

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

**ХУДОЖНІ АРТІЛІ ВІННИЧЧИНИ
ПОВОЄННОГО ЧАСУ
(1944–1949)**

Колективна монографія

**Вінниця
2024**

УДК 334.738:745/749](477.44)“1944/1949”

DOI: [https://doi.org/10.31652/334.738:745/749\]\(477.44\)1944/1949-1-187](https://doi.org/10.31652/334.738:745/749](477.44)1944/1949-1-187)
X 98

Науковий редактор

Кароєва Тетяна, доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

Войнаровський Анатолій, Гребеньова Валентина, Жмуд Наталка, Кароєва Тетяна, Коляструк Ольга, Косаківський Віктор, Мельничук Тетяна, Романішена Ольга, Рога Анастасія, Шпак-Косаківська Наталя

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 21 листопада 2024 р.)

Рецензенти:

Борисенко Валентина – доктор історичних наук, професор, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ)

Легун Юрій – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області (Вінниця)

Полек Тіна – кандидат історичних наук, Київської школи економіки (Київ)

X 98 **Художні** артлі Вінниччини повоєнного часу (1944–1949) : колектив. моногр. / наук. ред. Т. Кароєва ; авт. кол.: А. Войнаровський [та ін.] ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2024. – 187 с.

Монографія присвячена останньому етапу самобутнього розвитку народної традиції ремісничого художнього виробництва, коли вплив на його технології з боку держави та ринку (у радянській інтерпретації), індустріалізації, урбанізації та ідеології ще не був руйнівним. Тиск то посилювався, то слабнув, і воєнні обставини та повоєнна економічна розруха парадоксально уможливили поживлення кустарного виробництва. 1944–1949 рр. – це період, коли майстри ще працювали вручну в рамках місцевих традицій, організаційно перебуваючи в кооперативах. Дослідження пропонує погляд істориків на розвиток художніх промислів, які традиційно вивчаються етнологами та мистецтвознавцями. Відповідно історична оптика більше підсвічує організаційно-адміністративні та соціоекономічні аспекти проблематики.

Книга призначена не лише тим, хто цікавиться історією та культурою Вінниччини, а й прибічникам народної творчості.

© Войнаровський Анатолій 2024
© Гребеньова Валентина 2024
© Жмуд Наталка 2024
© Кароєва Тетяна 2024
© Коляструк Ольга 2024

© Косаківський Віктор 2024
© Мельничук Тетяна 2024
© Романішена Ольга 2024
© Рога Анастасія 2024
© Шпак-Косаківська Наталя 2024

Зміст

Вступ <i>Кароєва Т.</i>	5
З історії художніх ремесел Східного Поділля кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.	11
Ткацтво <i>Шпак-Косаківська Н., Косаківський В.</i>	11
Вишивка <i>Шпак-Косаківська Н., Косаківський В.</i>	18
Гончарство <i>Косаківський В., Романишена О.</i>	36
Вибійка <i>Косаківський В.</i>	47
Що таке художня промислова артіль? <i>Кароєва Т.</i>	48
Нормативна база функціонування художніх артілей повоєнної доби <i>Кароєва Т.</i>	53
Організаційна структура художньої промислової кооперації на Вінниччині	59
Вінницька міжобласна художніх промислів спілка, 1946–1949 рр.: загальний нарис <i>Кароєва Т.</i>	59
Мережа художніх артілей регіону	64
Борівська художня артіль ім. Зої Космодем'янської <i>Жмуд Н.</i>	64
Брацлавська художня артіль «4 п'ятирічка» <i>Жмуд Н.</i>	67
Бубнівська артіль ім. Комінтерна <i>Жмуд Н.</i>	68
Вапнярська артіль «Художниця» <i>Рога А.</i>	71
Вінницька артіль «Художекспорт» <i>Гребеньова В.</i>	73
Городківська артіль «Художня праця» <i>Гребеньова В.</i>	75
Зозівська артіль «Ткач» <i>Коляструк О.</i>	78
Клембівська артіль «Жіноча праця» <i>Гребеньова В., Косаківський В.</i>	83
Липовецька артіль «КІМ» <i>Мельничук Т.</i>	87
Митківська артіль ім. Н. Крупської <i>Гребеньова В.</i>	88
Немирівська артіль «Червона вишивальниця» <i>Гребеньова В., Жмуд Н.</i>	90
Ободівська артіль ім. Лесі Українки <i>Войнаровський А.</i>	93
Почапинецька артіль ім. 1 травня <i>Войнаровський А.</i>	94
Рудницька артіль ім. Перемоги <i>Войнаровський А.</i>	95
Слідянська артіль ім. М. Хрущова <i>Мельничук Т.</i>	96
Соболівська артіль ім. 9 травня <i>Мельничук Т.</i>	97

Економічна діяльність Вінницької міжобласної художніх промислів спілки Кароєва Т	99
Організаційні аспекти виробництва	99
Обсяги виробництва Вінницької міжобласної художпромспілки	105
Асортимент продукції художніх артілей	112
Розповсюдження виробів вінницьких кооператорів	123
Грані оприявлення радянського соціального в художній промисловій кооперації	131
Хто працював у художніх артілях <i>Кароєва Т.</i>	131
Умови праці і матеріальне становище працівників художніх артілей <i>Коляструк О.</i>	136
Зловживання в кооперативах: свідомі та мимовільні <i>Кароєва Т.</i>	151
Виставкова діяльність – спосіб творчої самореалізації працівників? <i>Кароєва Т.</i>	159
Висновки <i>Кароєва Т.</i>	166
Іменний покажчик	170
Географічний покажчик	180
Список скорочень	186
Відомості про авторів	187

Вступ

Художні промисли є звичним явищем сучасної культури. Водночас вони є й формою побутування традиційної етнічної культури, й економічним явищем, й засобом ідентифікації особистості з певним соціокультурним середовищем. Когось вони приваблюють оригінальною (екзотичною) естетикою виробів, когось можливістю заробити, а декого ностальгічними спогадами про минувшину. Байдужими до них залишаються лише одиниці.

Як відомо, сучасні художні промисли вирости з середньовічного ремісничого виробництва, яке поступово трансформувалося в умовах індустріального суспільства. З кінця XIX ст. на українських теренах багато зусиль докладалося до того, щоб скооперувати ремісників, а також селян, які у вільний час займалися ремісничою працею, в систему промислової кооперації, або, як тоді говорили, організувати їх для роботи в кустарній промисловості. Успішність майстерень, утримуваних поміщиками, тільки підтверджувала, що продукція має попит, і майстри можуть заробляти.

На території сучасної Вінниччини відомими були майстерні подільських поміщиків Ядвіги Вікторівни Маньковської (1834–1910) у Клембівці Ямпільського повіту, Юлії Миколаївни Гудим-Левкович (1852?–1918) у Зозові Липовецького повіту, Марії Григорівни Щербатової (1857–1920) у Немирові Брацлавського повіту, Адама Кароля Собанського (1873–1936) у Пеньківці Ямпільського повіту, Ядвіги Сигізмундівни Ярошинської (1875–1970) у Дзвонисі Брацлавського повіту тощо. На початку XX ст. земські діячі намагалися просувати ідеї кооперацій серед селян, зокрема у Клембівці Ямпільського повіту та Яланці Ольгопільського повіту створили артілі.

У планах радянської індустріалізації такий спосіб організації промислового виробництва як промислова кооперація також мав місце. Така кооперація мала об'єднувати працівників певної професії на засадах колективної праці і колективної власності у промислових майстернях, артілях або підприємствах. Тодішні більшовицькі ідеологи вбачали в ній довготривалого помічника великої державної промисловості. За нею директивно закріпили виробництво предметів споживання, оскільки державна промисловість мала обслуговувати насамперед державні замовлення – продукування знарядь виробництва, натомість населення мало скооперувати власні ресурси і самостійно вирішувати проблеми матеріального забезпечення власного побуту. Більшовики змирилися з промисловою кооперацією як проміжним етапом на шляху залучення кустарів у промислове виробництво. Через кооперативи простіше було взяти під контроль чисельних кустарів-одинаків, тоді виникав чіткий канал реалізації політичного та економічного управління ними.

Утім навіть на тлі кооперативного сектору економіки промислова кооперація залишалась аутсайдером. Їй надавали найменшу допомогу,

господарчі органи дивилися на неї як на конкурента, якому не треба сприяти. Їй відводилося вузьке завдання – лише розширення виробництва товарів широкого вжитку, тобто сектору економіки, що вважався вторинним для соціалістичного господарства. Промислова кооперація мала виконати в промисловості ту саму роль, що в торгівлі – споживча кооперація, а саме: знищити дрібну приватну промисловість.

У 1920-х рр. у кооперативному секторі радянської економіки почали функціонувати промислові артілі, зокрема художні, і ремісничє виробництво кустарів-одинаків трансформувалося в художні промисли. Їхня продукція мала також репрезентувати етнічну культурну спадщину народів СРСР як всередині країни, так й за її межами. Підтримка розвитку художніх промислів мала засвідчити те, що радянська влада сприяє народній творчості, на державному рівні створює умови для її розквіту. *«Народна творчість як органічна частина всього мистецтва, як могутній фактор розвитку національного формою і соціалістичного змістом мистецтва, стала на шлях розквіту»*, – писала мистецтвознавець Ніна Манучарова у книзі *«Художня промисловість України»*¹.

Упродовж десятиліть промислова кооперація розв'язувала багато соціально важливих завдань радянської економіки: організації торгівлі та заготівель, забезпечення громадян предметами першої необхідності, розгортання виробництва товарів широкого вжитку та побутового обслуговування населення. За тодішніми оцінками, її присутність на «соціалістичному ринку» знімала від 40 до 70% дефіциту в товарах широкого вжитку. Водночас спосіб її функціонування деформувався під впливом соціально-політичної системи, що позначалося не лише на послабленні її демократичних традицій самоврядування, а й на економічних засадах діяльності. В умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр., коли вся державна промисловість працювала насамперед на забезпечення потреб фронту, в промисловій кооперації зосередили виробництво предметів споживання, що оцінювалося як її безпосередній внесок в перемогу. Це завдання зберігало свою актуальність і на етапі поживлення післявоєнної економіки. Політичне керівництво навіть ухвалило низку нормативних актів, які підсилювали самостійність кооперативних підприємств, залишаючи їх у рамках планової економіки під контролем держави. Спричинена війною тотальна розруха змусила толерувати кустарно-ремісничі промисли як спосіб забезпечення населення життєво необхідними товарами (їжею, одягом, взуттям, посудом, хатнім начинням, знаряддями праці тощо).

З перших років радянська влада відтворювала дореволюційні практики ставлення до українських художніх промислів, що сформувалися в Російській імперії. Хоча на українських землях розвивалися різні промисли, але за українцями в імперії визнали спеціалізацію лише у вишивці. У передмові до альбому експонатів Всеросійської кустарної виставки у Санкт-Петербурзі (1913)

---

¹ Манучарова Н. Д. Художня промисловість України: короткий огляд. Київ, 1949. С. 92.

згадувався особливий напрям розвитку кустарних промислів – «малоросійський», що асоціювався з вишивкою та килимарством².

Таке усвідомлення реалізували в радянському плановому господарюванні, коли за УСРР закріпили виробництво певного асортименту товарів, попри поширеність вишивки в традиційному побуті інших народів, зокрема слов'янських. У тодішніх монографіях, присвячених російським і білоруським художнім промислам, про вишивку навіть не згадували. А якщо й згадували, то намагалися нівелювати її значущість, наприклад, Лев Оршанський, автор однієї з перших радянських узагальнюючих праць з цієї тематики, протиставляв мереживний промисел вишивальному: *«Жоден з інших жіночих кустарних художніх промислів не може зрівнятися з мереживним за кількістю кустарниць і за своєю давністю: ні вишивальний, ні строчевий³, ні бісерний, ні золотошвейний, ні пухоплетіння. Ткацький і килимовий в рахунок не йдуть, як не виключно жіночі промисли. А вишивальний і строчевий вже тому не витримують порівняння, що, по-перше, існування їх вельми недавнє (яких-небудь 2–3 десятки років) і, по-друге, у більшості випадків ці промисли є штучно насадженими, а не самостійно розвиненими протягом століть під руками селянської жінки, як це було з мереживоплетінням»⁴.*

Попри таке подвійне ставлення вишивальний промисел на українських теренах набув таких мистецьких висот, що коли у 1936 р. в СРСР з'явилося звання «майстра народної творчості», то ним відразу були відзначені й вишивальниці. Варто зауважити, що радянська пропаганда посприяла також закріпленню за українцями слави вмілих ткачів і гончарів.

У 1936 р. для оптимального управління діяльністю художніх артілей в УСРР створили централізовану структуру, очолювану Українською з художніх промислів спілкою (далі – Укрхудожпромспілка). У довоєнний час вона керувала діяльністю 119 кооперованих артілей⁵. Вишивальний промисел сягав 80% від обсягу всієї продукції спілки⁶. З нацистською окупацією українських територій діяльність артілей припинилася, майстри заради виживання повернулися до самостійної праці. На початку 1944 р. республіканський уряд започаткував відновлення художньої промислової кооперації на чолі з Укрхудожпромспілкою, а також створення її відділень – регіональних спілок, що мали безпосередньо керувати організаційною, виробничою, фінансовою, політично-виховною та культурно-масовою роботою в артілях. Уже наприкінці літа – восени 1944 р. почали відроджуватися художні кооперативи на Вінниччині.

Попри популярність продукції українських художніх промислів історики досі обходять їх дослідницькою увагою. На тлі ґрунтовного опрацювання історії вітчизняної кооперації, особливо кредитної та споживчої, промислова досі

² Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. Київ, 2008. С. 324.

³ Продукція строчевого промислу в російській традиції нагадує українську мережку – ажурний візерунок на тканині, зроблений на місці висмикнутих із неї ниток.

⁴ Оршанский Л. Г. Художественная и кустарная промышленность СССР. Ленинград, 1927. С. 29.

⁵ Варивончик А. В., Бондар І. С., Швець І. В., Подволоцька О. С. Відновлення й розвиток художніх промислів України в 1940-х роках: адміністративно-організаційний аспект // Питання культурології. 2021. Вип. 38. С. 26. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.38.2021.245544> (Дата доступу: 15.10.23).

⁶ Там само.

знаходиться на маргінесі досліджень. У дореволюційний період, коли структури місцевого самоврядування та громадські організації багато уваги приділяли різним способам покращення умов життя селян та розвитку місцевої промисловості, кустарне виробництво та його перспективи вивчалися: дослідники констатували рівень кустарного виробництва та його структуру, моделювали його майбутній поступ. У 1920-х рр. економісти розглядали поточний стан промислової кооперації з акцентом на якнайширшому охопленні кустарів. Надалі цей сектор соціалістичної економіки, з відчутними проявами ринкових відносин, тривалий час істориками ігнорувався. Однією з причин слабкого інтересу, ймовірно, було більшовицьке трактування тимчасовості цього сектору економіки. Умоглядна схема інтеграції промислової кооперації в соціалістичну промисловість виглядала приблизно так: приватне дрібнотоварне виробництво замінюється артільним, потім товарно-грошові кооперативні зв'язки замінюються адміністративно-розподільними операціями, коли артілі працюють за спущеними згори планами та цінами. Звідси походила більшовицька політика одержавлення промислової кооперації напередодні Другої світової війни, потім у 1960 р. Інтерес вчених поновився наприкінці 1980-х рр., з відродженням кооперативного руху. Промислову кооперацію УРСР міжвоєнного періоду докладно аналізувала Людмила Низова⁷. На спробах її відновлення у повоєнний час зосередився Віктор Клименко⁸. Сучасні вчені вважають, що спроба більшовиків інтегрувати цей вид кооперації в планово-командну економіку СРСР виявилась безрезультатною.

Щодо художніх промислів повоєнного часу є чимало публікацій історико-краєзнавчого характеру, де автори оповідаючи загальну історію певного осередку згадують й цей період відновлення. І лише Валентина Дудник підготувала невеличку розвідку з оглядом функціонування Укрхудожпромспілки повоєнного часу⁹. Отже, історіографія кооперації в художніх промислах України з фахових історичних позицій обмежена.

Набагато більший внесок зробили етнографи, яких цікавить специфіка матеріальної культури етнічного населення; мистецтвознавці, які основну увагу приділяють художнім особливостям продукції, створенню нових її зразків і моделей; музеєзнавці, які формують колекції зразків продукції та знарядь праці представників промислів. Виключний інтерес являє дослідження Євгенії Спаської, присвячене історії промислової вишивки Київщини, в якому чи не вперше авторка простежила трансформацію вишивального ремесла в промисел упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст.¹⁰ Важливий внесок у

⁷ Низова Л. В. Промислова кооперація на Україні в 20–30 роки. Черкаси, 1993. 124 с.; Її ж. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ, 2003. 215 с.; Її ж. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ, 2006. 396 с.

⁸ Клименко В. В. Промислова кооперація в УРСР у повоєнний період (1944–1960 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 20 с.

⁹ Дудник В. Діяльність підприємств Української ради художньо-промислових організацій після нацистської окупації // Вчені зап. Таврійс. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2017. Т. 28, № 2. С. 1–5.

¹⁰ Спаська Є. Матеріали до історії промислової вишивки Київщини // Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської. Київ, 2015. Ч. 1. С. 129–166.

вивчення художньої промисловості в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. зробила мистецтвознавиця Анастасія Варивончик¹¹. Зокрема, вона простежила організаційно-адміністративні засади діяльності художніх артілей від 1944 до 1960 рр.

Нині добре досліджено етнічну, мистецьку та культурну складові художнього кустарного виробництва, а от його трансформація в промислове досі є малознаною для широкої публіки.

У цій книзі подано лише загальну канву функціонування художніх промислів Вінниччини у повоєнні 1944–1949 рр. на тлі рерадянзації краю. Основний акцент зроблено на організаційному та виробничому аспектах діяльності Вінницької міжобласної з художніх промислів спілки (далі – Вінницька міжоблхудожпромспілка), охарактеризовано соціальні прояви політики рерадянзації звільнених від нацистської окупації територій. Натомість економічні та фінансові, етнічні та мистецькі аспекти художніх промислів висвітлено лише побіжно.

Ключовим джерелом інформації стали документи архівного фонду Р-3495 «Вінницька міжобласна промислово-кооперативна художня спілка, 1946–1949 рр.», що зберігаються у Державному архіві Вінницької області. Вони містять інформацію про діяльність художніх артілей Вінницької області, об'єднаних у спілку, від 1944 р., коли після звільнення українських земель від нацистської окупації кооперативи поновили діяльність, до 1949 р., коли обласну спілку ліквідували, а артілі підпорядкували безпосередньо Укрхудожпромспілці. В архівних справах можна знайти нормативні документи (статут, директиви, постанови, рішення, накази), на основі яких діяли регіональна спілка та артілі, протоколи загальних зборів художніх артілей, артільні звіти про роботу, відомості про виробництво, торгівлю, бухгалтерію, а також про особовий склад та його трудове життя.

Треба відзначити, що нині відомо лише про окремі зразки продукції цих артілей. Оскільки досі вони не були об'єктами дослідження, тому в музейних колекціях та приватних зібраннях їх не атрибутовано як артільні. Щиро вдячні музейним співробітникам Тетяні Євсейчєвій, головному зберігачу фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ), Ользі Романишеній, заступнику директора Вінницького обласного художнього музею (далі – ВОХМ), за допомогу в опрацюванні музейних зібрань.

Окрема подяка нашому колезі Віктору Косаківському, який надав для досліджень свою колекцію. Дуже приємно, що нащадки працівників артілей, з якими вдалося зв'язатися, люб'язно поділилися інформацією та родинними фотографіями.

Без активного сприяння співробітників Державного архіву Вінницької області не було б цієї праці. Вони терпляче консультували нас в архівних розшуках документів. Зацікавленість бібліотекарів відділу рідкісних і цінних

¹¹ Варивончик А. В. Художні промисли України: генеза, історична еволюція, сучасний стан та тенденції : монографія. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Ліра-К, 2019. 552 с.

видань Вінницької ОУНБ ім. Валентина Отамановського допомогла у пошуці ілюстративного матеріалу.

На жаль, через тривале нехтування історією художніх артілей, особливо повоєнної доби, складно було зібрати відповідні ілюстрації. Ті крихти, які вдалося виявити, ми доповнили фотографіями дотичних хронологічних періодів.

Дякуємо студентам, які кілька років постійно слухали розповіді про архівні, польові та дослідницькі наші пошуки і були добровільними розвідниками у своїх населених пунктах.

Т. Кароєва

З історії ремесел на Східному Поділлі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Вишивка

Наталя Шпак-Косаківська, Віктор Косаківський

Вишивка була найпоширенішим дівочим видом ремесла не лише на Поділлі, а й в Україні загалом. Одним з перших про мистецтво подільської вишивки, ще в середині ХІХ ст., писав Анатолій Свидницький у праці «Великдень у подолян»: *«Для дивчат лучшим нарядом служит сорочка. Обобранные до рубахи, подолянки-девицы умели сделать сорочку щегольскойю. Сколько времени они проводят за кроснами! Збирає, мережить, полики вишиває... Над шитьем рубашки проходит иногда полгода. Очевидно, этого не было бы, та хіба їдна сорочка в голові, а більше роботи і нема! Тільки в матері й послуги, як дочка підросте. Но зато ни в каком наряде подолянки не бывают так прелестны, как в своей вишиваній сорочці. Широкая, белая, как снег, небрежными складками она спадает по плечам и груди, закрывая их од цікавого ока ... Верх щегольства – полики, т. е. шитье на рукавах»*¹².

Дослідник народних ремесел Поділля Олександр Прусевич (1878–1944), вивчаючи на початку ХХ ст. вишивку, зазначав, що нею, зазвичай, займалися селянські дівчата у вільний від польової та іншої домашньої праці час¹³. При цьому вишивали вони виключно для власних потреб, сторонніх замовлень не приймали, готові вироби на ярмарках або в інший спосіб не продавали. Влітку не шили. Лише в Клембівці Ямпільського повіту вишивання розвинулося до рівня промислу, а в Яланці того ж повіту воно переходило від домашнього ремесла до промислу. В окремих родинах вишиванням займалися для власної потреби, а в інших – вишивки збувалися перекупникам.

Після кількарічних поїздок по південному Поділлю з членами філоксерної комісії Михайло Коцюбинський захопився вишивкою клембівських майстринь, і у 1892 р. написав навіть окрему статтю «Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго»¹⁴. Він чи не найпершим заговорив про еволюцію домашнього жіночого ремесла в індустріальний промисел, коли традиційна народна вишивка трансформувалася, пристосовуючись до ринкових потреб і смаків.

Виникнення осередку промислової вишивки у Клембівці датують 1870-ми рр., коли Текля Маньківська, дружина поміщика з сусідньої Борівки, почала

¹² Свидницький А. П. Великдень у подолян. Роман. Оповідання. Нариси. Київ, 1985. С. 475.

¹³ Прусевич А. Народное вышивание в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. С. 308–313.

¹⁴ Коцюбинський М. Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго // Буковина. 1892. Ч. 48 (27 падолиста)

замовляти селянкам вишивати предмети побуту та одягу як за місцевими орнаментами, так й європейськими, причому вироби виготовлялися не лише для власного використання, а й для продажу. Пізніше цю ініціативу підтримала поміщиця Саломея Ярошинська (1859–1919) з Дзигівки. У такий спосіб вони посприяли перетворенню домашнього ремесла у Клембівці в промисел. Ситуацією скористалися перекупники-євреї, а з 1890-х рр. й українські селяни втягнулися у цей бізнес. Заради реклами продукцію клембівських вишивальниць постійно відправляли на загальноросійські та міжнародні виставки, відповідно вона реалізовувалася як у середині країни, так й за кордоном.

Збереглися імена тодішніх знаних майстринь. Наприкінці XIX ст. на одній з губернських виставок були роботи Афтенії Калетник з Клембівки. У 1906 р. на всеросійській кустарній виставці у Києві сільське мистецтво демонстрували вишивальниця Фросина Бурдейна та ткаля Фросина Бондар. У 1909 р. на Другій південно-російській кустарній виставці, також у Києві, роботи показувала Олександра Гарбузар. У 1913 р. на виставку до Санкт-Петербурга поїхали зі своїми вишивками Фросина Бондар та її дочка Катерина Бондар¹⁵.

У колекції ВОКМ зберігаються нагороди – «свідоцтва», видані на ім'я майстринь із Клембівки – Фросини і Катерини Бондар, за участь у різних виставках як вишивальниць і ткаль. У цих «дипломах» вони записані як «Ефросинья и Екатерина Бондаревы»:

*«Главное управление землеустройства и земледелия. Киевское кустарное общество. Вторая Южно-Русская кустарная выставка. Г. Киев, 1909 г. Награждается бронзовой медалью Ефросинья Бондарева из с. Клембовки Ямпольского уезда Подольской губернии, вышивка. Председатель общества. Камергер ... (підпис). Секретарь»*¹⁶.

Фрагмент «диплому»: *«...Русская выставка, г. Киев. ... с. Клембовки, Ямпольского уезда Подольской губернии ... Ефросиния ... удостоена награды бронзовой медали за ... народным узором и ткачество ...»*¹⁷.

«Диплом» за 1913 р.: *«Состоящая под августейшим покровительством её Императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны вторая Всероссийская кустарная выставка, устроенная Главным управлением землеустройства и земледелия. Свидетельство по присуждению высочайше учрежденного Организационного комитета выставки, согласно заключения комиссии экспертов Ефросинья и Екатерина Бондаревы признаны достойными награждения Малою серебряною медалью за хорошее качество вышивок. Санкт-Петербург, 1913 г. №. Председатель Комитета (підпис). Генеральный комиссар»*¹⁸.

Утім попри успіх клембівським майстриням уже зауважували, «що останнім часом клембівські вироби у силу різних причин втратили значною мірою свою безпосередність і справжню народну художність. Вироби стали виготовлятися за замовленнями, нашвидкуруч, а це призвело у свою чергу до

¹⁵ Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки. Одеса, 1970. С. 14–15.

¹⁶ ВОКМ. № Д-5000. Диплом 2-ї Південноруської кустарної виставки. Київ, 1909.

¹⁷ Там само. № Д-5000а. Диплом ? виставки. Київ.

¹⁸ Там само. № Д-4999. Диплом 2-ї Всеросійської кустарної виставки. Санкт-Петербург, 1913.

шаблону. Сучасна клембівська вишивка відрізняється механічністю виконання. Ця обставина була відзначена, між іншим, і на сільськогосподарській виставці в Проскурові у 1909 р. і клембівським вишивальницям висловлено побажання поміняти модернізований орнамент на народний»¹⁹.

Тим часом у Клембівці визріла ідея створення власного кооперативу. Місцеві жителі Петро Головатий, Омелян Єренієв та Степан Крижанівський звернулись з відповідним клопотанням до губернського земельного управління. 27 квітня 1914 р. артіль було засновано з назвою «Наша польза», але через війну вона проіснувала недовго²⁰.

За спостереженнями О. Прусевича, на Поділлі вишиванням займалися переважно дівчата віком 10–19 років. Вийшовши заміж, частина з них не покидала вишивати²¹. За приблизними підрахунками дослідника, на початку ХХ ст. у Подільській губернії ремесло практикувало близько 275 тис. осіб. Лише у Клембівці і Яланці таких було 908 осіб, а це 9,2% від усієї кількості населення цих сіл. Це число не охоплювало односельців, які працювали для власної потреби, не на продаж²².

В українському побуті кінця ХІХ – початку ХХ ст. заведено було, щоб кожна дівчина сама для себе приготувала «придане»: вишиті сорочки, рушники, полотно тощо. Вийшовши заміж, вишиванням займалися за потреби. Якщо у родині було кілька дівчат, то кожна окремо готувала собі придане. Інші члени сім'ї участі у цьому не брали.

Вишивання практикували лише у вільний від польової чи іншої роботи час. У річному календарі це був час від пізньої осені (з середини листопада) до весни (включно з місяцем березнем), тобто чотири місяці. Вдень дівчата займалися домашніми справами, увечері – вишиванням, коли дорослі та діти лягали спати. Довгими зимовими вечорами вишивати розпочинали з настанням сутінків і працювали до півночі. Багато вишивали дівчата на вечорницях. Заміжні жінки теж шили, але вже зрідка, за потреби у вільний від польових і домашніх робіт час.

Матеріалом для вишивання слугувало полотно власного виготовлення, з якого шили сорочки. Нитки для вишивання, зазвичай, купували у містечкових крамницях. Вони були бавовняними, чорного і червоного кольорів. Називали їх «заполоч». Для мережок і вишивки білим кольором використовували нитки – «заполоч» білого кольору. У селах Городище і Чорномин Ольгопільського повіту селяни куповану білу «заполоч», потім самостійно фарбували у коричневий, синій, червоний і жовтий кольори домашнім способом, за допомогою природних рослинних барвників.

У селах Клембівка і Яланець вишивали на бавовняній тканині «бомбак» домашнього виготовлення, крім згаданих матеріалів, для вишивання використовували також кольорові і білі нитки «фельдикос», напівшовк та «мішуру» («сухозлітку» – *авт.*) фабричного виготовлення. Це були червоні і

¹⁹ Прусевич А. Народное вышивание... С. 313.

²⁰ Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки... С. 15.

²¹ Прусевич А. Народное вышивание... С. 314–315.

²² Там само. С. 309.

чорні бавовняні нитки № 25 Clark і С°; «фельдикос» білий № 60 і жовтий № 40 виробництва «Товариства Невської ниткової мануфактури»; напівшовк голубий і зелений № 25 виробництва фабрики І. та Р. Coats; сухозлітка срібна і золота виробництва фабрики А. Болотнова і Сини.

У цих селах також вишивали білими і кольоровими нитками «гладдю» і «мережками». Вишивка «мішурою» – золотою і срібною ниткою виконувалася «гладдю». Орнаменти не мали власних назв, на противагу іншим населеним пунктам. Мережками прикрашали окремі широкі вставки для суконь. Їх виконували срібною сухозліткою, білим і жовтим «фельдикосом». Вишивали також рушники і фартухи з яскравими орнаментами, чорними і червоними нитками, сухозліткою та мережки білим і жовтим «фельдикосом». Сухозліткою і голубим напівшовком вишивали також скатертини, звичайні серветки і серветки для комодів. Виробляли також вставки – вузькі прошви для суконь і блузок срібною сухозліткою, голубим «фельдикосом». Популярним був грецький орнамент «меандр», що виконувався чорними нитками. Багато робили «манішок» для чоловічих сорочок різними техніками. Усі ці вироби продавалися.

У процесі вишивання подолянки не використовували додаткових засобів на зразок п'ялець або канви, а також не наносили попередньо малюнок на тканину. Вони рахували нитки голкою, вишивали стібки, відповідно з орнаментом, який хотіли виконати.

Найбільш поширеною була техніка вишивки – «низя», або вишивка з низу («на виворіть»). Сучасна назва – «низь». За малюнком вона схожа на перебірне ткацтво. Така техніка вишивання поширена по всій території Поділля, але найбільш популярна у південній і центральній частині Вінниччини. «Низя» мала кілька різновидів: «лиса низя», «страпата низя», «низя з лиця шита», «паршива низя», «сліпа низя», «дрібненька низя» тощо. Інша техніка вишивки – «поверхниця». Її різновиди: «хрести» («хрестами»), «колодочки» («колодочками»), «гладя» («стелення»), «зерно» і «кафасор». Технікою вишивання «хрести» («хрестами») найбільше вишивали у Літинському, Могилівському, Вінницькому та Брацлавському повітах Подільської губернії. Колір вишивки цією технікою був переважно червоний. Техніка вишивання «колодочки» («колодочками») була поширена у південних повітах губернії. Колір вишивки переважно червоний і синій. Техніка вишивки «гладя» («стелення») на початку ХХ ст. мала незначне поширення і траплялася у Літинському, Вінницькому і Ямпільському повітах. Колір вишивки був переважно білим. «Зерном» вишивали в Ямпільському та Ольгопільському повітах. Техніка вишивки «кафасором» у вигляді зірочок спостерігали у Городищі Ольгопільського повіту. «Мережа» або «різані» поширена у північній частині Літинського та зрідка у Вінницькому, Гайсинському та Ольгопільському повітах. «Миканиця» або «цірка» зрідка траплялася Брацлавському повіті²³.

Орнаменти вишивки були різноманітними. Малюнок у вигляді ламаної лінії називався «вуж» (Лісниче Ольгопільського повіту). Орнітоморфні орнаменти у вигляді крил летючих птахів мали назви – «ластівки» (Гинашівка

²³ Прусевич А. Народное вышивание... С. 314–319.

(можливо – Петрашівка (?) Ямпільського повіту), «голуби» (Баланівка) і «зозульки» (Яланець Ольгопільського повіту). Схожі до цих мотивів орнаменти мали назви «гребінці», «лемеші», «рискалі». Орнамент у вигляді двох перехрещених ліній з кінцями загнутими до середини мав назву «барани» (П'ятківка Ольгопільського повіту). Дві паралельні лінії з чотирма перемичками називали «цуциками». Серед зооморфних орнаментів поширеними були також «в'юни», «раки», «сови», «барани» тощо. Орнамент з назвою «вівсик» траплявся у Брацлавському повіті. Мотив орнаменту – «перерва» у вигляді рослини, яка стелиться по землі, був поширений по усьому Поділлі. Орнамент у вигляді двох паралельних перехрещених ліній з додатковими перетинками між ними мав назву – «полуниці» (Ольгопільський повіт). Поширеними по усій території краю були інші орнаментальні мотиви рослинного походження – «виноград», «хміль», «сосонка», «чорнобривці», «рожі», «горицвіт». Дві перехрещені лінії мали назву «хрести» (Ольгопільський повіт). У Баланівці Ольгопільського повіту траплявся орнамент з назвою «бесаги». В Ямпільському, Брацлавському та Ольгопільському повітах поширеним був орнамент «кучері»²⁴.

У дослідженні О. Прусевича подано графічні малюнки основних орнаментальних мотивів вишивки Поділля початку ХХ ст.²⁵ Підсумовуючи відомості про походження орнаментальних мотивів подільської вишивки, вчений зазначав, що вони пов'язані з реальним оточуючим світом. На це вказували їх назви, а геометричний орнамент виник шляхом стилізації елементів рослинного і тваринного походження. Назви орнаментів, на його думку, мали величезне значення в очах народу. Достатньо було назвати лише мотив орнаменту і вишивальницям не були потрібними ні малюнки, ні пояснення.

Вишивка, на думку О. Прусевича, не могла існувати самостійно, а лише як складова одягу. Вона мала оригінальні назви у залежності від розташування: на рукаві жіночої сорочки – «полик», а на пазусі – «погрудки», по низу сорочки – «підтичка». «Полик» у свою чергу поділявся на кілька частин, що мали свої назви: «поверхниця» – верхня частина полика червоного, іноді чорного кольору, але іншого, ніж на власне «полику» – середній частині та «підполиччя» – нижня частина вишивки. Збирання на рукаві з вишивкою називалося «збирка». Вишита частина чоловічої сорочки на грудях називалася «манішка», комір – «ковнір» та низ рукава – «обшивка», вишивалися також манжети.

Вишивкою прикрашали також рушники, фартухи, скатерки, зрідка головні убори – «нафрами». У Клембівці і Яланці вишивали також уставки широкі для суконь, рушники і фартухи, скатерки і серветки, уставки вузькі для суконь і блузок, а також манішки для чоловічих сорочок²⁶. Поширеними були хустки, виготовлені з фабричної тканини, але прикрашені ручною вишивкою. Нею прикрашали подолляни і верхній одяг – кожухи, чугаїни і мантини. Окремі зразки зберігаються у музейних колекціях²⁷. Кожна вишивальниця за одну зиму могла

²⁴ Там само. С. 319, 321, 323.

²⁵ Там само. С. 320, 322.

²⁶ Там само. С. 323–324.

²⁷ Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років: альбом / відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця, 2018. С. 130–137.

вишитидесь п'ять сорочок і два рушники, тобто на усю Подільську губернію виходило – 1 375 тис. сорочок і 550 тис. рушників (якщо 275 тис. вишивальниць)²⁸.

У XIX – на початку XX ст. вишивка низзю була чорного, червоного та чорно-червоного кольорів; у 1920-х рр. – зеленого, голубого, синього, фіолетового та жовтого кольорів. У кінці XIX – першій третині XX ст. в інших вишивальних техніках, особливо хрестиком, переважала чорно-червона гама.

Щодо символіки вишивки чорним та червоними кольорами, то за легендою, записаною у с. Стіна від відомої фольклористки З. З. Чорної: *«Колись у селі поляки вирізали людей. Ця трагедія сталася на Великдень. Знищили всіх, хто був у церкві та біля неї. Кров текла до р. Русави. Залишились живими лише ті, хто встиг сховатися у лісі. На знак скорботи про цю подію стінянські дівчата і жінки свої сорочки вишивали переважно чорним кольором, який означав смуток. А між чорним – червона ниточка, що символізувала життя»*²⁹.

На межі століть зростає інтерес до вивчення матеріальної культури українців, а відтак і зацікавлення нею тодішніх музеїв, які почали збирати етнографічні колекції, у тому числі і вишитих речей. Напевне, саме тому вишитих дівочих і жіночих сорочок кінця XIX – першої третини XX ст. у музейних колекціях найбільше.

Велика колекція вишитих подільських сорочок та зразків вишивок (біля 200) була зібрана Ю. Сіцінським на початку XX ст. Вона зберігається нині у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника³⁰. Особливу цінність становили зразки вишивок із зазначенням назв орнаментів та населених пунктів, з яких вони походять³¹.

Досить важлива етнографічна колекція українки сформувалася у Російському етнографічному музеї у Санкт-Петербурзі. Вона налічує понад 40 тисяч пам'яток української культури: народний одяг, рушники, зразки вишивок, килими, прикраси, гончарні вироби, кальки настінних розписів тощо. Колекція з Подільської губернії репрезентує 32 поселення та 660 предметів. Загалом, у цьому музеї зберігається 55 колекцій з Поділля, зібрані у першій третині XX ст.³² Перші етнографічні предмети з Подільської губернії до музею потрапили 1902 р. Активне збирання колекцій тривало до початку 1930-х рр. Дослідники з Києва, Вінниці та Кам'янця-Подільського також організували чимало експедицій краєм. Вони виокремлювали подільську вишивку в окрему групу серед української, як за орнаментом, так і за кольоровою гамою.

²⁸ Прусевич А. Народное вышивание... С. 324–325.

²⁹ Косаківський В. А. Ремесла, промисли та народні майстри // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі : колектив. моногр. / наук. ред. В. А. Косаківський. Вінниця, 2003. С. 47–48.

³⁰ Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність : монографія. Хмельницький, 2009. С. 135–136.

³¹ Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.: історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості : монографія. Хмельницький, 2021. С. 54, 676–683.

³² Украинцы XIX – XX веков. Каталог-указатель этнографических коллекций / сост.: Н. М. Хазова, О. В. Карпова ; Гос. музей этнографии народов СССР. Ленинград, 1983. С. 3–60.

Зі зміцненням радянської влади в краї розпочалося відновлення кустарної промисловості, зокрема об'єднання усіх ремісників в артілі відповідно до виду їх занять. Активізації цього процесу мав допомогти радянський декрет від 7 червня 1921 р. «Про кустарну та дрібну промисловість», в якому йшлося про необхідність сприяння кустарям, об'єднаним в артілі та кооперативні спілки, з боку державних органів. З 1922 р. в Україні організовувалися художні артілі під керівництвом Українкустарспілки – Всеукраїнського союзу кустарно-промислових кооперативів³³.

Відновила свою роботу і художня артіль у Клембівці, хоча є припущення, що у революційні роки вона працювала під назвою «Українка». У 1922 р. у селі було зареєстровано кустарно-промислове товариство з назвою «Українка». Воно об'єднувало 106 осіб («членів-кустарів») при 5 платних членах правління і з 10 платними робітниками («службовцями»), але також проіснувало короткий час. Законодавчі зміни 1925 р. на користь кооперованих кустарів підштовхнули до реорганізації товариства на нових засадах. *«На протязі року вишиито 31 сорочку вартістю 230 руб. і більше нічого. Основне завдання товариство стушовувало торговельними справами і реорганізацією сторони фінансів до 58319 руб. Прибутків товариство мало 8550 крб., а видатків 9937 руб. Товариство ліквідувалось 1.04.1925 р. ... І у 1925 р. організовано (31.10) художньо-вишивальну артіль “Жіноча праця”. Станом на 1927 р. в артілі було 828 пайщиків. З них – 12 чоловіків. За національністю – 827 українців і 1 єврейка. За соціальним станом було 543 незаможники, 283 середняки. Неписьменних – 630 осіб. Фінансовий оборот товариства становив 46 631 руб. Було вироблено і збуто 2 700 сорочок, 2 700 скатерок, 1 500 штук усякого вбрання, доріжки, рушники і т. ін. Торгових операцій товариство не вело, а збувало свою продукцію через Кустекспорт. Частина виробів йшла за кордон. Для себе і для сільбуду артіль виписувала 13 примірників газет і 17 примірників журналів.*

Загальні збори колективу артілі збиралися лише один раз, а правління – 27. З метою заохочення кустарок було влаштовано виставку з преміями у розмірі 59 руб. Артіль видала понад 2 800 руб. премій, на зарплатню за минулий рік 10 776 руб., а за цей рік, із жовтня по червень, 16 422 руб. 16 коп. Таким чином кустарки за час існування «Жіночої праці» отримали 29 988 руб. 16 коп. За час існування «Українки», з 1.11.1923 р. по 1.11.1924 р. видано 150 руб. Тарифікація зарплатні встановлена Кустекспортом. Сировину дає Кустекспорт»³⁴.

Артіль «Жіноча праця» швидко поширила свою діяльність на навколишні села, створивши 25 філій. Головою артілі був В. Р. Полінецький. Основний асортимент складали чоловічі та жіночі сорочки, скатерки, порт'єри. Працювали за народними зразками, а також за малюнками місцевих художників-самоуків В. Полінецького та Н. Луценка³⁵.

³³ Косаківський В., Гребеньова В. З історії художньої артілі «Жіноча праця» у с. Клембівка на Вінниччині // Вісн. іст. ф-ту / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2024. Вип. 22. С. 154–162.

³⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Р-489, оп. 1, спр. 919, арк. 435–435зв.

³⁵ Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. Т. 4. / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського. Київ, 2011. С. 18–24.

Нині складно натрапити на зразки артільної продукції першої половини ХХ ст. У вінницьких музейних колекціях є лише поодинокі зразки продукції клембівської артілі різних років.

Узагальнюючи спадщину подільських вишивальниць, Л. Булгакова-Ситник виділила основні техніки вишивання. Вона зазначила, що в Україні зафіксовано більше 100 технік вишивання, а з них майже половина була відома на Поділлі. За ступенем застосування дослідниця поділила вишивальні техніки кінця ХІХ – початку ХХ ст. на переважаючі, побутовуючі і рідкісні. До переважаючих, на Східному Поділлі віднесла низинку (низь, замкову низь), у прикріп, лічильну гладь, хрестик. Побутовували техніками вважала виколування («зерно», «викол», «різане»), вирізування («різання», «різане»), верхоплут, лічильну гладь («стелення»), ланцюжок (тамбурний шов), плетінку (козлик), комплекс технік по брижах (по складках), мережку (мережка з настилом – «шабак», «козацькі мережки», «пружкування»), змережування («черв'ячком», «шабак»), обметицю, техніки горизонтальних стібків (кафасор, поверхниця, набирування), курячий брід, ретязь, штапівку, стебнівку. Серед рідкісних технік назвала «колодки» («колодочками»), качалочки³⁶.

Нині чимало майстринь практикують подільські традиційні техніки. Їх роботи щорічно представляють на обласних і всеукраїнських виставках і фестивалях народної творчості. Вишивки Клембівки і Дашківців занесені до обласного переліку нематеріальної культурної спадщини України.

Ткацтво

Наталя Шпак-Косаківська, Віктор Косаківський

Ткацтво було традиційним поширеним видом ремесла на Східному Поділлі, а на межі ХІХ–ХХ ст. воно набувало вже значення промислу. За підрахунками фахівців Подільського губернського земства, на початку 1910-х рр. ним займалося 41 903 особи, найбільше в Ямпільському і Ольгопільському повітах³⁷. В Ямпільському повіті найпотужнішими центрами були Бабчинці, Дзигівка, Тростянець, Біла і Феліціанівка (нині Безводне), Ольгопільському повіті – Болган, Брацлавському повіті – Верхівка, Козинці, Холодівка, Клебань, Кирнасівка, Літинському повіті – Северинівка, Гайсинському повіті – Рахнівка, Марківка³⁸.

Тодішні дослідники узагальнили відомості про технології, орнаменти та основну продукцію ремесла/промислу:

³⁶Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивки (Етнографічний аспект). 2-е вид. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 40–85.

³⁷ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. С. 124.

³⁸ Там само. С. 125–126.

Знаряддя праці ткацького ремесла

Для виготовлення ниток та полотна потрібно було мати відповідні знаряддя праці. Більша частина з них виготовлялась власними руками, частину замовляли у майстрів, а частину купували на ярмарках.

Бительня (ломанка, бательня, баталниця) – найперший інструмент, що використовувався в процесі обробки вимочених стебел конопель. Він мав вигляд товстої колоди з глибокою канавкою і бияком (мечиком), один кінець якого закріплено в канавці, а інший був ручкою. Бительня мала також чотири ноги. Використовували її для розбивання вимочених і висушених стебел конопель.

Терниця (терлиця, витиранка) була зовні схожа на бительню. Але замість колоди вона мала дві товсті «побічні» дошки з наскрізним отвором посередині, в якому закріплювався значно гостріший, ніж у бительні «мечик». Призначення бительні і терниці подібні, тому часто її одну використовували для розбивання та витирання вимочених стебел конопель і льону.

Щітки чесальні: дергальна (спускальна), пачісовна (чешілна), пачісовна (з свинячої щетини). Дергальна щітка складалась з дерев'яного круга, скріпленого металевим обручем, та кількох десятків залізних добре загострених цвяхів, забитих в круг. Біля обруча розміщувалися два металеві кільця, до яких прив'язували мотузки та прикріплювали ними щітку до лави. Пачісовна (чешілна) щітка подібна до дергальної, але менших розмірів. Інша пачісовна щітка виготовлялась із свинячої щетини; і мала вигляд великого жмутка щетини, верхня половина якого обпліталася дратвою і, відповідно, була ручкою. Їх використовували для чесання волокон конопель після дергальної щітки.

Гребені – дерев'яні, плоскі з великими зубами. Були двох розмірів – великі і малі. Ними чесали волокна льону. Великий гребінь часто використовували замість кужеля.

Згребла (саморучки) мали вигляд прямокутної дощечки з ручкою, до якої прикріпленій такий же прямокутний шматок шкіри з рядами зігнутих металевих гачків. Їх використовували для чесання вовни.

Кужіль складається з двох частин – «спідняка» і «кружілки». Часто вони виготовлялись з одного шматка деревини. Інколи замість гарного кужеля столярної роботи використовували звичайну рівну палицю. В деяких місцевостях кужіль мав також «денце» – дерев'яну дощечку з отвором, в який вкладали кужіль під час роботи, а друга частина денця слугувала лавою, на яку сідала пряля. У більшості випадків кужіль для роботи вставляли в отвір в лаві. На кужіль навивали «куклу» для прядіння нитки.

Веретено має вигляд тонкої дерев'яної палички, як правило, токарної роботи, з тонким кінцем зверху і з товстішим – у нижній частині, яка закінчується кружалом. Зрідка кружало виточували окремо, просвердлювали у центрі отвір і з'єднували з веретеном. Його використовували для прядіння нитки. Величина кружала на веретені вказувала на товщину нитки.

Прядка (візок) складається з «стільця», який крутиться на металевій осі між закріпленими в ньому двома «стативами». Його приводять в дію за допомогою «корби», поєднаною з підніжкою. Привідний шнур з'єднує нижнє колесо з

верхнім (значно менших розмірів), що, обертаючись, в свою чергу, повертає веретено – металевий стержень із закріпленим малим колесом. На другому кінці веретена знаходиться катушка – «валок», на який намотується нитка, проходячи через «вічко» і «гачки».

Мотовило (талька) має вигляд тонкої дерев'яної палиці з розвилкою – «ріжком» з верхнього боку та перемички – «користки» з нижнього. На мотовило змотували напружену веретеном або прядкою нитку в міток (тальку).

Козелець (вияшки, звіяжки) використовували для змотування мітків у клубки. Він складався з дерев'яної тринogi, на верху якої закріплювали металевий шворінь, що служив віссю для двох «звіжок». В отвори на всіх чотирьох кінцях вставляли «качки». На них розкладали міток, розділивши на дві частини (по пів мітка) для змотування ниток у клубки. Один міток могли змотати лише у два клубки, тобто по пів мітка у кожному клубку.

Юрок – дерев'яна трубочка з бузини, схожа на цівку, за допомогою якої нитку з мітка змотували у клубок.

Сукало (шпуляр) – пристрій для намотування ниток на цівки. Його могли влаштовувати окремо або на передньому порозі верстата. Складався із металевого стержня з дерев'яним колесом-маховиком, які закріплювались дерев'яними стійками. Цівка надівалась на другий кінець сукала, що приводилось в рух «лучком». Цівка мала вигляд пустотілої трубочки, виготовленої з бузини або очерету.

Снувалка складалась із двох великих прямокутних рам, з'єднаних між собою «веретеном», верхній кінець якого закріплювався у сволоці, а під нижній підкладали пень або колоду. Запускали снувалку руками.

Ритки мають вигляд вузької прямокутної рами, в середині якої розміщено ряд «зубів». Їх використовували під час навивання ниток основи на навій ткацького верстата.

Ткацький станок (верстат) – це пристрій для ткання полотна. Його основу становлять 4 стійки («коники») – дві передні і дві задні. Коники попарно з'єднані жердками (зверху) і побічними (внизу). Між собою пари коників з'єднані «порогами». Ця конструкція складає основу верстата. До неї кріпляться два навої, що «трибами» (колеса) при потребі повертаються. Важливою деталлю є «начиння», яке за допомогою «коників», «коромисла» і жердки закріплюється у верстаті. Знизу начиння приєднується мотузками до підніжок, закріплених одним кінцем до переднього порога. Начиння було різне для кожного виду тканини. На другій жердці закріплюється «ляда» з «блятом» і «бердом». «Бердо» виготовляли з очерету або калини. Окремо влаштовується лава для ткача. Переплетення ниток основи ниткою підткання виконували за допомогою човника з ниткою, яку намотували на цівку і вкладали у човник³⁹.

Станок для виготовлення начиння – пристрій, на якому в'язали начиння до ткацького верстата⁴⁰.

³⁹ Там само. С. 142–145.

⁴⁰ Косаківський В. А. Ткацтво та килимарство у містечку Чечельнику на Південно-Східному Поділлі у XIX–XX ст. // Подільське традиційне ткацтво : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 верес. та 1 жовт. 2008 р. Вінниця, 2009. С. 78–80.

Жлукто (зольник) – порожниста дерев'яна колода (посудина) для зоління мітків, полотна та одягу.

Праник – вирізана з ручкою дощечка, інколи дерев'яний брусок з ручкою та ребристою нижньою поверхнею, як у рубльові, для вибивання одягу і полотна під час прання, щоб було м'якше і щоб легше було прати.

Коромисло – дерев'яна, вигнута дугою, плоска в перерізі палиця з канавками по краях для утримування відер з водою. Розширена посередині та звужена до кінців. На ньому носили полотно вимочувати, відра з водою та ін.

Рубель (магилниця) – дерев'яний валок з ребристою нижньою поверхнею і ручкою на одному кінці, яким викачують (прасують) полотно намотане на качалці.

Качалка – кругла обтесана гладенько палиця на яку намотували одяг або полотно для викачування (прасування)⁴¹.

Перебірка – допоміжне знаряддя, яке використовувалось у тканні перебірних технік. Мала вигляд дерев'яної рейки із одним загостреним кінцем довжиною – 90 см, шириною – 2 см і товщиною – 0,5–0,8 см.

Дошка – допоміжне знаряддя у вигляді невеликої дошки, використовуване у тканні перебірних технік. Виготовлялась з легкого дерева (липи, вільхи) довжиною – 100 см, шириною – 10–12 см і товщиною – 0,8 см.

Прутики – допоміжне знаряддя у вигляді звичайних рівних прутиків для ткання перебірних тканин довжиною – 90 см, шириною – 2 см, товщиною – 0,5 см, у розрізі – овальної форми⁴².

Технологія виготовлення тканин

Виготовленням тканин займались у вільний від землеробських справ час. Починали обробляти сировину ще влітку, але лише наприкінці вересня приступали до виготовлення прядива. Цей процес затягувався до пізньої осені. Найбільш насиченими були зимові місяці, коли пряли нитку та виготовляли полотно. З початком весни праця ткача переривалась весняно-польовими роботами, але в окремих місцях вона тривала до Петра і Павла (до початку жнив)⁴³.

Сировиною для ткацтва слугували: коноплі, льон і вовна, а також різні види ниток фабричного виробництва. Але основними були все ж таки коноплі, які вирощувались в кожному селянському господарстві.

Коноплі посівні культурні – однорічна рослина заввишки 0,5–2 м. Чоловічі рослини – плоскінь, а жіночі – матірка.

Висівали коноплі, в залежності від погоди і географічного положення, від початку квітня і до Юра (23 квітня/6 травня). Сіяли густо, щоб були тонкі стебла, і на доброму вологому ґрунті, часто від долини або яру. Першими вибирали плоскінь (чоловічі стебла) на початку серпня, а матірку після того, як достигало насіння – «сім'я». І плоскінь, і матірку в'язали в горстки (невеличкі снопики у

⁴¹ Шпак Н. Ткацтво в с. Северинівка (Жмеринський район Вінницької області) // Там само. С. 103–104.

⁴² Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. Київ, 1979. С. 39.

⁴³ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 132–134.

дві жмені), в яких їх просушували. Просушені коноплі по 7–8 горсток в'язали у снопи (мандлі) і несли до річки мочити. Плоскінь вимочували 4–7 днів, а матірку – 6–14. Оскільки їх вибирали в різний період, то й тривалість вимочування була різна. Бо чим холодніша вода, тим довший процес мочіння. Як починало волокно відставати від стебла, коноплі витягували з води, виполіскували і сушили⁴⁴.

У Буші Ямпільського повіту господині сіяли коноплі до Великодня. На прядиво – на городі, де добра земля, а на насіння – у кукурудзі або лишали по городі «ландани» – матірку з падалишнього сім'я. Вона росла рідко, була крислатою і давала багато насіння. Вибирали під кінець червня – липні все підряд. Сушили в горстках. Тоді в'язали в мандлі і несли мочити до річки⁴⁵. У Северинівці вирощували на прядиво також лише коноплі. Сіяли їх рядками до Юра, разом на прядиво і на насіння. Коли починало жовтіти на плоскіні листя, його вибирали і в'язали в горстки, а матірку залишали для дозрівання насіння і вибирали пізніше. Після сушіння горстки несли на річку мочити. Занурювали у воду, пришпилювали до дна кілками і прикладали болотом, щоб не спливали. Це робили на стоячій воді, щоб глибина була не більше, як до колін. Тривалість мочіння залежала від температури води і товщини стебел. Чим тонше стебло і тепліша вода в річці, тим швидше коноплі вимокали. Залежно від погоди мочіння тривало 2–4 тижні. Як волокно вже відставало від стебла, витягували з річки і просушували на березі, а досушували вже вдома. Висушені мандлі знову розділяли на горстки і розбивали на бительні, витирали на терниці від терміття (твердих частин стебла). Після биття і тіпання жменя волокна вже називалась «ручайкою»⁴⁶. Тоді на дергальній щітці, яку прив'язували до лавки, ручайку чесали – дергали і розпушували. При чесанні коротке волокно залишалось між гвіздками і з нього тоді робили «миканку» і «клоча». Довше волокно, яке залишалось в руці, чесали пачісовною щіткою. Жменя волокон, що залишалася після обох чесань, називалась «куклою». Волокна найкращого ґатунку йшли на 16-ку, 14-ку, 13-ку, а «миканка» і «пачіски» – на виготовлення грубого полотна 12-ку, 10-ку, яке називалось «гребінним», з нього шили чоловічий одяг. Прядиво з «миканки» міцніше і його брали на основу, а слабше «пачісове» – на піткання. Волокна із «одергів» і «клоча» йшло на «валовину» – найгрубіше полотно, з якого виготовляли рядна, налавники, залавники тощо. Отже, найдовші волокна, які залишались в руці, називались «куклою», другий сорт волокна – «миканкою», третій – «пачісками», і найкоротші волокна «клоча» вважались четвертим сортом. Коли волокно вже було вичесане, його пряли за допомогою прядки або веретена. Звичайно, прядкою виходило у декілька разів швидше. Коли веретеном пряли 5 пасом, то прядкою – 13, тим більше прядиво з прядки було тонше, відповідно і полотно отримували кращої якості. Напрядені нитки змотували на мотовило, довжина якого, зазвичай, була 2,5

⁴⁴ Там само. С. 146.

⁴⁵ Косаківський В. Ткацтво в селах Бушанської сільської ради (Ямпільський район Вінницької області) // Подільське традиційне ткацтво : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 верес. та 1 жовт. 2008 р. Вінниця, 2009. С. 139.

⁴⁶ Шпак Н. М. Ткацтво с. Северинівки Жмеринського району Вінницької області // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяч. 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. Київ, 2010. С. 416–417.

аршина, і отримували мітки. Міток складався із 4–5 починків (один починок – з напряденої нитки на одне веретено) чи двох катушок з прядки. В них нитки золили і за потреби фарбували⁴⁷.

У мітках нитки рахували пасмами, в яких налічувалось по 30 ниток або 10 чисниць (одна чисниця – 3 нитки). Відповідно, в мітку в 7 пасем було 210 ниток, в 10 пасем – 300 ниток, в 12 пасем – 360, в 13 пасем – 390. Кожне пасмо перев'язувалось ниткою. У верхній частині мотовила міток перев'язували ниткою нахрест. Ця частина мітка називалася «чини». Потім мітки накладали на качки козельця, з якого за допомогою в'юрка змотували в клубки. Один міток змотували в два клубки, по пів мітка в кожному. Перед снуванням клубки кидали в шліхту, виготовлену з житнього борошна. Снували мокрими на снівницю, на якій вони висихали. Посновані нитки з снівниці знімали, в'яжучи їх на руку, і заправляли у верстат⁴⁸.

Крім конопель, для прядіння ниток використовували вовну овець. Їх розводили в домашньому господарстві переважно змішаної породи. Стригли овець, в залежності від погоди, один, рідше – двічі на рік. Перед стрижкою гнали до водоймищ: мили, вибирали реп'яхи, далі переганяли до сухої і чистої вівчарні, де вони 2–3 дні висихали, після чого починали масову стрижку. Руно знімали з багаторічних овець, бо через значні жиропотові виділення та бруд вовна збивалась. З однорічних – влітку стригли натинину, знімаючи її пасмом (жмутом); з ягнят стригли мицьок. Найкраща вовна вважалась з руна на лопатках, стегнах і боках, бо вона тонка й довга; на спині – грубша, а гірша – на ногах, голові та животі. Від простих овець вовна грубша, ніж від породистих. Залежно від віку і статі овець вовна поділяється: з ягнят, ярк (однорічок), маток та баранів. Сиру вовну сортували за чистотою, кольором, довжиною, еластичністю і міцністю волоса. Посортовані волокна намочували у теплій лужній воді, прали, полоскали, сушили, скубли і чесали. Пряли так само, як і конопляну нитку⁴⁹. Вовну гіршої якості використовували для виготовлення повсті і сукна. З нього шили гуньки, чугаїни, мантини, бурки тощо. Його збивали на сукновальнях. З вовняних ниток вищого гатунку ткали обгортки, пояси, налавники, залавники, килими тощо, а щоб вироби можна було зробити орнаментованими, то пряжу перед цим фарбували природніми барвниками в домашніх умовах і лише тоді приступали до ткання⁵⁰.

Підготовка до ткання починалась із намотування ниток основи на навій. Кінці ниток прикріплювались до навою і розкладались по три нитки в ритки. Далі їх рівномірно намотували на вал (навій), після чого кінці розрізались, і кожну нитку просилиали через вічко у начинні і берді, зліва направо відповідно до малюнка. Пруги (край полотна) пробірали щільніше, бажано в непарну кількість щілин. Після берда нитки пасмами прив'язували до рейки, яку прикріплювали двома мотузками до товарного валу. Начиння у верстаті закріплювали з двох сторін: верх через коники або скрипці – до коромисла або жердини, нижня частина

⁴⁷ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 147.

⁴⁸ Шпак Н. Ткацтво в с. Северинівка (Жмеринський район Вінницької області)... С. 103–105.

⁴⁹ Шевченко Є. І. Українська народна тканина. Київ, 1999. С. 285–287.

⁵⁰ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 149–150.

начиння мотузкою – до підніжок. Начиння запускали почерговим натисканням підніжок⁵¹. Його рахували так: перше – від основного навою, а останнє – до берда, а підніжки – зліва направо. Бердо майстри виготовляли з очерету й деревини. В народі полотно поділялось на 8-ку, 10-ку, 12-ку, 13-ку, 16-ку – це кількість ниток на 1 см. Відповідно, і блят, який вставлявся у ляду, і начиння виготовляли, виходячи з цього розрахунку, тобто в 1 см мала бути відповідна кількість щілин⁵².

Для кожного виду тканини були відповідного розміру блят і начиння: рушникові, валовляні, десятчані, одинацятні, дванадцятні тощо, начиння для запасок називалось пілкове⁵³.

Коли верстат був заправлений, на сукалі намотували нитку на цівку і вставляли в човник. Цівку виготовляли з бузини або очерету. Сукало було влаштоване на передньому порозі верстату (під валом основи) або окремо на спеціальній підставці. Запускали його лучком, що складався зі шкіряного ремінця, кінці якого були прикріплені до країв дерев'яної палички⁵⁴.

Цівку з ниткою вкладали у човник. Кінець нитки пропускали через отвір в боковій стінці човника і закріплювали за перші нитки основи. Натискали на першу і третю підніжки та пропускали човник між нитками основи на протилежну сторону, далі прибивали нитку лядою та натискали на другу і четверту підніжки, пропускаючи човник у зворотному напрямку (таким чином відбувається переплетення ниток), знову прибивали нитку лядою. У цій послідовності дії повторювались аж до завершення нитки основи. Тоді готове полотно відрізали так, щоб його залишилось 4–8 см на верстаті біля ниток основи, змотували з товарного валу у сувій. Для полегшення наступної заправки ткацького верстата кінці ниток основи розрізали (а вони вже були заправлені у бердо-блят-начиння), прив'язували їх до ниток з наступного валу і цією смужкою у 4–8 см, що залишали, прикріплювали до товарного валу – і так продовжувався процес ткання⁵⁵.

Про обробку конопель, прядіння ниток і роботу на ткацькому верстаті згадують багато реципієнтів, як про важку і виснажливу багатоденну працю. Так, Яковлюк (ч. Барібан) Надія Тимофіївна, 1931 р. н., жителька Буші, розповідала: *«Сіяли коноплі перед Паскою на городі, де хороша земля. Казали – “на підметі”. Мама все сіяли, і радком, і так. Загромадили граблями, стерегли від курей.*

Час сіви визначали весною, на Явдохи. Як ясно зрання – сіяли зрання. Як – під вечір – сіяли з обіду. Ця прикмета не лише до конопель, а й до всіх рослин.

Сіяли густо, щоб гарне – тонке було, густо-густо сіяли, щоб було дрібненьке. Як рідко посіяти, то буде ломовате, на батогои або нагайки по 2 м, як пасли колю. Як трахне (вдарить батогом чи нагайкою – авт.)! Тако робили мотузки (показує – авт.).

⁵¹ Польові спостереження Шпак-Косаківської Н. М. 2002–2010 рр.

⁵² Нечипоренко С. Г. Декоративні тканини та килими України. Київ, 2005. С. 9.

⁵³ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 145.

⁵⁴ Там само. С. 144.

⁵⁵ Польові спостереження Шпак-Косаківської Н. М. 2002–2010 рр.

Вибирали коноплі у червні – липні. Сушили, витирали, в'язали в горстки. Десять горсток – мандиль: п'ять в одну, а п'ять в іншу сторону в'язали.

На насіння сіяли в кукурудзі. І лишали “ландани” на насіння. Ландан – куш матірки на насіння, а плоскінь вибирали.

На підметі все підряд вибирали. Сушили в горстках. Потім в руках витирали, або до чогось били і руками витирали решту. В'язали в мандлі і несли в річку. Було по 120 горсток, а в бідні роки – 15–20 горсток.

Мочили 7 днів, а як холодно, то і 14 днів. Мочили на тихі воді. Забивали кілки, клали мандлі, прикладали тичками, або камінням, мочили. Мандлі у воді розстеляли (попускали перевесло). Йшли дивитися, чи пускає волокно. Як умокло, то таке стає пушисте. Виполіскували – вимивали горстки. Кидали навіть по воді. Потім на берег. Сушили ставлячи в копички. Приїздили підводою і забирали додому.

Вдень кожну горстку розстеляли, сушили. Перевесло піднімали догори, із горстки “робили будку”. Висушили і в гарний сонячний день били на бателницю, а то казали батальня. З побитих стебел витрушували терміття.

Як побили, то скручували волокна в ручайку. Їх складали у снопок (15–20 ручайок). Гарного сонячного дня знову розстеляли, сушили і на терлицю витирали, і на дерганку дергали. Відкидали – ділили на краще та гірше.

У 49–50 роках сіяли коноплі в колгоспі “на підметах”. То бригадир давав копу горсток. Мала здати в колгосп 4 м валовини. З неї шили для коней опалки.

А менша щітка була з щетини. Нею вичісували ручайки і прали нитку 10-ку – гарне. Котре з корінок – окремо, а котре з головок – окремо. З корінок – на основу, а з головок – на тканиня. На валовину гарне. Те, що в руках – кукла – найкраще. Миканка – короткі волокна, які висмикували з дерганки. Клоча – волокна ті, що з середини дерганки.

Попід край, як посіяти – коноплі грубіші, то і волокна грубіші.

Мала металева щітка – також дерганка. Але нею користувались рідко. А хто хотів гарної кукли, то чесали щіткою з щетини. Казали – “кукли чесати”. Ці щітки купляли.

13-ка дуже густа, робили рідко. Все робили в 12-ку: сорочки, штани, спідниці, всьо-всьо. А як поперепоновують у кліточку, то таке гарне.

Як снувала на снувалку, то рахувала пасма. У пасмі – 30 ниток, 10 чисниць. Якщо 10 пар ниток білих, пара чорна тощо. Так само і ткали: 10 пар – білих, одна пара – чорна. З такого полотна шили спідниці у 2 пілки.

Куклу складали з 6 ручайок, як правило, 6–8, а загалом – хто, як хотів. Краї кукли закручували, як коси, щоб не розкручувалися. Готову куклу клали в спраток – у софку, скриню – щоб не смітилась і миші гнізда не робили. З миканки кукли менші, а нитка вже грубіша. Нитка з миканки також йшла на основу. З клоча нитки йшли на веретки, мішки, беази.

Били та чесали коноплі у вересні–жовтні, а прали зимою. Хто бистріше справлявся з роботою, то починав робити. Веретеном прали клоча. Як не було прядки, то прали і кукли, і миканку.

Для прядіння потрібна куделя. Вона складалась з двох частин – куделі, на яку навивали куклу, та прасниці – підставки, в яку закріплювали куделю, а одночасно вона слугувала за “ослінчик”, на який сідала майстриня. Прядкою прядсти дуже добре.

Для змотування ниток з веретена використовували тальку. Як правило, вона мала 8 п'ядей, а в нас була одна – 12, а інша – 14 п'ядей. Як талька у 8–9 п'ядей, то не брали ткати, а як більше, то доплачували, бо більша талька. Верх тальки мав ріжок, а низ – перемичку-користку. В'язали нитку з одного боку тальки, рахуючи пасма. Як робити валовину, то у 7–8 пасем. Зав'язували нитки біля ріжка з двох боків. Знімали з тальки, утворюючи хрест. Утворювався міток.

Бердо було валовляне, гребінне (на 10, 12 та 13 пасем). Рушникове бердо було у 7 і 12 пасем.

Мітки прали, вибілювали, красили у фабричних барвниках. Кип'ятили в казані. Додавали солі. Як покрасили, споліскували від солі. Сушили. Змотували.

Вияшки на тринозі, або просто на стовпці – своринь і зверху наохрест дві вияшки, в які клали 4 качки. Міток розв'язували і клали на качки. З хреста розв'язують. Розв'язують і ту нитку, що кончали мотати, або начинали. Брали і змотували на качан. В клубок змотували 4 пасмі – пів мітка, а ще 4 пасмі – інший клубок. 2 клубки – міток. Як нитка 10-ка, то по 5 пасем клубок, а як 12-ка – то по 6 пасем клубок.

Снувалку ставили в хаті, підкладали її знизу і снували. Кладе дві миски, кидає два клубки. І тоді згори качка. На неї кидає дві нитки. Під качкою брали їх на охрест і снували по кругу. Якщо хотіли знати довжину, то попередньо на тальці в'язали знаки – півмітка. Щоб знати скільки виткала. Якщо снувала 4 тальки, а з 1 тальки – 4 м, то основа буде 16 м. Внизу снувалки вставляли патичок, який після снування виймали. Основа ставала легшою і тоді нитки збирали в косу, щоб основа не переплелась. Зв'язали – і в торбинку.

Перед снуванням нитки попередньо шліхтували. Брали каструлю чи баняк. З житньої муки робили шліхту. Заварювали, щоб було міцне. Як дротики нитки, і туди клали клубки, і снували мокрими нитками. Посновані пошліхтовані нитки клали до груби і сушили, а коли тепло, то сушили на дворі.

У верстат заправляли 8 тальок. З однієї тальки виходило 2 рушники, а в рушнику 2 м.

Ткали на кроснах (верстаті). Він складався з двох стегон – рам. Також у верстаті були підніжки, воротило. Як навивали основу, то підкладали вержіки – палички, які тримали основу на воротилі. Основу закладали два чоловіки. Нитки основи попередньо розкладали на ритки, по 3–4 пари ниток – в одно вічко.

Навиті нитки пропускали через ничалниці. Вони бувають прості і з очками. Для їх в'язання використовували спеціальну дошку. Ничалниці складали, а за ними паличку в основу, а вона розділяє котра нитка вверху, а котра вниз. Ничалниці прикріплювались до скрипців, які були до 4 і 2 підніжок.

Ткали “сосонкою”. Снували нитки по різному – 4 звідти і 4 звідти і ткали в ряд. Щоб малюнок тканини вийшов “в окружки”, потрібно піднімати підряд

всі 4 підніжки – 1-2-3-4 і назад 4-3-2-1 і так ткати. Полотно ткали в дві підніжки. Рушники ткали під дошку або перетикали. Човником пропускали білу нитку, а увесь кольоровий малюнок перебирали циганською голкою»⁵⁶.

Ткацькі переплетення

Щоб тканини не були одноманітними, їх почали прикрашати. Спочатку кольоровими смугами, а в процесі вдосконалення ткацтва різними видами переплетень. Найпоширенішими типами ткацьких переплетень на території Вінниччини були такі:

Просте полотняне переплетення використовувалось для виготовлення полотна. Воно двобічне, міцне і практичне. Рапорт полотняного переплетення має 2 нитки. Його можна виготовити на 2-х, 4-х, 6-ти начиннях, тобто чим тонше полотно, тим більше потрібно начинь, щоб зменшити тертя і уникнути розривів ниток основи. На Поділлі для виготовлення полотна використовувалось переважно два і чотири начиння. Заправляли основу зліва направо: перша нитка – в перше начиння, друга – у друге, третя – у третє, четверта – у четверте, п'ята – в перше, шоста – в друге і далі до кінця. При тканні натискають попарно на першу і третю підніжки, пропускають човник з ниткою підкання, далі – на другу і четверту підніжки. Притискають (прибивають) нитки для ущільнення бердом (лядою) і знову прокидають човник з ниткою у зворотному напрямку і далі. Для виготовлення полотна на чотирьох начиннях використовують рядову або розсипну проборку⁵⁷. Такі тканини використовували для виготовлення сорочок, штанів і рушників).

Репсове підканеве переплетення – це переплетення, яке одержуємо від основного переплетення, збільшуючи перекриття в одному напрямку, тобто по підканню. Тканини, виготовлені в такий спосіб, мають виразні рубці по горизонталі. Підканевий репс отримували, набираючи нитки основи на чотири начиння рядовою проборкою. Пробирали по дві нитки основи у кожне вічко начиння і бердо. Застосовували його при виготовленні скатертин та рушників⁵⁸.

Саржеве переплетення відноситься до ремізно-човникового ткання, яке виникло пізніше за килимове та перебірне. Узорне ремізно-човникове ткання пов'язане із появою горизонтального ткацького верстата з великою кількістю начинь. Декоративні ефекти на тканинах створюються шляхом відповідного чергування двох систем ниток – основи й підкання. В результаті маємо орнамент світло-тіньового характеру. Він проявляється на тканині у вигляді діагональних смуг, ромбовидних фігур та їх комбінацій. Малюнки, створені в такий спосіб, у народній ткацькій термінології відомі під назвами: чинуватого ткання, «кривульок», «кружків», «віконець». Орнамент залежить від способу набирання основи в начиння та від порядку ступання по підніжках. При великорапортних рисунках могло бути до 16 підніжок. Це потребувало складних обчислень і виняткової уваги. Сільські ткали заправляли верстат «з голови», завдяки тим

⁵⁶ Косаківський В. Ткацтво в селах Бушанської сільської ради... С. 139–142.

⁵⁷ Нечипоренко С. Г. Декоративні тканини та килими... С. 17.

⁵⁸ Там само. С. 17–19.

знанням та мудрості, які передавались з покоління в покоління і досягали високої майстерності в цій справі. Професійні ткачі користувались при цьому допоміжними рисунками, на яких зазначався орнамент і послідовність заправки начиння⁵⁹. Чинувате ткання використовувалось переважно для виготовлення скатертин і рушників. Зовнішньо воно відрізняється від полотняного наявністю діагональних ліній, які йдуть по тканині зліва направо вгору або справа вгору наліво. Коли ми розглянемо ці тканини, то побачимо, що за рахунок цих діагоналей, які можуть бути різної товщини, утворюється орнамент. Для виготовлення тканин з цим переплетенням потрібно мати, як мінімум, три начиння, тому що найменший рапорт цього переплетення – три нитки як по основі, так і по підканню. Саржі бувають: прості, складні, фасонні, узорні тощо. Ще вони поділяються на підканеві, основні, одnobічні і двобічні. Умовні позначення саржевого переплетення зазначаються дробом: $1/2$ що означає: чисельник – одне переплетення основи, знаменник – два переплетення підкання, відповідно, це підканева саржа, $2/2$ – саржа двобічна, бо в чисельнику і знаменнику однакові цифри, $2/1$ – основа, більше перекриє основи. Склавши чисельник і знаменник, ми одержуємо кількість начинь: $1/2 = 3$ начиння, $2/2 = 4$, $2/4 = 6$.

Прості саржі в чисельнику чи знаменнику мають одиницю: $1/3$, $2/1$ тощо. Складні саржі в чисельнику і знаменнику мають цифри більші за одиницю: $2/5$, $3/2$, $4/4$. Вони мають декілька діагоналей, які розміщені так, що складають різні геометричні фігури у вигляді квадратів, прямокутників, ромбів, різних шашок, кілець, фасонних ліній. Для простої і складної саржі використовують рядову проборку, для фасонної – рядові зворотні, а також рядові зворотні зведені, змішані та групові.

Декоративні сіро-білі (тіньові) тканини або підніжкові. Вони мали ритуально-господарське призначення. Зокрема, переважно це скатертини та рушники, які використовували на християнські свята річного циклу. На кожне свято, по можливості, господиня намагалась мати святкову скатертину з відповідним орнаментом. Народна мудрість створювала символи, форми, образи орнаменту, які втілювала у вишуканій ткацькій графіці. Це «хрестовий або великодній», «огірковий», «гречаний», «тарілковий» та ін. Тіньові тканини були різної довжини і ширини. Ткали їх комбінованим саржевим переплетенням із двох видів прядива: лляного і конопляного; конопляного вибіленого і небіленого; конопляного і фабричних білих чи кольорових ниток. Кінці закінчувались кольоровими смужками: червоними, синіми, коричневими, чорними.

Перебір. Всі види перебірних технік пов'язані з горизонтальним верстатом. Сама назва техніки вказує на виведення візерунка на тканині, і сам процес утворення зіву для закладання узорного підкання, що відбувається не з допомогою начиння та підніжок, а шляхом ручного перебору ниток основи. А допоміжними знаряддями при цьому були: перебирка, дошка та набір прутиків. Залежно від способу утворення зіву й переплетіння основи з підканням та від побудови орнаменту вирізняють в народному ткацтві декілька варіантів перебору. Перший – «перетик» ткання «під дошку» і ткання «на прутах», де

⁵⁹ Сидорович С. Й. Художня тканина... С. 47.

орнаментальна нитка проходила по усій ширині полотнища, другий – класичний перебір з варіантами – ткання «під полотно» й «вибором».

Перебірним ткацтвом виготовляли рисунки від простих геометричних до складних орнаментальних композицій. На Східному Поділлі виготовляли рушники, скатертини, рядна. Перебірні тканини можна віднести до групи тканин – одна основа – дві піткання. Одночасно з виготовленням ґрунту тканини виконується відповідний рисунок. При перебірному ткацтві можна виділити такі техніки: двобічний перебір під полотно, одnobічний перебір, одnobічний з вибором, рушниковий або під парки перебір, перебір під репс. Для виготовлення цих тканин потрібно мати розраховану заготовку рисунка. Нитка для двобічного перебору під полотно береться удвічі грубша від ґрунтової основи і піткання, у всіх інших – у 3-5 разів.

Плахтове ткання. По зовнішньому вигляду плахтова тканина складається з кольорових клітинок. Вони розміщені по полотну у вигляді різноманітних геометричних фігур. Кожна кольорова клітинка може бути різного кольору і орнаменту. Фрагменти рисунка клітинки мали різні народні назви: «жоржина», «гречичка», «волосожар», «зірочки» тощо.

Щоб виготовити плахту чи плахтову тканину, потрібно було мати замальовану модель плахтової клітинки, по сучасному – технічний малюнок. Ці тканини виготовлялися на тлі полотняного переплетення. Рисунок виконувався настилами: човниковим або перебірним. Як правило, плахти ткались з вовняних ниток, пофарбованих у різні яскраві кольори. Основа плахтових тканин набиралась в начиння два рази. Перший раз – візерункове начиння, а другий раз – ґрунтове, яке підвішувалось на ткацькому верстаті завжди останнім, ближче до берда. Кожна плахтова клітинка мала окремі нитки, які мають свою назву – полоскові нитки (їх 16 шт.), по обидва боки клітинки. Набирались вони на два окремі начиння, яке так і називалося – полоскове. Загалом на виготовлення плахтових тканин потрібно від п'яти до чотирнадцяти начинь.

Поперечно-смугасте або *багаточовникове ткання.* Поперечно-смугасті тканини виготовлялись у 2-5 кольорів, розміщених смугами. Ця тканина належить до групи тканин: одна основа і два піткання. Поперечні смуги на тканині виконувались полотняним та репсовим переплетенням. Рисунок розміщувався на тканині у вигляді окремих смуг. Він виконувався настилом на полотняному, репсовому чи саржевому ґрунті так, щоб мав приблизно однаковий застил тла з обох сторін тканини (лице, виворіт). Перекриття при цьому мало бути не більше 0,5 см. Для виготовлення цих тканин основу і ґрунтове піткання брали білі, а візерункове – кольорове. Заправка ткацького верстата – контрмаршова та під дошку. На деяких тканинах цього типу (рушниках та скатерках) візерунок виконаний килимовою технікою.

Заправку ткацького верстата робили на дві групи начиння: перша – візерункове, друга – ґрунтове. Кількість начиння залежала від складності фрагмента рисунка. Спочатку набиралася основа у візерункове начиння за рисунком. Далі ґрунтова основа пробиралася на чотири начиння розсипною проборою – це дозволяло виконувати полотняне, саржеве або репсове

переплетення в залежності від того, яке треба виконати або їх комбінацію. Завдяки цим двом групам начинь можна виконувати візерунок і ґрунт тканини. Для рельєфного виділення орнаменту нитка брали грубшу від основи і піткання ґрунту.

Стрічкове ткання (пояси). До стрічкових тканин відносяться пояси-крайки. До початку ХХ ст. їх широко використовували для підв'язування одягу. Ткали їх різними техніками. На основу брали вовну, рідше коноплі та льон, а піткання, зазвичай, було вовняне. У ХХ ст. для виготовлення поясів використовували і бавовняні нитки.

Килимове ткання. Килим – це гладка безворсова двобічна тканина. Нитки основи в ньому ховаються під густим щільним пітканням, а на поверхні видно поздовжні репсові рубці. У килимах до початку ХІХ ст. як на основу, так і на піткання брали вовняні нитки, а пізніше на основу набирали конопляні, фабричні бавовняні, тоді як піткання, так і залишилось вовняним. Ткали килими на горизонтальних та вертикальних верстатах.

Вирізняли декілька килимових технік. У «вічко» тчуть суворо вертикальні контури, чіпляючи нитки піткання двох кольорів на одну основну нитку. У техніці на «межову нитку» майстер повертає кольори на основній його нитці основи. Ця техніка утворює на межі кольорів щілину, яку в народі називають «дірочка». Косі контури до 45 градусів ткали технікою «на косу нитку», тобто укладали піткання паралельними рядками. В даному випадку на просвіті видно дрібні дірочки по косій. На вертикальному ткацькому верстаті (кросна, розбої) виготовляли килими технікою «кругляння». Здебільшого цією технікою виготовляли рослинні орнаменти, тому що вона дає можливість плавно виводити контури рисунка⁶⁰.

Орнаментальні мотиви у ткацтві

У процесі багатівкової виробничої практики типи орнаменту пов'язувались з ткацькими техніками, типами тканин та їх практичним застосуванням. В орнаментальному комплексі головну роль виконують рисунки, які виражають зміст. Поряд з ними важливі мотиви, що виконують функції розмежувальних ліній та розводів. З їх допомогою розплановують орнаментальне поле на менші ділянки або відмежовують однозначні мотиви. Вони визначали схему побудови орнаменту. Другорядну роль за своїм значенням мали дрібні за розмірами допоміжні орнаменти, що служили тільки засобом збагачення контурних ліній.

Про походження мотивів говорять їх назви: «оленячі роги», «жаб'ячі очі», «жучки», «зозулі», «павучки». Ці старовинні мотиви запозичені з тваринного світу. Інші – «рискалики», «грабельки», «ланцюжки» – вказували на знаряддя праці та інші предмети щоденного побуту. Найбільш поширеними були рисунки, запозичені з рослинного світу: «дубове» і «кленове листя», «жолуді», «хмелик», «квасольки» «сливочки», «вишеньки», «ружі» та ін.

⁶⁰ Нечипоренко С. Г. Декоративні тканини та килими... С. 3–348.

Серед геометричних мотивів, які нагадують фігури прямих і косих чотирикутників, трикутників і ромбів, назви пов'язані з техніками килимового ткання, перебору, «перетику», «ткання під дошку». Зокрема, вони мали такі назви, як: «пила» – чотирикутник із зубчастим контуром, «стрілки» – у вигляді стріли з одного боку, а з іншого – з глибоким врізом, «клинці», «грибінки», а також й мотиви хрестоподібних фігур тощо⁶¹.

Асортимент тканих виробів

Все різноманіття тканих виробів можна поділити на дві основні групи: ткацтво та килимарство. У народному традиційному ткацтві (за О. Никорак⁶²) можна виокремити три роди тканих виробів за їх функціональними ознаками: для одягу, для інтер'єру, для господарських потреб, а кожен з них відповідно – на дві типологічні групи: готові вироби й тканини, з яких виготовляли вироби.

Рід тканин для одягу об'єднує чисельну групу з розгалуженою типологічною структурою виробів для натільного, верхнього, плечового та поясного вбрання, головних уборів, доповнення до чоловічого й жіночого одягу, які вироблялися з різної сировини, різними техніками та виконували різні функції. Чимало елементів одягу також виготовлялося згодом з витканого, наприклад, сорочки, штани, спідниці, верхнє плечове вбрання.

Рід інтер'єрних тканин включає в себе велику групу тканин, якими утеплювали, оздоблювали житло. Сюди належать: рушники, скатерки, налавники, залавники, рядна, верети та ін. Деякі з цих виробів виконували обрядово-оберегові функції.

Рід тканин господарського призначення складає порівняно невелику групу тканин з обмеженою типологічною структурою: валовина, мішковина, рядна для застилання саней і возів, полотно для наволочок, постільної білизни, побутових рушників та ін. Ці тканини виконують практичні побутові функції, обмежені в декорі.

Одяг та тканини для його виготовлення

На початку ХХ ст. у ткацтві використовували нитки домашнього виробництва – вовняні, конопляні, лляні та фабричного – «бамбак», «білець», «заполоч», «волочку», «суч», гарус. Вони були тваринного й рослинного походження різної якості. Відповідно до призначення вироби виготовляли з різноманітного полотна, а те, в свою чергу, з пряжі різного гатунку.

Полотно було: 1) конопляне; 2) з конопляної і лляної пряжі; 3) з лляної; 4) з конопляної і бавовняної («бамбаку»); 5) з самого «бамбаку». Найбільш широко на Східному Поділлі використовували конопляне полотно. «Бамбак» був поширений у південних повітах губернії. Так, у Могилівському, Ямпільському, Ольгопільському повітах – на основу брали «бамбак», а піткання – конопляне.

⁶¹ Сидорович С. Й. Художня тканина... С. 108–117.

⁶² Никорак О. Українська народна тканина XIX – XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Львів, 2004. С. 176–187.

Тут також найбільше зафіксовано полотна з самого «бамбаку», яке йшло на святкові сорочки, нафрами. У Гайсинському й Брацлавському повітах на основу брали коноплі, а на піткання «бамбак». З вовняних ниток ткали запаски, обгортки, плахти, пояси⁶³.

Білець (бавільна, біль) – яскраво білі бавовняні нитки промислового виробництва⁶⁴. Їх використовували, разом із заполоччю, на піткання при тканні рушників і скатерок. При тканні різнокольорових вовняних ряден білець заміняв білу вовну, оскільки вона була рідкістю і відносно дорогою⁶⁵.

Валовина (мішковина) – 7-ка, 8-ка. Грубе конопляне, лляне або вовняне полотно домашнього виробництва зроблене з валової грубої пряжі, яку робили з клоча⁶⁶.

Волочка (гарус) – бавовняні кольорові нитки, які використовували для виготовлення поясів⁶⁷.

Грибінне (грибінниця) – 10-ка, 11-ка, 12-ка, виготовляли з миканки, пачісок і висмичок. Використовували для чоловічих сорочок, штанів, підтичок до жіночих сорочок⁶⁸.

25-ка – тонке полотно у 25 пасем, яке ткали до середини ХІХ ст. з тонкого плоскінного волокна (волокна з чоловічих стебел конопель).

Полотно у 18 і 20 пасем було поширене до початку ХХ ст. У ХХ ст. найтонше і найкращої якості полотно ткали з плоскінних ниток у 14, 15, 16 пасем. Воно ткалось для пана і дуже рідко для себе⁶⁹.

13-ка – полотно ткане у 13 пасем, з кукол, ішло на святкові жіночі сорочки.

Заполоч – фарбовані бавовняні нитки⁷⁰. Кручена фабрична нитка червоного чи синього, рідше чорного кольору. Брали на піткання скатерок і рушників⁷¹.

Сукно – різновид вовняної або напіввовняної грубої тканини різного кольору, з якої шили верхній одяг.

Суч – грубі сукані нитки для основи килима⁷².

Ткані елементи одягу

Головні убори

Нафрама (намітка) – покривало на голову з «бамбаку» й льону з орнаментом⁷³. Головний убір з вишитими кінцями (за розмірами аналогічний рушникові)⁷⁴.

⁶³ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 153–154.

⁶⁴ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 51.

⁶⁵ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 141.

⁶⁶ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 58, 294.

⁶⁷ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 141.

⁶⁸ Там само. С. 153.

⁶⁹ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. 1913. №10–11. С. 59.

⁷⁰ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 104.

⁷¹ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 141.

⁷² Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 231.

⁷³ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах... С. 59.

⁷⁴ Гальчевська Л. А. Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця ХІХ–ХХ ст. // Подільська старовина : наук. зб. / ред. К. І. Висоцька. Вінниця, 2008. Вип. 4. С. 383.

Рантух (рантушок) – платовий весільний головний убір білого кольору з домотканого полотна (як фата). Різновид намітки довжиною приблизно 2 м, яким покривали молоду⁷⁵.

Серпанок – 1) фата; 2) головний убір, яким покривали молоду поверх очіпка, чіпця, каптура, виготовлений із тонкого прозорого домотканого полотна білого кольору; 3) обрядовий, святковий головний убір жінок похилого віку ХІХ – початку ХХ ст.⁷⁶

Хустка – жіночий головний убір прямокутної форми, по периметру тканий смугами різної ширини або однотонний з вишитим кінцем. Може бути з тороками.

Поясне вбрання

Гунька – червона вовняна спідниця, обгортка⁷⁷.

Гуня – вовняна тканина запаска⁷⁸, обгортка⁷⁹.

Запаска – найдавніший тип жіночого поясного одягу. Складалася з двох шматків однотонної або орнаментованої вовняної тканини, якою огортали поверх сорочки стегна; задній шматок – запаска (задниця), передній – попередниця⁸⁰. З вовни робили запаски у смужку⁸¹.

Обгортка (горбатка) – різновид жіночого поясного одягу, що складався з суцільного вовняного полотнища й підперізувався поясом-крайкою⁸².

Плахта – жіночий поясний одяг, зшитий з двох довгих пілок вовняної тканини, витканої з різнокольорової пряжі. Служила святковим одягом. Дівчата носили півплахту без крил (станок)⁸³.

Пояси

Крайка – вузький тканий з вовняних ниток жіночий пояс⁸⁴.

Пояс – елемент вбрання, сплетений чи тканий із кольорових вовняних, бавовняних ниток; тасьма або шнурок для підперізування⁸⁵.

Гарусні пояси – виткані з гарусу. Були різних кольорів, де основний колір прикрашався інколи поздовжніми і поперечними смугами іншого кольору. Замовні пояси були кращі, ніж ярмаркові⁸⁶.

Вироби та тканини для інтер'єру

Залавники, обійцята, підвіконня, палатарі, півкілімки, їдиниця – різновид декоративних тканин, які розміщують в хаті під вікнами за лавкою. За технікою ткання бувають: прості – батка в батку, змішані – батка в батку з квіточками,

⁷⁵ Там само. С. 380, 383.

⁷⁶ Там само. С. 381, 383.

⁷⁷ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 79.

⁷⁸ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 155.

⁷⁹ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 81.

⁸⁰ Там само. С. 103.

⁸¹ Запис Шпак-Косаківської Н. М. 20 червня 2009 року від Губчакевич (уродж. Любарська) Єфросинії Антонівни, 1935 р. н., жительки с. Северинівка Жмеринського району Вінницької області.

⁸² Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 167.

⁸³ Там само. С. 189–190.

⁸⁴ Там само. С. 134.

⁸⁵ Там само. С. 199.

⁸⁶ Там само. С. 155.

батка в батку з листочками, батка в батку з павучками, килимові – дубочками (жолудь з двома листочками), дубове листя, зірки, а «яблучками» – оздоблювали краї⁸⁷.

Килим – груба візерункова тканина⁸⁸. Декоративна тканина, яка виготовлена на горизонтальному верстаті за допомогою глиць і човника. Орнамент рослинний чи геометричний. Вішали над ліжком.

Налавники – домоткане вовняне чи конопляне покриття для лав і ослонів⁸⁹. Декоративна тканина з білим тлом та вузькими різнокольоровими смугами, якою застеляли лави⁹⁰.

Пілка – будь-яка виткана на ткацькому верстаті тканина; декоративна тканина для верет; невеликий килим тканий в 9–11 пасом; частина станка сорочки⁹¹. Вузька майстерно виткана з різнокольорової пряжі ряднина чи доріжка, яку використовували для застеляння припічка, скрині, іноді лави⁹².

Простирало – легкий килим тканий з перебором; довге широке полотнище, яке стелилося на постіль⁹³. Декоративна тканина в одну або дві зшиті пілки з простим та складним орнаментом. У бідних сім'ях використовувалась замість килима⁹⁴.

Рушник – декоративна тканина з тканим або вишитим орнаментом. Використовується в інтер'єрі та обрядах⁹⁵. Існував дуже широкий асортимент рушників, які поділялись за функціональним призначенням: ті, що використовували на родинах, у весільному обряді, на похоронах або у щоденному побуті.

Рядно, верета (веретка) – декоративна тканина, виготовлена з конопель, зшита з двох пілок⁹⁶. Орнамент у вузьку смужку різних кольорів. Виготовляли з 10-ки, основа – конопляна, а піткання – вовняне. Ткали також у клітинку з двох кольорів⁹⁷.

Рядно килимове – декоративна тканина ткана килимовими техніками. По периметру – рослинний орнамент, а середина – пуста, не орнаментована⁹⁸.

Рядно заповочове – декоративна орнаментована тканина, на основу якої брали коноплі, а на піткання «білець», на поперечні смуги – червону й синю заповоч⁹⁹.

Скатерка – тканий виріб, яким накривали стола або скриню¹⁰⁰. Ткали різними техніками та орнаментами.

⁸⁷ Косаківський В. Термінологічний словник та словник імен // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі : колектив. моногр. / наук. ред. В. А. Косаківський. Вінниця, 2003. С. 119–126.

⁸⁸ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 297.

⁸⁹ Там само. С. 161.

⁹⁰ Косаківський В. Термінологічний словник... С. 123.

⁹¹ Там само. С. 124.

⁹² Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 188

⁹³ Там само. С. 202.

⁹⁴ Косаківський В. Термінологічний словник... С. 124.

⁹⁵ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 212.

⁹⁶ Косаківський В. Термінологічний словник... С. 119.

⁹⁷ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 155.

⁹⁸ Косаківський В. А. Ткацтво та килимарство у містечку Чечельнику... С. 84.

⁹⁹ Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел... С. 155.

¹⁰⁰ Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 219.

Вироби й тканини господарського призначення

Бесаги – дві ткані торбини, які носили через плече¹⁰¹.

Ковдра – подвійна тканина з утеплювачем для вкривання. Її виготовляли з двох ряден, між якими прокладали клоча або пачіски і прошивали.

Мішковина, валовина, рядовина – полотно у 7-8 пасом з валовляної пряжі, яку пряли із клоча і пачісок.

Опалка (рептюх) – торба для сіна, з якої годували коней¹⁰². Шили з валовини¹⁰³.

Підкладка на піджаки – товста тканина, нитка для якої виготовлялась з клоча і пачісок.

Рядно для застеляння саней – буденне, широке, з грубої рядовляної тканини без орнаменту та святкове – залежно від заможності і призначення, конопляне, вовняне чи килим з відповідною орнаментациєю.

Утирач – валовляний рушник для втирання обличчя¹⁰⁴.

Шлеї для коней – ткали з валовини на спеціальному станкові.

Отже, подільські ткачі виготовляли велику кількість тканих виробів. За обсягом найпоширенішим було полотно: десятка, одинадцятка, дванадцятка, тринадцятка, чотирнадцятка, п'ятнадцята, шістнадцятка тощо. Воно ткалось полотняним переплетенням із конопляних ниток, бамбачно-конопляне – з конопляних – піткання і «бамбачна основа» і самих бамбачних. Таке полотно йшло на рушники, зокрема вишивані, виготовлення різних видів одягу, в першу чергу, сорочок, штанів. Окремо з товстих валовляних ниток виготовлялась тканина для мішків. В невеликій кількості ткали полотняні хустки. Виготовляли також тканину саржевим переплетенням, яку брали на рушники, скатерки, на верети (рядна), налавники, залавники. Про свята ткали яскраві орнаментовані вироби від рушників до килимів. Використовували при цьому переважно складні саржеві переплетення традиційних орнаментів. На усі свята, по можливості, кожна господиня намагалась наткати скатерки з різними орнаментами, рушники, рядна, залавники (підвіконня, підвічники, обіцята, палатарі, півкілімки, їдиниці), налавники тощо. Окрему групу тканих виробів становили килими (пілки, простирала).

Велику кількість ткали також вовняних тканин, з яких виготовляли сукно для верхнього одягу (гуньки, чемерки, чугаїни, мантини). Окрему групу тканин становлять готові частини одягу – плахти, обгортки, запаски і пояси.

¹⁰¹ Косаківський В. Термінологічний словник... С. 119.

¹⁰² Шевченко Є. І. Українська народна тканина... С. 170.

¹⁰³ Косаківський В. А. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради : колектив. моногр. / за наук. ред. В. А. Косаківського. Вінниця, 2009. С. 95.

¹⁰⁴ Там само. С. 100.

Гончарство

Віктор Косаківський, Ольга Романишена

Гончарство – одне з найпоширеніших українських ремесел, коріння якого сягає неолітичної епохи (7–5 тис. до н. е.). З того часу воно пройшло шлях від простих форм до складного розмаїття асортименту і орнаментів. Інтерес до його вивчення і збирання продукції виник наприкінці XIX ст. у зв'язку із зацікавленням матеріальною культурою українського народу та створенням музеїв. На Поділлі активна наукова та збирацька робота такого спрямування відбувалася у першій чверті XX ст. Тут працювали експедиції, які збирали експонати для музеїв Києва, Львова, Катеринослава (нині Дніпро), Кам'янця-Подільського, Вінниці, а також Москви та Санкт-Петербурга/Ленінграда.

Перші письмові згадки про подільське гончарство стосуються XVI ст., коли у Кам'янці-Подільському було 6 гончарів, Смотричі – 1, Сатанові – 1, Бару – 3. Згодом виникли у містах гончарні цехи. У багатьох селах Поділля гончарство було відомим від часу заснування населених пунктів, наприклад, в Шурі- (Брацлавській?), Кришинцях та Бубнівці. В деяких селах воно з'явилося завдяки переселенню майстрів, наприклад, із Зятківців до Тимара, Шаргорода – в Слободу Мурафську.

1913 р. подільське губернське земство організувало велике обстеження гончарства в губернії. Його здійснив О. Прусевич¹⁰⁵. Він дослідив 77 гончарних осередків, в яких виявив 1 736 гончарних господарств (2 667 працюючих осіб). Під час експедиції звертав особливу увагу на форми і типи посуду. У найбільших гончарних осередках придбав для Кам'янець-Подільського земського музею гончарні вироби різноманітних форм, а в інших – лише окремі зразки. При зборі кераміки враховував не лише прикладне, а й художнє її значення, зокрема форму та розпис посуду. Дослідник цікавився орнаментами, досить різноманітними за своєю специфікою в окремих осередках.

Гончарні осередки були у всіх повітах Подільської губернії на 1913 р., хоча розміщувались нерівномірно, залежно від наявності сировини для гончарного виробництва та палива.

У Брацлавському повіті гончарне виробництво зафіксували у селах Кришинці (44 гончарі), Шура-Брацлавська (68), Верхівка (19), Мазурівка (2), Немирів (2), Латанці (5), Дзвониха (2), Вапнярка (1).

У Вінницькому повіті славились Павлівка (71 гончар), Гушинці (118), Майдан-Бобрик (32), Янів (43, у містечку був колись навіть окремий гончарний ремісничий цех) та Кам'яногірка (21). Свої вироби гончарі постачали на ринки Літинського, Вінницького, Брацлавського повітів Подільської губернії та Липовецького повіту Київської губернії, навіть до Волинської губернії. А майстри у Тиврові (7 осіб), Ворошилівці (4), Василівці (2), Москалівці (4), Юрківцях та Янкові забезпечували лише місцеве населення.

¹⁰⁵ Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. С. 9–116.

У Гайсинському повіті багато гончарів було у Тимарі (75 осіб), Кібличі (24), Зятківцях (52), Бубнівці (13). Посуд продавався у Гайсинському, Брацлавському і Ольгопільському повітах Подільської губернії та Липовецькому і Уманському повітах Київської губернії. Невелика кількість гончарів працювала у Розсоші.

У Літинському повіті гончарство на початку ХХ ст. практично занепало з вирубкою лісів. Окремі осередки були у Ново-Костянтинові (6 гончарів), а також у селах Петрані, Комарівці, Майдан Голосківський та Вонячин.

У Могилівському повіті важливим гончарським центром були Берлінці-Лісові, де було 100 гончарських господарств, де працювало 318 гончарів. Вони виготовляли простий та полив'яний посуд. Найпопулярнішими формами посуду були баньки полив'яні, слоїки, миски розписані. Використовували білий ангоб. Миски перекупники вивозили у Бессарабську губернію. Колись у Шаргороді існував гончарський цех, звідти майстри переселились у Слободу Мурафську. Завмирання ремесла йшло у Гибалівці, де залишилось 3 гончарі, Бару – 2 (колись також був гончарський цех), Яришеві – 4.

В Ольгопільському повіті гончарство практикували в Івашкові (79 осіб), Малій Киріївці (127), Торканівці (43), Лугах (32), Пиріжній (61). Місцеві вироби постачали на ринки Ольгопільського і Балтського повітів Подільської губернії та Ананьївського повіту Херсонської губернії. У Фльорино залишилось 6 гончарів, Жабокричі – 1, Лісничому – 1, Поташній – 2.

В Ямпільському повіті керамічним виробництвом займалися у Паланці 105 гончарів, Жолобах – 16, Рахнах Лісових – 32, Джурині – 35, а також у Слободі Мурафській та Горишківці.

Провівши обстеження Поділля О. Прусевич виділив шість найбільших, за кількістю гончарів, районів. З них на території нинішньої Вінниччини було 4: 1-й – Берлінці-Лісові (318 осіб), 2-й – Янівський з п'ятьма селами (287 осіб), 3-й – Гайсинський, чотири населених пункти (157 осіб), 4 – Вапнярський з трьома селами (138 осіб). В інших осередках кількість гончарів була меншою, і вони були розпорошені по повітах.

Загалом, гончарством у Подільській губернії було охоплено 143 населених пункти, з них на Східному Поділлі – міста Гайсин та Бар, а також 27 містечок і 112 сіл. Після всіх уточнень О. Прусевич вважав, що станом на 1913 р. гончарством займалось 2 029 дворів та 3 145 осіб¹⁰⁶. Як вказав дослідник, у другій половині ХІХ ст. намітився спад гончарного виробництва. Головна причина – подорожчання палива, допоміжних матеріалів (свинцю), а також витіснення глиняного посуду фабричним емальованим і чавунним тощо. Занепаду гончарства зумовило і зменшення кількості великої рогатої худоби, відповідно зменшився попит на виробництво молочного посуду – гладущиків¹⁰⁷.

Сировина. За спостереженнями дослідника, на території Східного Поділля було кілька різновидів глини. Каолін (біла глина) є в Паланці, Вапнярці та

¹⁰⁶ Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии... С. 9–13.

¹⁰⁷ Там само. С. 14–20.

Джурині Ямпільського повіту, Гущинцях і Голяках – Вінницького повіту, Шурі – Брацлавського повіту, Зятківцях і Тимарі – Гайсинського повіту, Малій Осіївці і Болгані – Ольгопільського повіту. Поклади «глею», глини жовтого і бурого кольорів, що від простих глин відрізняється однорідністю структури та пластичністю, спостерігалися в Майдані-Бобрику, Гущинцях, Василівці, Тиврові – Вінницького повіту, Бару і Берлінцях-Лісових – Могилівського повіту, Паланці і Вапнярці – Ямпільського повіту, Шурі і Кришинцях – Брацлавського повіту, Гайсині, Кібличі, Тимарі – Гайсинського повіту, Малій Кириївці, Торканівці, Пиріжній, Лугах, Жабокричі – Ольгопільського повіту. А в Янові і Тиврові Вінницького повіту, Берлінцях-Лісових Могилівського повіту та Кібличі Гайсинського повіту були звичайні озалізнені глини, придатні для виготовлення глиняного посуду.

За матеріалами О. Прусевича, видобуток глини подільськими гончарями відбувався безпосередньо перед початком роботи, і ніяких попередніх запасів вони не робили. Така технологія не сприяла покращенню якості глиняної маси, яку гончарі готували для виготовлення виробів. Насправді, видобута глина мала б деякий час «літувати» – лежати на поверхні землі під сонячним промінням, поливатися дощами і перемерзати взимку. Таким чином покращувалися б її пластичні властивості, а відповідно і якість глиняних виробів. Підготовка глиняної маси залежала також і від сорту глини. Загалом, глину очищали від сторонніх домішок (коріння рослин, дрібних камінців), місили перетворюючи її в однорідну масу.

«Глей», який використовували для виготовлення виключно мисок, потребував незначного обробітку. Глина, з якої виготовляли неполив'яний посуд, проходив вже іншу технологію обробітку. У Шурі, Зятківцях і Тимарі для виготовлення простого посуду до «глею» додавали білу глину. Її спочатку подрібнювали, просівали, замочували, переминали, топтали ногами і місили руками декілька разів, щоб очистити від дрібних камінчиків, потім білу глину змішували з «глеєм» і місили до однорідної маси. В Шурі кожен сорт глини місили окремо і лише потім змішували разом. У Павлівці просту глину одного дня стругали, а на другий – місили.

«Глей» для мальованих полив'яних мисок обробляли дещо по-іншому. Його засипали в яму в хаті, поливали водою. Виймали з ями, складали в купки, які розкопували лопатою і знову поливали водою, місили ногами, били «довбнями» або розминали руками чи різали стругом 2–3 рази і знову складали у купу. З купи брали шматок глини і місили її руками на лаві, інколи різали дротом і робили «балабухи».

З «глеєм» могли змішувати жовту глину, наприклад, у Тиврові. До білої глини з «глеєм» додавали пісок у Паланці, Вапнярці, Жолобах і Лугах. У Гущинцях змішували три сорти глини: білу, сіру і жовту. У Павлівці змішували жирну («тлусту») глину з пісною. У всіх інших осередках глину використовували у чистому вигляді, без домішок¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Там само. С. 46–52.

Інструменти. Під час обробки глини використовували різні інструменти: «струг» виготовлений зі старої коси; «дріт» – шматок тонкого мідного дроту, яким різали глину; ніж або «скрабачку» для перемішування глини; дерев'яну «довбню» для вибивання глини; «дручок» – шматок колоди; «каблука» або «толок» – шматок колоди з круглою ручкою, яким розминали глину; «підситок» – для просівання глини.

Головним знаряддям був гончарний круг. Він складався з дерев'яної або металевої осі – «веретена» і двох дерев'яних кругів – «верхняка» і «спідняка». «Веретено» прикріплювалося до лави.

Під час виготовлення неполив'яного посуду користувалися також дерев'яним ножом і шматком мідного дроту. Для розписного посуду використовували «пістругувач» для обточування мисок перед нанесенням ангобу¹⁰⁹.

Для нанесення орнаменту користувалися ріжками. Їх виготовляли з рогів вола і очищеного гусячого пера, яке вставляли у тонкий кінець ріжка¹¹⁰.

Технологія виготовлення глиняного посуду. Форма будь-якого посуду виготовлялася на гончарному крузі. Зовнішню поверхню виробу обточували (вирівнювали) гончарним ножиком. Окремо до горщиків, гладущиків, ринок, покришок, баньок, збанків тощо, приліплювалося вухо – ручка. Готовий виріб зрізувався з «верхняка» «дротом» і ставився на полицю для просушування.

Простий посуд по сирій поверхні декорували білою і червоною «опискою». Так називалися кольорові глиняні фарби, які нині називають «ангобами». Вони були своєрідним «грунтом», тлом – основою, на яку наносився розпис. Білу «описку» виготовляли з білої глини. Вона поширена на південному сході краю. Червону ж виготовляли з червоної глини або перепаленого червоного каменю, і вона поширена у північно-західній частині краю. Потрібну для розпису фарбу перетирали з водою у макітрі, і вона була готова до використання. Для нанесення орнаменту потрібний «квач» – саморобний пензлик, який виготовляли зі свинячої щетини, гусячого або курячого пір'я. Таким пензликом наносили геометричний орнамент (прямі лінії і «кривульки») на поверхню посуду.

Димлений посуд після просушування у Павлівці «писали» – лощили галькою з кременю.

Миски «писали» трьома фарбами: червоною, зеленою та чорною по «описці» (ангобові), який слугував грунтом для орнаменту. Чорну фарбу виготовляли з «циндри» – залізної окалини, а у деяких гончарних осередках її замінювали марганцем. Для отримання зеленої фарби перепалювали у горні, у мисці, дрібні шматочки «жовтої міді». Отриманий порошок розтирали. Для червоної фарби використовували червону глину – «червінь». Усі фарби перемелювали на жорнах, розводили водою у макітрі і розтирали макогоном.

¹⁰⁹ Там само. С. 52.

¹¹⁰ Там само. С. 52.

Орнамент червоною фарбою називали – «червінь», зеленою – «зелень», а чорною «копершляк»¹¹¹.

Для розпису миски фарбу наливали у ріжок, миску ставили на гончарний круг і «писали». Орнаменти були геометричні, рослинні, зоо- і антропоморфні. Фляндрівку виконували «шпилькою» з дроту.

Самостійно ангоб білого кольору використовували гончарі Пиріжної Ольгопільського повіту. Жбани і баньки у верхній частині обливали білим ангобом. У всіх інших осередках ангоб використовувався як тло для орнаментів на жбанах і мисках. Білий застосовували у Бару і Берлінцях-Лісових, а червоний повсюди. Обливання виробу ангобом виконували дерев'яною ложкою або ополоником.

Поливу застосовували червоного, коричневого, темно-вишневого і зеленого кольорів. Її виготовляли з окису свинцю, піску, марганцю, окису міді. Для перемелювання поливи застосовували жорна. Коричневу поливу виготовляли у Паланці і Лугах, а зелену – у Гуцинцях і Пиріжній.

Свинець перепалювали у спеціальних печах, влаштованих біля горнів. Для цього ж могли використовувати спеціальну глиняну посудину – «бритван» та металеву «коцюбку» для перемішування розплавленого свинцю у процесі перепалювання. На початку ХХ ст. такий спосіб одержання поливи ще практикувався у селах Гуцинці, Майдан-Бобрик і Луги. Поливу подільські гончарі використовували лише у рідкому стані, розведену водою. Полив'яний посуд випалювався двічі¹¹².

Виготовляли також іграшки. Цим займалися взимку переважно діти і люди поважного віку. Основними осередками були Бар, Василівка, Паланка, Гайсин та Луги.

Сушіння виробів. Зняті з гончарного круга глиняні вироби сушили. Для цього влаштовували у хаті, під стелею, полиці. Тут не було протягів, а температура стабільна. Інколи, влітку у безвітряну погоду, могли просушувати і на дворі, а взимку – на печі або на комині чи лежанці.

Горн. Для випалу посуду використовували гончарний горн («горник») ямного типу, який влаштовували у земляних ямах. Висушений і підготовлений для випалу посуд укладали в горн у випалювальну камеру. Вироби укладали з певними проміжками. Простий неполив'яний, посуд укладали у горні один на інший або горизонтальними рядами. Миски укладали «колодами» – боком, одна в іншу, але з певними проміжками. Жбани клали боком, один за іншим.

Заповнивши горн посудом, отвір закладали битими фрагментами старого посуду, а з іншого боку заповнювали дровами. Випал тривав до 12 годин. Перші 6 годин посуд «гріли», а наступні 6 – випалювали. Випал проводили переважно вночі. Подвійний випал застосовували для полив'яного посуду. Перший раз після «обливки» ангобом, миски – після розмалювання. Після першого випалу вироби виймали з горна, покривали поливою і випалювали другий раз¹¹³.

¹¹¹ Там само. С. 53–55.

¹¹² Там само. С. 56–57.

¹¹³ Там само. С. 60–61.

Форми посуду, який виготовляли подільські гончарі на початку ХХ ст.: горщик (великий горщик), горнець (горщик середньої величини), горня (малий горщик), горнятко (малий горщик), двійнята (близнята) (спарені горщики); збанок (посудина з широким горлом); банька (посудина з вузьким горлом); глечик (малий збанок); ринка (для жаркого); слой (для варення); гладущик (для молока); уриналь (водогінна труба); миски; макітри; покритки; друшляк. Крім того, виготовляли ліхтарі (підсвічники); кадьнички; сільнички; фігурний посуд – барани і бики для вина; «качки» для масла; вази; «урни» різних форм; димарі «комини», а також іграшки. Миски виготовляли кількох форм: з випуклими або рівним боками, з одним або двома заломами¹¹⁴.

Особливе важливе місце в історії дослідження подільської кераміки займають 1920-ті рр. У 1925–1926 рр. Ю. Александрович зібрав велику колекцію бубнівської кераміки для кустарного відділу Сільськогосподарського музею в Києві. Дослідник подав характеристику бубнівського гончарного осередку. Він зазначив, що у недалекому минулому місцеві гончарі не використовували поливу, а виготовляли неполив'яний посуд, який оздоблювали орнаментом. Першим навчився використовувати поливу Андрій Гончар, який переховувався від пана у гайсинських гончарів. Після 1861 р. у Бубнівці він заснував велику майстерню, в якій працювало 12 гончарів. Усі майстри навчились використовувати поливу у своїй роботі.

Бубнівські гончарі виготовляли найчастіше миски для мисників. Ставлення населення до миски в цій етнографічній зоні України, за спостереженнями Ю. Александровича, нагадувало ставлення інтелігенції до картин та інших мистецьких речей. Ті миски, які стояли в мисниках для прикраси житла, ніколи не використовувалися за призначенням, і власники дуже дорожили ними.

Тип бубнівських мисок звичайний, за виключенням мисок ритуального призначення. Для куті на Святий вечір використовували миски, які називалися «поставцями». Поставець мав рівні краї, а в середині на дні зображали хреста. Інколи поставець робили з покриткою. Миска типу «поставця» з покриткою та з приробленими до неї вухами називалася «вазкою» і вживалася тільки на вареники і не вважалася обрядовим посудом. На Великдень для свяченого сиру робили «поставчик». Він був без покритки і мав менший розмір, ніж поставець.

Найцікавішим обрядовим посудом Бубнівки були «миски на принос до церкви». Виготовляли їх завжди великого розміру, щоб можна покласти у них три калачі в основі, а четвертий – зверху. Їх приносили до церкви на панахиду за упокій померлих. Такі миски старанно розмальовані як з середини, так і зовні. До цього ж обряду виготовлявся глечик, який наповнювали медом. До такого глечика збоку приліплювали підсвічника. Цей набір обрядового посуду був обов'язковим і входив до посагу нареченої серед іншого посуду. Миску на панахиду розмальовували інколи у два кольори. З середини миски – темний, а зі споду – білий. На таке тло наносився орнамент. Він майже нічим не відрізнявся від орнаменту на звичайних мисках. На них не зображали тварин, птахів, людей.

¹¹⁴ Там само. С. 62–76.

Як виняток, на мисках для панахиди, зі споду був малюнок риби. Крім мисок, бубнівські гончарі виготовляли горщики, гладушки, баньки, боклажки на свячену воду та на горілку. Посуд на горілку мав різні форми – козак на коні, барилице тощо¹¹⁵.

Упродовж 1926–1928 рр. стан гончарства у Бубнівці вивчала Л. Шульгина¹¹⁶, а місцевий орнамент – Є. Спаська¹¹⁷. Л. Шульгина провела опитування серед тодішніх гончарів: Ригора Ганчаря, Лукаша Ганчаря, Втоми Ганчаря, Прокопа Ганчаря, Якіма Герасименка, Герасима Бевса та інших жителів села¹¹⁸.

Бубнівські гончарі, у недалекому минулому, виготовляли простий неполив'яний посуд, здебільшого дуже скромно розписаний, полив'яний нерозписаний посуд та полив'яний писаний посуд з рясним орнаментом.

Форми бубнівського посуду, за Л. Шульгиною, були різноманітними: 1. Круглястий закритий посуд: «горщик», «горща», «горшятко», «горнець», «горня», «горнятко», «двійнята», «близнята» або «близнюки». 2. Еліптичний посуд: «баньки», «збанки». 3. Циліндричний посуд: «кухлики», «глечики», «ладушки», «ринки», «слоїки», «кухлята», «комини». 4. Тупі стіжкуваті відкриті форми: «миски», «полумиски», «тарілки», «друшляки», «покришки», «поставці», «поросятники», «макітри», «в'юшки» до грубок. 5. Фігурний посуд: «поставці», «селерки», «вазки», «барила», «баклаги», «ліхтарі», «каганці», «баранчики», «утви», «панночки», «євангелії», «церкви». 6. Дитячі іграшки: «півники», «гусочки», «собачки», «барішні», «москалі»¹¹⁹.

Колись бубнівські гончарі виготовляли: 1. Горщики трьох круглястих форм: «кругленький горщик», «жидок», «казанком»; 2. Еліптичні форми: баньки стрункої форми з вузькою, недовгою шийкою; перехідні форми між еліптичними і циліндричними: «кухлики» («кухлики на коливо») дуже різноманітні щодо форми, розміру та орнаменту; 3. Циліндричні форми: «ладушки» на молоко різних розмірів, трьох форм, а також маленькі гладушки, які гарненько розписані побілкою та рудкою; «ринки» з одним вухом, вазони на квіти подібної до ринок форми; «боденьки з покришками» для масла або сала; 4. Стіжкуваті форми: макітри великі та малі,ринки з довгим держакон, на поставці, на круглому дні та на ніжках; миски – «миска проста з пружком», «кругла миска», «вазка», «мисникові миски» або «миски на показ», «миски для приносу, на принос», «солятири» або «гандоли» – дуже великі прості неполив'яні миски, розписані всередині, «кабанницькі миски» на холодець, «друшляки», «полумиски», «тарілки», «пейсахові тарілки» з брижастим краєм, «покришки» та «поросятники»; 5. Фігурний посуд: «поставці на кутю та на сир», «вазки на вареники», «селерки» або «селерочки» – сільнички, «барила» та «барильця», «баклаги на воду» та «калачі», «баранці», «барішня», «козак на коні»,

¹¹⁵ Александрович Ю. Бубнівське гончарство // Побут. Київ, 1929. Ч. 4–5. С. 1–5.

¹¹⁶ Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. Київ, 1929. Вип. 2. С. 111–200.

¹¹⁷ Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Матеріали до етнології. Київ, 1929. Вип. 2. С. 201–227.

¹¹⁸ Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці... С. 112.

¹¹⁹ Там само. С. 145–146.

«євангелія»; 7. Інші вироби: каганці, «лихтарі на свічки», баньки ставити на живіт, дитячі іграшки, раніше ще робили кахлі¹²⁰.

За спостереженнями Л. Шульгиної: *«Каленик Ганчар – славні горщики робит; Герасим Беус – самі горшки, але до пуття робит; Левон Бабак – тільки дріб робит, самі покришки; Глухенький Микола – той тільки дріб робит, цяцьки – коники ліпит, горнятка малі може робит, горна свого не має; Іван Горбатий (Осадчий) – робит чисто все – горшки й миски, до пуття робит. Михайло Ганчар – він з давніх ганчарів; Ригір Ганчар – все робит, тільки не та робота, що в його тата (Митрохвана), аж він з ганчарського кореня. Лукаш Ганчар – так само, не та робота, що татова. Прокіп Ганчар – теж такий. Втома Ганчар – цей найкраще робит, славні у нього миски, тільки пишається своєю роботою, але працьовитий; його мисок все по містечках питають. Герасименки – теж славні ганчари. Донедавно ще тато робив, Афоня, а тепер два сини Яким та Яків; обоє славно роблять: їхні миски теж до пуття роблені і кажний сам робит. Перше сім'я велика була в кожного, і всі робили – Ригір, Миколи Глухенького тато – мав вісім хлопців, і всі робили»¹²¹.*

Дослідниця також зауважила і про старих гончарів: *«Найперший Гандрій Ганчар – від нього навчилися полив'яні миски робити. А здавна славний ганчар був Степан – він полив'яні півтораки робив. Дядько рідний Митрохвана. (Семен і Степан – брати рідні). Йосип – ... теж славно робив. Яким Герасименко – горшки робив. Яким мав синів – Мойсу Ригу та Афоня; Семен не схотів робити. Мойса Рига – то славний ганчар і Афоня теж гарно робив за молодих літ. Бабаки годні тільки горшки робити. Курній Бабак горшки робив; Пантон теж горшки робив і тепер Левон Бабак – самі горшки робит, миски до пуття не виведе. Гаверко Багач – проти нього ніхто не зробит (краще)... Гаврило Багач – отой теж здорові горшки виробляв. Панько горшки робив – від того Панька вчився. Бабак, Корній, Пантонів тато, Митрохван, Мойсей, дід Степан – ті вже робили полив'яні миски»¹²².*

Особливе місце у бубнівському гончарстві, крім форм, посідав розписний орнамент, яким щедро декорували гончарі свої вироби. Аналіз орнаментів бубнівської кераміки зробила у свій час Є. Спаська, яка опрацювала понад 700 гончарних виробів, виготовлених більш як 20 гончарями впродовж близько 70 років.

Найдавніші зразки бубнівського посуду, досліджені Є. Спаською, датувалися серединою ХІХ ст. Це неполив'яні горщики «на okazію» і баньки, які декорувалися простим орнаментом у вигляді прямих і хвилястих ліній. До другої групи дослідниця віднесла посуд з подібним орнаментом, але врізним і мальованим. Він «поляпаний» поверх орнаменту плямами поливи. До третьої групи вчена зарахувала полив'яний посуд з підполивним розписом. Це тарілки, полумиски, друшляки, миски звичайні (вони, як правило, орнаментовані з середини) і миски «на принос», поставці на сир і на кутю, вазки на вареники,

¹²⁰ Там само. С. 146–153.

¹²¹ Там само. С. 157–158.

¹²² Там само. С. 158.

сахарниці, сільниці і глечики (орнаментовані, переважно, з двох сторін). Основними елементами розписів бубнівського посуду були: «карбики», «кривульки», «колосок», «стовпчики» або «спускавки», «косиці», «сосонки», «вилоги», «индикий хвіст», «виноград», «риба», «квітка», «хрести»¹²³.

М. Фріде у праці «Форма і орнамент посуду з Поділля» (1928) акцентувала увагу на декорі гончарних виробів з Майдана-Бобрика, Бару, Рахнів-Лісових, Василівки, Жерденівки, Бубнівки тощо. Дослідниця зазначила, що на Поділлі ніде не орнаментували макітри, мало декорували горщики, а найбільше орнаментованими були глечики та баньки¹²⁴.

Вивчаючи українську кераміку, дослідниця Г. Івашків виділила основні технологічні способи *декору народної кераміки* Поділля¹²⁵.

Ритування (гравірування) використовував П. Самойлович з Бару при орнаментатії тарілок.

Широко застосовувався гончарями підполивний розпис – процес обливання виробів білою, червоною або іншою обливкою (опискою, ангобами) з наступним розписуванням кольоровими ангобами, змішаними з вогнетривкими оксидами або солями деяких металів.

Ріжкування – одна з найпоширеніших технік розпису полив'яних глиняних виробів. Кольорові ангоби на поверхню глиняного виробу наносились за допомогою ріжка, в який вставлялось гусяче перо. З 1920–1930-х рр. замість ріжка почали застосовувати аптечну спринцівку.

Фляндрування – спосіб декорування глиняного посуду, в основі якого лежить розпис кольоровими ангобами по сирій поверхні виробу. Густу фарбу наносили ріжком у формі крапки, смужки або кривульки та розтягували її кінцем дроту або шпильки. Цей спосіб використовували гончарі Бубнівки, Бару, Василівки, Жерденівки, Кіблича, Гайсина, Берлінців-Лісових, Рахнів-Лісових, Шури-Бондурівської, Торканівки тощо.

Мармурування – довільне накрапування кольорових ангобів на предмет, а потім його різке повертання у різних напрямках. Таким декором прикрашені миски, горнятка, пляшки і вази з Немирова.

Поливання: «крайкування», розпис поливою, поливання предметів усередині, часткове та суцільне обливання. Цей поділ умовний. Можна спостерігати синтез різних варіантів оздоблення. У Бубнівці «ляпали поливою».

Розпис «опискою» та іншими мінеральними фарбами. Такою технікою декорували теракотову, рідше «димлену» кераміку. Узор наносили брунатною, червоною або білою глинкою за допомогою курячого пір'я, «квачика», «щіточки» тощо.

Полірування (лощення, гладження). Ця техніка декорування посуду поширена в оздобленні «димленої» кераміки.

¹²³ Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду... С. 201–227.

¹²⁴ Фріде М. Форма і орнамент посуду з Поділля // Наук. зб. Ленінград. т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови. Київ, 1928. Т. 1. С. 81–92.

¹²⁵ Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX ст. / Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2007. С. 92–139.

У міжвоєнний період майже по усій території України почали створювати промислові артілі, в яких були гончарні бригади, що виробляли простий посуд, декоративні вироби, а також цеглу і черепицю. Ближче до середини ХХ ст. помітнішим став занепад багатьох гончарних осередків. На цей процес вплинули високі податки та заборони промислу в окремих регіонах¹²⁶.

Гончар О. Г. Луцишин згадував про роботу свого батька, який гончарував у с. Кришинцях у 1930-х рр.: *«Тато звечора глини накопав, замісив, вночі горщика зліпив, а зранку треба йти на роботу у колгосп»*¹²⁷.

Середина ХХ ст. позначилася руйнуванням глибинної селянської матеріальної та духовної культури. Традицію народного мистецтва було перервано впровадженням культури соціалістичного села в 1920–1930-х рр. та особливо у повоєнні роки. Така політика призвела до зникнення численних самобутніх осередків.

Організація колгоспів, заборона гончарства негативно позначалися на промислі, хоча ще у середині ХХ ст. працювало чимало гончарів. Як згадував І. П. Криворучко, 1896 р. н., з Павлівки: *«До війни у селі через хату жив гончар. Зараз залишилось троє, роблю тільки я»*. М. І. Чайка з Рахнів-Лісових згадував, що ще після війни у них працювало майже 80 гончарів. Стільки ж, за спогадами М. М. Свиргуна, було гончарів у Кришинцях¹²⁸, хоча до війни, за спогадами О. Г. Луцишина, їх було понад 150¹²⁹. Такі центри як Бубнівка, Майдан-Бобрик, Пеньківка, Кіблич, Рахни-Лісові спеціалізувались на виготовленні розписного посуду, а Кришинці, Тимар, Джурин, Павлівка – «вжиткового», хоча у Кришинцях виготовляли також розписний посуд.

Занепад гончарного промислу припав на 1970–1980-ті рр., коли у названих осередках працювало уже по одному або по кілька гончарів, а у більшості осередках виробництво повністю зникло.

Кожний осередок вирізнявся власним стилем. Село Кіблич славилось виробництвом мальованих мисок і тарілок, на противагу немальованому посуду гончарів Тимара. У середині ХХ ст. у Кібличі працювали талановиті майстри Юхим Ямковий, Павло Оніщук, Саусин Гетьман. Вони перейняли досвід Марка Оніщука, Юхима Шимкового, Арсеня Низькогуза і виготовляли високохудожні миски та полумиски, слоїки, ринки на паску, оригінальні самовари циліндричної форми на трьох ніжках. У 1970-х рр. місцеве гончарство зникло.

У 1960-х рр. у Бубнівці ще працювали Яків та Яким Герасименки. Вони виготовляли: ринки на ніжках, барильця, ринки на кутю, сир, кухлики на коливо, глечики, гладушки, миски. Зооморфний посуд «баран» виготовляв тут вже молодший за них Микола Бабак. Відродження гончарства у Бубнівці припало на початок 1990-х рр.

Гончарі Кришинців, крім мальованих мисок, прославились виготовленням ужиткового посуду: горщиками «на оказію», ринками для випікання хліба,

¹²⁶ Там само. С. 54.

¹²⁷ Запис Косаківського В. А. 24.06.1999 р. від Луцишина Олексія Григоровича, 1922 р.н., жителя м. Вінниці, уродженця Кришинців, гончара, заслуженого майстра народної творчості.

¹²⁸ Пономар Л. Г. Східнопопільське гончарство ХХ століття // Народне мистецтво. 2001. № 1–2. С. 27–29.

¹²⁹ Запис Косаківського В. А. 24.06.1999 р. від Луцишина Олексія Григоровича...

мисками-лоханями, в яких місили тісто, слоїками великих розмірів, баньками, макітрами, гладущиками, близнятами, кружками, горнятами, іграшками, коминами. Це були роботи І. Гончара, М. Рябого, Д. Мазура, М. Свиргуна. У 1980-х рр. у селі працював лише М. Погонєць.

Тимар відомий неполивним посудом, схожим на крищинецький за формою: лохані на тісто, «горшки», баньки, ринки на паску, макітри. Майстерністю у середині ХХ ст. виділялися роботи Рибачука, Маласюка, Мовчанюка та інших. Традиції продовжив П. М. Кондратюк. Яскравою декоративністю позначені його димарі.

Давнім осередком мальованої кераміки залишалися Рахни-Лісові. Його майстри виготовляли мальовані миски.

Село Павлівка – давній осередок «чорної» кераміки. До 1980-х рр. тут зберігалось виробництво «димленого» посуду. Серед форм були миски, макітри, баньки, маснички, «поросятники», кружки, ринки на паски, вареники, на вазон, глечики і горщики прикрашені лощеним орнаментом. І. П. Криворучко, у 1980-х рр., крім «димленого», виготовляв також «червоний» посуд.

Унікальні керамічні вироби залишив по собі гончар із с. Жорнище Іллінецького району Олександр Дорофійович Ганжа (1905–1982)¹³⁰. Майстер почав виготовляти керамічну скульптуру ще у 1930-х рр. Активно працював у 1950-х рр., але пік творчості припав на 1960–1970-ті рр.¹³¹ У Берлінцях Лісових у цей же час працював Іван Микитович Корсун (1902–1983), майстер з виготовлення і розпису мисок¹³².

В обстежених у середині 1980-х рр. гончарних осередках технологія виробництва не змінилася. Тим самим залишився процес видобування глини, її обробка та підготовка до роботи на гончарному крузі, а також давня гончарна лексика¹³³.

На початку ХХІ ст. на Вінниччині працювало 17 гончарів. Лише частина з них зберігає і продовжує давню подільську гончарну традицію. Утім свідченням безперервності місцевої традиції є внесення до національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України орнаментального розпису бубнівської кераміки у 2018 р.¹³⁴ Про особливий інтерес до гончарства нашого краю свідчить великий і гарно ілюстрований мистецький альбом «Мальована миска Поділля», виданий у 2018 р. Інститутом колекціонерства українських мистецьких пам'яток при Науковому товаристві імені Шевченка у Львові¹³⁵.

¹³⁰ Народні майстри Вінниччини : довідник / уклад.: Т. Цвігун, Н. Сентемон, Т. Гец. Вінниця, 2009. С. 22–23.

¹³¹ Олександр Ганжа : альбом / авт. вступ. статті та упоряд. О. С. Данченко. Київ : Мистецтво, 1982. 103 с.

¹³² Титаренко В. Іван Корсун // Народне мистецтво. 2002. № 3–4. С. 55.

¹³³ Пономар Л. Г. Східноподільське гончарство... С. 28–29.

¹³⁴ Елементи нематеріальної культурної спадщини України. Вінниця, 2018. 152 с.

¹³⁵ Мальована миска Поділля : альбом / упоряд. Г. Івашків, Т. Лозинський ; Ін-т колекціонерства укр. мистецьких пам'яток при НТШ. Львів ; Київ : Майстер книг, 2018. 376 с.

Вибійка на тканині

Віктор Косаківський

Вибійка – це спосіб оздоблення тканини, при якому візерунок на її поверхню наносився фарбами за допомогою вирізаних з дерева або сланцю штампів¹³⁶. На українських землях вона відома щонайменше з часів Київської Русі.

Декорування тканини відбувалося олійними фарбами. Найпоширенішою була пряма вибійка («верхова», «зверхня»): коли олійна фарба не проникає глибоко у волокно полотна, оскільки наноситься способом удару дерев'яним молотком зі зворотного боку матриці або притискається валиком волога тканина, під якою розташоване кліше, після чого, відповідно, переноситься рисунок на полотно. Інший спосіб декорування – водяний, «кубовий», коли полотно із резервним рисунком фарбують у чані-«кубі». Менш поширеним був комбінований спосіб декорування тканини, де з фарбуванням тла поєднувалося штампування рисунку у місцях резерважу, після його зняття. В українських олійних вибійчаних тканинах віддавна широко використовували сажу або кіновар, вохру, сурик із олією, відповідно переважав ахроматичний або двоколірний рисунок на тлі природного відтінку полотна¹³⁷.

На Поділлі тривалий час функціонувала народна вибійка на рушниках, скатертинах, хустках, але досі її зразки нам не відомі. Наприкінці XVIII ст. вибійчані тканини виготовляли на мануфактурах у Немирові та Могилеві-Подільському. На початку XX ст. завдяки ініціативи місцевої громадськості відбувалося певне відродження традиційних ремесел, зокрема і ручної вибійки. Її намагалися організувати при місцевих текстильних кооперативних артілях й за радянської доби. Оскільки на Полтавщині та Київщині були здобуті чималі успіхи у цьому промислі, то спробували після війни відродити його у вінницькій артілі.

---

¹³⁶ Андріяшко В. Історії розвитку текстилю Київщини // *Zeszyty naukowe Wyższej szkoły technicznej w Katowicach*. 2022. № 15. S. 178. DOI: <https://doi.org/10.54264/0056> (Дата доступу: 10.04.24).

¹³⁷ Болюк О. Кліше для вибійки Західної України: типи форм, види різьби, мотиви декору // *Народознавчі зошити*. 2020. № 4 (154). С. 871–872. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2020.04.867> (Дата доступу: 10.04.24).

Що таке художня промислова артіль?

Тетяна Каросва

Основною організаційною формою функціонування промислової кооперації були артілі – невеликі підприємства, що об'єднували найчастіше до 200 працівників-пайовиків, яким, принаймні формально, належало підприємство. У 1934 р. був прийнятий зразковий статут промислової артілі, який з невеличкими уточненнями діяв і після Другої світової війни. Художні артілі були типовими промисловими кооперативами, відмінність полягала лише в продукції – виробках художніх промислів.

Більшість художніх артілей зосереджувалася в сільській місцевості. Держава прагнула раціоналізувати сезонну працю селян, які інтенсивно працювали у весняно-літне-осінній польовий період, а взимку мали більше вільного часу. Кооперацією було охоплено жінок, які у вільний від польової діяльності час, могли працювати в артілях. Після війни залишилося чимало вдів та незаміжніх дівчат, тому для них це була ще й можливість додаткового надомного заробітку. Артілі в сільській місцевості надавали також можливість працювати й інвалідам.

Згідно з редакцією зразкового статуту 1946 р.¹³⁸, для створення артілі мали об'єднатися мінімально п'ять засновників, зареєструватися в райвиконкомі та отримати дозвіл на економічну діяльність. Тобто, формально діявповідомний характер створення нового підприємства, незалежний від влади. Це мав бути прояв ініціативи знизу, натомість у повоєнних реаліях артілі створювалися за наказом згори, хоч офіційно наголошувалося на кооперуванні населення. Одне з головних завдань новоствореної Вінницької міжобласної художпромспілки було розширення мережі артілей як за рахунок відновлення старих, так і створення нових.

Членами артілі могли бути трудящі СРСР з 16 років, а також учні з 15 років. Прийом в члени кооперативу проводився загальними зборами або за їх дорученням правлінням. В окремих випадках правління могло встановити для осіб, які хотіли вступити в артіль, іспит. Кожний член артілі мав письмово попередити за місяць про бажання вийти з її складу. Тим, хто виходив з артілі, повертали пайові внески.

Наймана праця допускалася лише для виконання допоміжних робіт, що не були основним видом діяльності артілі і потребували спеціальних знань (інженери, техніки, бухгалтери тощо). Кількість найманих працівників мала бути меншою за 10% загального числа членів артілі. (Серед вінницьких артілей тільки бубнівська не могла дотриматися цієї умови.)

У статуті обов'язково вказувався виробничий профіль артілі (для вінничан переважно – вишивальний), список майстерень, торгових точок. Робота

¹³⁸ Устав кооперативной промысловой производственной артели / Укр. совет промысловой кооперации. Киев, 1946. 32 с.

організовувалася у майстернях, що створювалися та утримувалися артілью, утім для художніх артілей в сільській місцевості поширеною була надомна праця. Як правило, при кооперуванні в артілях об'єднувались основні засоби та знаряддя виробництва, сировина, необхідні для ведення промислу. Вони формально належали артілі. Кооператив мав дбати про своє розширення, залучення нових членів, спеціалізацію та механізацію виробництва.

Тривалість робочого дня не могла бути меншою за 8 годин. Майстерні працювали з 9.00 до 18.00 з годинною перервою¹³⁹. З 18.00 до 20.00 – мала бути політкультмасова робота. До майстерні всі мали приходити щоденно. Для надомників встановлювалися дні обов'язкової явки в артіль, зазвичай, двічі на тиждень, для здачі готових виробів та отримання сировини. Члени артілі в сільській місцевості, які одночасно були членами колгоспів, звільнялися від роботи в артілі на час, встановлений договором артілі з колгоспом. Членство в артілі надавало певні переваги порівняно з членством у колгоспі. Кожний колгоспник мав виконати визначений обсяг робіт у колгоспі, за невиконання його могли позбавити присадибної ділянки або збільшити податки. А саме присадибні ділянки були чи не єдиним джерелом існування колгоспника. Крім того, урядовими розпорядженнями 1946 р. їх різко обмежили в розмірі, вилучили всі «надлишки» землі, збільшили податки. Членство ж у промартілі не передбачало вироблення обов'язкової кількості продукції, але дозволяло мати присадибну ділянку, яка обкладалася податками й обов'язковими поставками державі за набагато скромнішими нормами. Надомники, які здавали всю продукцію артілі, звільнялися від сплати за патент на особисте зайняття промислом.

Оплата всіх робіт в артілі здійснювалася у залежності від кількості та якості затраченої праці відповідно до розробленої тарифної системи, при цьому реалізовувався принцип відрядної оплати праці. Існували норми виробітку та розцінки як для членів артілі, які працювали у майстернях, так і на дому.

Кожний член артілі вносив в артіль вступний та пайовий внески – 2,5-місячний заробіток з розрахунку середнього заробітку за перший рік роботи. Пайовий внесок дорівнював 75% цієї суми, вступний внесок – 25%. Останній зараховувався в основний фонд, а пайовий – пайовий фонд артілі. Допускалося погашення внесків частинами за рахунок відсоткових відрахувань від щомісячного заробітку, як правило, 3%. Можливим був внесок інвентарем (наприклад, швейною машинкою) або сировиною.

Кошти артілі складалися з фондів: основного, пайового та спеціальних.

Основний фонд складався з: а) вступних внесків членів артілі; б) відрахувань прибутків артілі, що розподілялися, у розмірі не менше 35%; в) вартості узагальненого майна членів артілі в частині, що вносилося в основний фонд артілі; г) вартості майна, одержуваного від держпромисловості та інших організацій; д) інших надходжень. Цей фонд призначався для придбання майна, обладнання, ремонту, реконструкції та фінансування діяльності артілі.

¹³⁹ Такий розпорядок дня на підприємствах був відновлений постановою РНК СРСР від 21 червня 1945 р., скасовувалися також понадурочні роботи, відновлювалися чергові та додаткові відпустки.

Пайовий фонд призначався лише для фінансування виробничої та постачально-збутової діяльності артілі.

Спеціальні фонди формувалися на основі відрахувань від прибутків, спеціальних внесків членів артілі (добровільних і обов'язкових). Вони призначалися для преміювання за досягнення, культфонду, фонду сприяння винахідництву та раціоналізації, фонду покращення побуту артільників, амортизаційного фонду тощо. Розмір внесків визначався загальними зборами кожної артілі окремо.

З чистих прибутків артілі сплачувався податок на прибуток, проводилися відрахування в основний фонд артілі (не менш 35%), фонд довготермінового кредитування (далі – ФДК) – 25%, до 20% прибутку могло бути розділено між членами артілі як додаткова винагорода у відповідності до результатів праці. Решта прибутків загальними зборами могла бути спрямована на організацію та поповнення фондів артілі.

Збитки, завдані артілі, стягувалися з осіб, які персонально відповідали за них. Якщо в артілі були збитки за річним звітом, то вони розподілялися між всіма членами артілі й виплачувалися упродовж року, але у сумі не більше за пайовий внесок.

Справами артілі управляли загальні збори її членів, або збори уповноважених, якщо артіль розкидана по значній території. Поточні справи вирішувало правління.

Загальні збори (або збори уповноважених) приймали та виключали членів артілі. Вони обирали закритим (таємним) голосуванням правління артілі та ревізійну комісію, розглядали та затверджували кошториси, звіти та плани діяльності артілі, норми виробітку та розцінки робіт, інструкції правління і правила внутрішнього розпорядку, визначали розмір відрахувань із заробітку членів артілі, сплату вступних, пайових і спеціальних внесків, а також порядок розподілу накопичень, покриття збитків, вносили зміни до статуту і вирішували інші найважливіші питання діяльності кооперативу.

Правління артілі було виконавчим органом та керувало всіма справами артілі, організовувало апарат, вело оперативно-виробничу роботу, укладало угоди зі збуту та постачання.

Для повсякденного керування роботою артілі правління обирало його голову. Саме так було прописано його обрання в зразковому статуті артілі. Насправді його обирали після узгодження кандидатури з президією профільної спілки (у нашому випадку – Вінницької спілки) та бюро райкому партії КП(б)У, а вже потім рішенням загальних зборів членів артілі, тобто незалежна особа не могла бути обрана на цю посаду. Голова правління артілі: а) надавав дозвіл на вихід членів артілі або перехід з одного підприємства на інше; б) спостерігав та відповідав за дотримання в артілі трудової дисципліни, своєчасно передавав органам прокуратури, судовим органам справи про членів артілі та найманих працівників, які здійснили прогули без поважних причин чи самовільно пішли з підприємства, а також у випадках крадіжок або хуліганських дій; в) відповідав за оформлення осіб, прийнятих на роботу; г) укладав з колгоспами угоди про

порядок використання праці членів артілі, що були одночасно членами колгоспів; д) відповідав спільно з завідувачем виробництва та особою, яка забезпечує контроль, за якість продукції.

Правління вело рахівництво та звітність, подавало річний звіт та баланс своїй художпромспілці одночасно з передачею його у фіноргани для обкладання артілі прибутковим податком. Перші роки, як і до війни, до правління входило три особи, але наприкінці 1946 р., з появою нової редакції зразкового статуту, почали обирати п'ятьох і більше.

Члени артілі та її правління зобов'язані були: а) розвивати свій промисел, залучаючи до нього нових членів, розширюючи існуючі та організуючи нові колективні підприємства; б) вживати заходів до подальшої спеціалізації та механізації виробництва за зразком фабрично-заводських соціалістичних підприємств; в) провадити і зміцнювати соціалістичну організацію праці на основі самодіяльності членів, організуючи виробничі наради, соціалістичне змагання, стахановський рух і ударництво; г) підвищувати продуктивність праці, збільшувати виробіток і домагатися зменшення витрат та зниження собівартості виробів; боротися за всіляке зменшення втрат на виробництві; д) проводити боротьбу за покращення якості виробів і виконуваних робіт, за ліквідацію браку, організувати бракераж та маркування товарів; е) виробляти доброякісну та комплектну продукцію відповідно до обов'язкових стандартів, або – у встановлених випадках – за технічними умовами чи зразками; ж) всіляко зміцнювати трудову дисципліну, організувати табельний облік, раціональне використання робочого часу всіх працівників, вести рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни.

Статут артілі реєструвався в місцевому районному чи міському фінвідділі. Як статут, так і заяву про реєстрацію, підписували не менш, ніж п'ять засновників. Засновниками не могли бути особи: а) позбавлені виборчих прав судом; б) до 16-річного віку; в) одружені між собою, а також діти та батьки, брати і сестри, онуки.

Управління промисловою кооперацією було централізованим. Артїлі об'єднувалися у регіональні спілки, як правило, за галузевим принципом, а вже регіональні спілки підпорядковувалися галузевим республіканським центрам. Водночас галузеві спілки одного регіону складали регіональні об'єднання, які, в свою чергу, підпорядковувалися Укоопспілці – Всеукраїнській кооперативно-промисловій раді. У нашому випадку, художні артїлі об'єдналися у галузеву Вінницьку міжобласну з художніх промислів спілку (найчастіше її називали міжобласною художньо-промисловою спілкою), яка підпорядковувалася Українській з художніх промислів спілці. Це була галузева вертикаль художньої промислової кооперації, одночасно Вінницька міжоблхудожпромспілка входила до складу регіональної кооперативно-промислової ради Вінниччини.

Всіма облхудожпромспілками керував центральний орган Укрхудожпромспілка. З відновленням діяльності у 1944 р. перед нею поставили завдання розширити *«виробництво товарів широкого вжитку, розгортаючи промисли і виробництва, які обслуговують соціалістичну промисловість,*

*сільське господарство, транспорт, а також промисли з побутового обслуговування населення»*¹⁴⁰. Укрхудожпромспілка здійснювала планування та звітність по системі художньої промислової кооперації; розподіляла між обласними об'єднаннями сировину, напівфабрикати, обладнання, інструменти, централізовані кредити та фонди; контролювала усі сторонами діяльності кооперації; розробляла плани кооперації.

Гіпотетично уся діяльність артілі як кооперативу мала залежати від волі пайовиків, які реалізовували ключовий принцип промислової кооперації – самоврядування на підприємстві. Утім прагнення більшовицької влади взяти кооперативний рух під контроль врешті-решт призвів до того, що після війни учленів артілі меншали можливості самостійного управління нею: обирати керівництво, визначати виробничу програму, розподіляти прибуток. Тривалий воєнний стан і мобілізація всього економічного організму країни для війни позначилися на ставленні до кооперативної власності, яку почали розглядати ледь не своєрідним варіантом державної власності. Майно артілей почали вважати власністю відповідної галузевої спілки, чи навіть промислової кооперації в цілому. Державні структури (союзні та республіканські економічні міністерства і Держплан) визначали виробничі плани і спускали їх промисловій кооперації, визначали вартість продукції, розподіляли обладнання та транспорт. Вони ж визначали на що і в яких обсягах артілі могли витратити кошти з ФДК. Кожна артіль обов'язково перераховувала в ФДК амортизаційні відрахування, а використати їх на будівництво або обладнання могла лише за дозволом державних органів. Самоврядний характер кооперації в артілях поступово ставав фікцією, натомість держава забезпечувала їх сировиною та замовленнями на продукцію.

Художні артілі на Вінниччині проіснували до 1960 р., коли промислову кооперацію ліквідували. Усю власність одержавили, наявні кооперативи укрупнили і проголосили фабриками художніх виробів. На Вінниччині залишили діяти Вінницьку, Городківську та Клембівську фабрики художніх виробів, підпорядковані Головному управлінню місцевої промисловості і побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР. Безпосередньо керівництво фабриками здійснювало Управління художніх промислів.

---

¹⁴⁰ Статут Української ради художніх промислів кооперативних організацій (рад і артілей) «Укрхудожпромспілки» / підготувала Варивончик А. В. // Культура і сучасність. 2019. № 1. С. 97.

Нормативна база функціонування художніх артілей повоєнної доби¹⁴¹

Тетяна Кароєва

Проголошена сталінською Конституцією СРСР 1936 р. перемога соціалізму супроводжувалася згортанням самостійності кооперативних артілей, їх підпорядкуванням плановому господарству. Водночас держава зберігала кооперативну форму власності, намагаючись використати усі її переваги. Керівництво, готуючись до війни, на початку 1941 р. прийняло постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продуктів харчування з місцевої сировини»¹⁴², якою на промислову кооперацію було покладено завдання забезпечити населення предметами широкого вжитку. В умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр., коли вся економіка СРСР працювала на потреби армії, ця проблема ще більше загострилася. Оскільки в умовах війни та повоєнної розрухи держава не мала коштів на відновлення відповідного фабрично-заводського виробництва, тому зробила ставку на ручну працю кооперованих кустарів. Як й після Першої світової війни, керівництво країни знову розраховувало на самоорганізацію населення і піднесення кооперативного сектору економіки, який мав забезпечити виробництво предметів споживання. Промислова кооперація тодішніми більшовицькими ідеологами розглядалась як помічник великої державної промисловості. Офіційна ж риторика озвучувала завдання промислової кооперації як *«задоволення потреб радянської людини, щоб створити сприятливі умови для праці та дозвілля»*¹⁴³.

Важлива роль відводилась художній промисловій кооперації, яка мала випускати не просто якісь абстрактні товари широкого вжитку, а речі з місцевої сировини, виготовлені з врахуванням місцевих потреб та уявлень про естетику. Найкращі зразки її продукції могли розглядатися навіть як мистецькі твори. Їх могли відправляти на експорт. Артїлі мали забезпечити мінімальні запити населення за картковою системою, поки швейні фабрики шили спорядження для армії. Пізніше із зростанням та розширенням споживацьких настроїв мирного часу вони мали урізноманітнювати державну продукцію. Державні механізовані підприємства давали масову стандартизовану продукцію, а кустарні художні артїлі – різноманітні товари малими тиражами.

Під час німецько-радянської війни кризову ситуацію із забезпеченням населення споживчими товарами, навіть за картковим розподілом, усвідомили вже у 1942 р. Постановою РНК СРСР «Про заходи щодо розвитку народних

¹⁴¹ Матеріали частково друкувалися: Кароєва Т., Гребеньова В. Нормативна база функціонування художніх промислів УРСР у повоєнний період (1944–1949) // Старожитності Лукомор'я. Миколаїв, 2024. № 1. С. 125-132. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.254>

¹⁴² О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольствия из местного сырья: постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 7 января 1941 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. документов: в 5 т. Москва, 1968. Т. 3. С. 5–14.

¹⁴³ Манучарова Н. Д. Художня промисловість України... С. 69.

художніх промислів Промкооперації СРСР» від 25 серпня 1942 р. намагалися врегулювати функціонування народних промислів у воєнний час, організувати забезпечення сировиною, навіть наголосили на поверненні з фронту провідних художників промислів, налагодженні учнівства в артілях¹⁴⁴.

Із визволенням окупованих українських територій розпочалось відновлення місцевої художньої промислової кооперації. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ініціювали постанову від 8 лютого 1944 р. «Про відновлення і розвиток художніх промислів в Україні», якою відроджувалися художні артілі, за ними закріплювалися спеціалісти, а в разі необхідності навіть відкликалися з інших підприємств; кооперативам поверталися приміщення та підприємства, якими вони володіли до війни; організаційно поновлювалася довоєнна структура управління¹⁴⁵. У системі Української кооперативної промислової спілки (Укоопромспілки) створювалася окремий орган управління художньою промисловою кооперацією Українська художпромспілка, якій в областях підпорядковувалися міжобласні та обласні художпромспілки, котрі безпосередньо керували артілями¹⁴⁶.

У відновлених весною 1944 р. артілях об'єднувалися основні засоби та знаряддя виробництва, необхідні для ведення промислу. Перші роки робота відбувалася переважно на дому, лише поступово після війни почали відбудовувати майстерні. Оплата продукції здійснювалася в залежності від кількості і якості затраченої праці відповідно до розробленої тарифної системи. Крім витратного матеріалу, артілі на зароблені гроші закуповували й обладнання.

Тільки по завершенню основних польових робіт восени 1944 р. артілі зуміли розпочати реальну діяльність. Налагодження економічних зв'язків для постачання сировини та реалізації продукції також потребувало часу. Союзний уряд намагався сприяти відродженню української художньої кооперації. У другій половині 1944 р. РНК СРСР неодноразово ухвалював розпорядження про централізоване виділення для художніх промислів УРСР лляної та бавовняної тканини та організовану реалізацію виробів через Наркомат торгівлі СРСР.

Лише наступного 1945 р. артілі спробували організувати системну роботу. Нормативною основою подальшої підтримки кооперативного сектору економіки стала постанова РНК СРСР «Про заходи щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продовольчих товарів підприємствами місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів» від 22 серпня 1945 р.¹⁴⁷ В умовах мирного часу вона врегулювала забезпечення артілей обладнанням, сировиною та кредитами, систему оплати праці та преміювання,

¹⁴⁴ О мерах по развитию народных художественных промыслов Промкооперации СССР: постановление Совнаркома СССР от 25 августа 1942 г. // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-5446, оп. 1, д. 204. URL: <https://statearchive.ru/snk/pp42.htm> (Дата доступа: 15.10.23)

¹⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-4676, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. Р-4960, оп. 1, арк. II.

¹⁴⁷ О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольственных товаров предприятиями местной промышленности, промышленной кооперации и кооперации инвалидов: постановление СНК СССР от 22 августа 1945 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... С. 232–238.

правила реалізації продукції. Встановила низку пільг у забезпеченні артілей виробничими приміщеннями, сировиною, устаткуванням, інструментами, дозволила підприємствам союзних і республіканських наркоматів передавати промисловій кооперації обладнання, яке не використовувалося. Отже, в умовах тотального повоєнного дефіциту і вкрай жорсткої системи розподілу сировини держава намагалася належно забезпечити виробничі процеси, підсилювала самостійність та ініціативність кооперативних підприємств, натомість очікувала «неухильного зростання» випуску товарів широкого вжитку з місцевої сировини.

Постанова налагоджувала загальну систему функціонування промислових артілей, але слабо враховувала специфіку діяльності художніх промислів, продукція яких вирізнялася оригінальністю, особливими вимогами щодо естетичності та значним розмаїттям. Кожна артіль мала власні виробничі та естетичні підходи до продукції, які складно піддавалася стандартизації, важливої для планового соціалістичного господарювання. Частково специфіку функціонування художньої промислової кооперації мала вирішити постанова РНК СРСР «Про відновлення прядильно-ткацьких підприємств та текстильно-художніх промислів промкооперації Української РСР» від 4 жовтня 1945 р.¹⁴⁸ Особлива увага на союзному рівні приділялася вишивальному промислу, оскільки в інших союзних республіках в умовах планового господарства його розвиток ще з 1920-х рр. не підтримувався. Вишивальний та ткацький промисли мали забезпечити населення не лише одягом, а й предметами хатнього вжитку.

В умовах повоєнного відновлення економіки уряд не міг розраховувати на державну легку промисловість, оскільки основні організаційні зусилля, фінансові та кадрові ресурси спрямовувалися на відродження підприємств важкої промисловості, тому попит на продукцію промислової кооперації не зменшувався. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 1 червня 1946 р. «Про розвиток художніх промислів в Україні та виготовлення системою Укоопромспілки художніх виробів для широкого вжитку, Головособторгу і на експорт» врегульовувалася художня складова діяльності артілей, наголошувалося на розширенні асортименту, укріпленні артілей за рахунок розвитку додаткових художніх ремесел¹⁴⁹.

На тлі підйому кооперативного виробництва, зростання кількості виробленої продукції поставало питання її реалізації, пошуку та придбання сировини, нарощування основних засобів виробництва та оборотних коштів, тобто актуалізувалося питання самостійності кооперативних підприємств. Хоча в соціалістичній економіці кооперативний сектор був відновлений як самостійний тимчасово, але існувало розуміння необхідності створення умов для його укріплення, оскільки за таких умов він міг швидше і на власних резервах задовольнити споживчі потреби населення.

¹⁴⁸ О восстановлении прядильно-ткацких предприятий и текстильно-художественных промыслов промкооперации Украинской ССР: постановление СНК СССР от 4 октября 1945 г. // ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 1, д. 263, л. 89. URL: <https://statearchive.ru/snk/pp45.htm> (Дата доступа: 15.10.23).

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. Р-4676, оп. 1, спр. 42, арк. 114–115.

Одним з шляхів розв'язання цієї потреби розглядався збут виробленої кооперативної продукції через мережу кооперативної торгівлі, поза картковою системою за недержавними цінами, які могли б конкурувати з цінами «чорного» ринку. 9 листопада 1946 р. було ухвалено Постанову Ради Міністрів СРСР «Про розгортання кооперативної торгівлі у містах та селищах продовольством і промисловими товарами і збільшення виробництва продовольства і товарів широкого споживання кооперативними підприємствами»¹⁵⁰. Цим документом держава ще більше підсилювала економічну самостійність артілей. Промислова кооперація мала самостійно шукати сировину, забезпечити покращення якості своєї продукції та розширення асортименту, примножувати кооперативні засоби. Вона мала розгорнути торгівлю товарами свого виробництва як у містах, так і в селах, конкуруючи з державною торгівлею. Зі свого боку, держава змінила порядок стягування податків із промислової кооперації, надавши низку податкових пільг та можливість під контролем держави встановлювати ціни на свою продукцію, дозволила артілям закупати деякі види сировини в колгоспах і селянських господарствах після виконання ними державного плану заготівель, причому закупівлю проводити за цінами місцевих ринків. Дозволила закупати предмети домашнього та особистого використання, що були у вжитку, для реставрації та подальшого продажу населенню за цінами, що встановлювалися самими артілями з розрахунку до 15% прибутку. Дозволила артілям та спілкам промислової кооперації, продавати вироблену ними продукцію через свою торгову мережу (магазини, ятки, рундуки), а також на свій розсуд державним та кооперативним торгуючим організаціям¹⁵¹. І після відміни карткової системи у 1947 р. кооперативна торгівля зуміла розгорнути свою мережу торгових закладів і наповнити її власним товаром.

З 1948 р. на хвилі нової ідеологічної кампанії – боротьби з космополітизмом – наслідування народним традиціям набуло амбівалентного звучання. 10 лютого 1948 р. було ухвалено знамениту постанову ЦК ВКП(б) «Про оперу “Великая Дружба” В. Мураделі», і того ж дня Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про заходи з розвитку художніх промислів Української РСР»¹⁵², яка формулювала загальні завдання подальшого технічного та економічного розвитку галузі, а саме, розвиток матеріально-технічної бази виробництва, торгівлі та заготівель, нарощування випуску товарів повсякденного споживання за рахунок стандартизації та раціоналізації виробництва. Утім на тлі нової ідеологічної кампанії змінилося ставлення до продукції народних промислів. Тодішня риторика наголошувала на тому, що вироби мають бути *«близькими та зрозумілими народові, тому в них має бути*

¹⁵⁰ О развертывании кооперативной торговли в городах и поселках продовольствием и промышленными товарами и об увеличении производства продовольствия и товаров широкого потребления кооперативными предприятиями: постановление Совета Министров СССР от 9 ноября 1946 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... С. 350–362.

¹⁵¹ Навіть членам і робітникам артілей без промтоварних карток, але в межах 75% товарів, вироблених ними понад кварталні плани.

¹⁵² О мерах по развитию художественных промыслов Украинской ССР: постановление Совета Министров СССР от 10 февраля 1948 г. // ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 1, д. 323, л. 14. URL: <https://statearchive.ru/snk/pp48.htm> (Дата доступа: 15.10.23)

особливо сильним і органічним безпосередній зв'язок з народною творчістю», акцентувала на «непростимості сліпого захоплення західними зразками», закликала в боротьбі за підвищення художньої якості виробів оволодіти «методом колективної творчості народів»¹⁵³.

Рада Міністрів УРСР у свою чергу ухвалила постанову «Про розвиток художніх промислів в системі Укрхудожпромспілки» (26 березня 1948 р.), яка відтворювала основні ідеї центральної влади.

Вважається, що у повоєнний час фінансовий та матеріальний стан промислової кооперації України системно зміцнювався¹⁵⁴. Проте з відновленням легкої промисловості ручній продукції промислової кооперації складніше було конкурувати з масовим виробництвом за ціною, а іноді й якістю. Для успішної конкуренції з промисловим виробництвом художні артілі мали випускати продукцію якнайбільше та найдешевше, чого можна було досягти запровадженням машин, механізмів та обладнання, укрупненням підприємств, стандартизацією виробництва, що врешті-решт вело до нівелювання регіональних особливостей художніх виробів, оригінальності кожного окремого виробу. Тобто кожна окрема художня артіль втрачала свою унікальність, її поступово перетворювали лише у гвинтик виробничого процесу. У боротьбі за розширення виробництва, підвищення продуктивності праці та оптимізацію управління постановою Укоопромспілки від 14 жовтня 1949 р. всі існуючі обласні і міжобласні художпромспілки були ліквідовані, а укрупнені артілі переведені до безпосереднього підпорядкування Укрхудожпромспілки¹⁵⁵.

Пряме управління художньою промисловою кооперацією здійснювали Укоопромспілка та її член Укрхудожпромспілка. Їхніми нормативними документами (постановами, інструкціями, положеннями, правилами) керувалися міжобласні та обласні художпромспілки. Постанови, розпорядження засідань Президії та правління Укоопромспілки і Укрхудожпромспілки нині зберігаються у ЦДАВО України у фондах Р-4960 та Р-4676, відповідно.

Укрхудожпромспілці на 1949 р. підпорядковувалось 6 міжобласних (Вінницька, Закарпатська, Київська, Станіславська, Харківська, Чернігівська) та 1 (Полтавська) обласна художпромспілки. Вінницька міжоблхудожпромспілка була створена 25 березня 1946 р., того ж дня затверджений її статут¹⁵⁶. Вона об'єднувала працівників Вінницької, Одеської та Кіровоградської областей¹⁵⁷.

Для налагодження функціонування художніх промислів виконкомом Вінницької обласної Ради депутатів трудящих від 29 липня 1946 р. було ухвалено постанову «Про розвиток художніх промислів по Вінницькій області та виготовлення системою міжоблхудожпромспілки художніх виробів для

¹⁵³ Манучарова Н. Д. Художня промисловість України... С. 5, 91.

¹⁵⁴ Клименко В. В. Промислова кооперація в УРСР... С. 10.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. Р-4960, оп. 1, спр. 84, арк. 150–151.

¹⁵⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 57, арк. 1–6.

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. Р-4676, оп. 1, спр. 41, арк. 41.

широкого вжитку»¹⁵⁸. Цим документом виконкомам райрад, міськрад, сільрад заборонили відкликати або переводити на будь-яку іншу роботу спеціалістів художніх промислів і зобов'язали районну владу забезпечити артілі необхідною кількістю працівників. Окремими пунктами постановили поновити Вінницьку артіль «Художекспорт» та виділити для неї і спілки приміщення¹⁵⁹.

Готуючись до відмови від карткової системи розподілу продуктів харчування та предметів широкого вжитку, союзний уряд визнав необхідним розширити торговельну мережу, зокрема кооперативної торгівлі. Постановою виконкому Вінницької обласної ради та обкому КП(б)У від 26 грудня 1946 р. «Про заходи з розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах Вінницької області продуктами харчування і промисловими товарами та збільшенню виробництва товарів широкого споживання і продовольчих товарів артілями промислової кооперації, кооперації інвалідів і підприємств місцевої промисловості»¹⁶⁰, не лише ретранслявались рішення союзної влади щодо розвитку кооперативної торгівлі, а й почалась нова хвиля створення артілей у 1947 р.

Президія правління Вінницької міжобласної художпромспілки також продукувала постанови, інструкції, положення, правила, що регламентували організацію роботи артілей, фінансову діяльність, облік, планування та технологію виробництва, економічні зв'язки з іншими організаціями, підготовку кадрів, культурно-просвітницьку діяльність тощо.

Отже, нормативну основу функціонування художніх промислів в УРСР формували документи органів різних рівнів державного управління: союзні, республіканські та обласні. Оскільки підприємства художніх промислів відновлювалися в кооперативному секторі економіки, то вони також підпорядковувалися відомчому управлінню на чолі з Укоопромспілкою, до складу якої входила як окремий член Укрхудожпромспілка. Остання об'єднувала низку міжобласних та обласних художпромспілок, яким безпосередньо підпорядковувалися артілі. Кооперативні спілки продукували підзаконні акти (інструкції, положення, правила) щодо безпосередньої поточної діяльності галузі в цілому та артілей.

Назагал нормативна база діяльності художніх артілей повоєнної доби сприяла поновленню самостійності їх функціонування, хоч й в межах планового радянського господарювання. Але вже у 1946 р., коли були запроваджені стандартні ціни на весь асортимент продукції в СРСР, художні артілі, попри регіональні особливості, зіткнулися з необхідністю уніфікувати свої вироби.

---

¹⁵⁸ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 136, арк. 1.

¹⁵⁹ Там само, спр. 95, арк. 58.

¹⁶⁰ Там само, спр. 99, арк. 4.

Організаційна структура художньої промислової кооперації на Вінниччині

Вінницька міжобласна художніх промислів спілка, 1946–1949 рр.: загальний нарис

Тетяна Каросва

На межі XIX–XX ст. прискорилося трансформація українських традиційних ремесел у промисли. Чималу роль в цьому процесі відігравали зусилля зацікавленої громадськості, діячів місцевого самоврядування, кооператорів, які прагнули допомогти соціальним низам розв'язати економічні проблеми, та підприємців, які звісно дбали про прибутки. Подільські губернські земські діячі навіть провели низку досліджень напередодні Першої світової війни щодо перспектив розвитку кустарної промисловості.

На початку 1920-х рр. радянська влада підтримала кооперування кустарів. Більшовицька ідея полягала в заміні дрібнотоварного виробництва артільним. Крім того, влада намагалася в такій спосіб якнайшвидше поживити повоєнну економіку і наповнити ринок споживчих товарів виробами дрібнотоварного виробництва. На Поділлі діяли артілі у Клембівці та Писарівці Ямпільського повіту, Яланці та М'ястківці Ольгопільського повіту тощо. Уже у 1922 р. через Подільську губпромспілку було передано Укркустарспілці художніх виробів на 36 млрд руб., Укркустарторгу – на 11 млрд руб.¹⁶¹

У 1925 р. з черговою спробою держави врегулювати кустарне виробництво артілі отримали перший серйозний поштовх з підтримки та розвитку художніх промислів. Саме тоді було перереєстровано клембівську артіль з 25 філіями по різних селах південної Вінниччини. Деякі з цих філій спробували самоорганізуватися у самостійні підприємства. Тоді діяв територіальний принцип підпорядкування, і всі кооперативи входили до складу регіональних кооперативних спілок, зокрема Подільського губернського кооперативного комітету, згодом округовим комітетам.

На тлі згортання непу роль промислової кооперації в промисловому секторі підсилювалася. Радянський сценарій індустріалізації економіки передбачав розвиток насамперед засобів виробництва. Забезпечення населення предметами широкого вжитку опинялося на маргінесі, і промислова кооперація мала перебрати на себе це функції. А курс на суцільну колективізацію інтенсифікував об'єднання дрібних приватників-кустарів у більш-менш великі

¹⁶¹ Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету, апрель-сентябрь 1922 г. Винница, 1922. С. 109.

виробничі підприємства у сільській місцевості. 2 червня 1930 р. РНК СРСР ухвалило постанову «Про кустарну промисловість та промислову кооперацію», згідно з якою упродовж року передбачалось кооперувати всіх кустарів в районах суцільної колективізації, ліквідувавши дикі артілі і приступити до планомірного промколгоспного будівництва¹⁶². Складність полягала у розрізненні сільськогосподарських (колгоспів) і промислових артілей. Невипадково у 1934 р. був прийнятий зразковий статут промислової артілі¹⁶³. Упродовж 1930-х рр. йшла боротьба за збереження самостійності художніх артілей. Як наслідок, у 1936 р. був запроваджений галузевий принцип підпорядкування в промисловій кооперації, зокрема для управління художніми артілями було створено Укрхудожпромспілку. Напередодні 1941 р. на території Вінницької області, за нашими підрахунками, діяло 11 артілей.

З початком німецько-радянської війни усі вінницькі художні кооперативи зупинили діяльність, наразі невідомо про їх функціонування¹⁶⁴. Можна припустити, що під час окупації майстри, наприклад гончари, виготовляли якусь продукцію для продажу на ринкові.

У 1944 р. з деокупацією українських територій Укрхудожпромспілка почала відновлення старих артілей. Для оперативності управління було створено регіональні спілки. Київська міжобласна художпромспілка влітку 1944 р. відроджувала художні промисли на території Вінницької області. Упродовж 1944–1945 рр. відновили діяльність гончарна Бубнівська артіль імені Комінтерна Гайсинського р-ну, вишивальні Митківська артіль імені Н. Крупської Барського р-ну, М'ястківська артіль «Художня праця» Крижопільського р-ну, Зозівська артіль «Ткач» Липовецького р-ну, Клембівська артіль «Жіноча праця» Ямпільського р-ну, Немирівська артіль «Червона вишивальниця» Немирівського р-ну. Існували плани подальшого розвитку мережі.

25 березня 1946 р. для раціоналізації управління була створена Вінницька міжобласна художпромспілка¹⁶⁵. Вона мала організувати розвиток художніх промислів у Вінницькій, Одеській та Кіровоградській областях. З Київської спілки у Вінницьку перейшли уже відновлені 6 артілей Вінницької області та Одеська артіль «Художник-прикладник», що охоплювала майстрів всієї області. Попри подальші плани розвинути мережу артілей по Одеській та Кіровоградській областях, цього так й не сталося.

Статут Вінницької міжобласної художпромспілки, затверджений 25 березня 1946 р., був типовим для спілок промислової кооперації УРСР. Він також дублював статут центрального республіканського органу в своїй галузі – Укрхудожпромспілки. Основною метою існування спілки було *«керування*

¹⁶² О кустарной промышленности и промысловой кооперации : постановление СНК от 2 июня 1930 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. 1930. № 30. С. 572–575.

¹⁶³ Устав кооперативной промысловой производственной артели : примерный устав, одобрен. Всекоопромсоветом 11 нояб. 1934 г. Москва, 1934. 29 с.

¹⁶⁴ Окупаційна влада, як відомо, зберегла кооперативну форму власності, зокрема вітала розвиток промислової кооперації. Існувало розпорядження райхскомісара для України «Про утворення ремісничих колективних виробництв (артілей)» (Вінницькі вісті. 1943. 14 лют.). На Полтавщині, наприклад, художні артілі діяли.

¹⁶⁵ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 57, арк. 6. Реально спілка почала функціонувати з 5 квітня 1946 р.

організаційною, виробничою, фінансовою, оперативною, політико-виховною та культурно-масовою роботою у відповідності до директив партії та уряду»¹⁶⁶, тобто на деокупованих територіях центральна влада зіткнулася з необхідністю проводити рерадянізацію населення. Керівництво спілки, крім економічних завдань, притаманних промисловій кооперації, мало також забезпечити прихильність місцевого люду до поверненої влади.

Органами управління спілки були з'їзд уповноважених, пленум та президія. Вищим органом управління був з'їзд уповноважених від артілей, що збирався один раз на два роки. Їх провели у 1946 та 1948 рр. Між з'їздами один раз на квартал збирався пленум. Його члени обиралися на два роки.

Виконавчим органом спілки була її президія. Головою президії Вінницької міжобласної художпромспілки став Мина Михайлович Левчук (1900 р. н.)¹⁶⁷, членами президії – Анастасія Михайлівна Головата (заступник голови з виробництва), Дар'я Іванівна Ломоносова (заступник голови по роботі з кадрами та організаційно-масовій роботі), начальником фінансового відділу (головним бухгалтером) – Аркадій Захарович Штутман, начальником відділу постачання та збуту – Бенціон Абрамович Пироговський¹⁶⁸. Через кілька років у травні 1948 р. новим головою президії спілки призначили Артема Антоновича Брика (1909 р. н.)¹⁶⁹.

Спочатку спілка осіла у будівлі за адресою вул. Володарського, 41¹⁷⁰, але згодом переїхала на вул. Свердлова, 2¹⁷¹. Це була будівля, що належала вінницькій артілі «Художекспорт».

Упродовж 1946 р. Вінницька спілка намагалася відновити старі та організувати роботу нових артілей: Вапнярської артілі «Художниця» Томашпільського р-ну, Борівської артілі ім. Зої Космодем'янської Чернівецького р-ну, Рудницької артілі «Перемога» Піщанського р-ну, Сугакської (згодом Слідянської) артілі ім. М. Хрущова Могилів-Подільського р-ну, Ободівської артілі ім. Лесі Українки Ободівського р-ну, Вінницької артілі «Художекспорт». Закінчили рік 13 артілей, де працювало 1348 осіб¹⁷². Заплановану Бершадську артіль ім. Т. Шевченка так й не зуміли запустити.

У 1947 р. постали Брацлавська артіль «Четверта п'ятирічка» Брацлавського р-ну, Липовецька артіль «КІМ» Липовецького р-ну, Соболівська артіль ім. 9 Травня Теплицького р-ну, у 1948 р. – Почапинецька артіль ім. 1 Травня

¹⁶⁶ Там само, спр. 57, арк. 1.

¹⁶⁷ Левчук Мина Михайлович (1900–?) народився у с. Залісся Пружанського р-ну Брестської обл., Білорусь. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), капітан. Демобілізований у 1946 р.

¹⁶⁸ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁶⁹ Там само, спр. 125, арк. 33.

Брик Артем Антонович (1909–197?) народився у с. Велика Кісниця (нині Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну). Закінчив Кролевецький художньо-текстильний та ткацький технікум. Очоловав Клембівську школу художнього промислу (1932–1933, з 1936), Вапнярський кушч клембівської артілі (1933–1936). Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), капітан. Демобілізований у 1948 р. Згодом очоловав Вінницьку артіль «Художекспорт», фабрику художніх виробів «Художекспорт».

¹⁷⁰ Нині вул. Монастирська. Встановити сучасний номер будинку складно, оскільки з 1940-х рр. нумерація мінялася щонайменше три рази.

¹⁷¹ Нині вул. князів Коріатовичів. Вочевидь, первинна будівля не збереглась. Наразі по червоній лінії вулиці будинок відсутній, в глибині ділянки ще є невеличка забудова (якісь підсобні приміщення).

¹⁷² ДАВіО, ф. Р-3495, оп.1, спр. 53, арк. 18.

Жмеринського р-ну. У час найвищого розвитку мережі Вінницької спілки (квітень 1948 р.) існувало 17 артілей, з яких поза межами Вінницької області була лише одеська (весною 1948 р. вийшла зі спілки, щоб стати основою для одеської обласної спілки артілей). Усього у Вінницькій міжобласній художпромспілці була 81 бригада¹⁷³. Після виходу одеської артілі спілка перетворилася на обласну, оскільки охоплювала лише місцеві підприємства. (Кіровоградщину ще у 1946 р. вивели з сфери опіки вінничан.)

Упродовж 1946–1947 рр. найбільшою за обсягом виробництва артіллю спілки була Одеська «Художник-прикладник» (голова Янкелович Борис Миколайович), яка об'єднувала кустарів всієї Одеської області. Вона була створена у 1938 р. і відразу стала потужним підприємством, продукуючи щороку виробів на суму до 2 млн руб.¹⁷⁴ Після деокупації Одеської області вона швидко відновилася, знайшовши і поза державним замовленням сировинні джерела та бази збуту, розпочала роботу. Якщо всі вінницькі артілі (6) за 1945 р. зуміли виконати продукції на 690,2 тис. руб., то одна одеська – на 1782,8 тис. руб. (Див. табл. № 2). Вона тоді нараховувала 283 працівники, а інші – 658, зокрема клембівська – 363¹⁷⁵. Щороку одеська артіль мала найбільший виробничий план серед підприємств спілки, навіть більший за всі вінницькі артілі разом, і системно перевиконувала його з високими показниками. У 1945 р. її обсяги виробництва були більшими за вінницькі в 2,6 рази, 1946 р. – 3,0 рази, 1947 р. – 1,4 рази. (Див. табл. № 2 на с. 106). Останнього року вінницькі артілі все ж зуміли вже налагодити продуктивну працю і дещо зуміли наздогнати. До об'єктивних переваг одеської артілі можна віднести кілька параметрів:

- *географія базування.* Уже самий розмір Одеси давав кращі можливості реалізації продукції артілі, а ще можна додати її традиційні торговельно-економічні зв'язки (чого вартує наявність двох постійних постачальників давальницької сировини, а ще контрабанда), зручність транспортного сполучення;

- *розмір.* Вона об'єднувала бригади зі всієї області, відповідно була можливість маневру в організації виробництва, його спеціалізації між бригадами;

- *багатпрофільність.* Якщо більшість вінницьких артілей мала монопрофільне виробництво – спеціалізацію на вишивці, то одеська працювала по багатьох напрямках (вишивка, пошиття виробів, ткацтво, галантерея, культпромислові товари), що дозволяло раціоналізувати економічний організацію підприємства;

- *історія.* Артіль існувала до війни, тому уже мала досвід функціонування у радянській економічній системі.

Крім об'єктивних причин, можна припустити, що давня атмосфера торгового та бізнесового міста сприяла успішності артілі. Складається враження, що керівництво артілі не лише добре налагодило виробничий процес, а й вміло

¹⁷³ Там само, спр. 63, арк. 14.

¹⁷⁴ Там само, спр. 56, арк. 4.

¹⁷⁵ Там само, спр. 63, арк. 1.

працювати з продукцією та документами. Не применшуючи організаторських талантів керівників, додаткового вивчення потребують його бізнесові схеми. Не могли одесити мати продуктивність праці в 1,5 рази вищу (наприклад, у 1946 р., – 147,3%), ніж вінничани. Того року вони виконали річну виробничу програму до 1 вересня, причому були єдиними у спілці, хто взагалі виконав план. Їм не завадили організаційні негаразди переходу з Київської спілки до Вінницької. Сировину, за документами, вони отримували ритмічно і у необхідній кількості, і знизили собівартість продукції – на 17%, і мали високу якість продукції, і брак був відсутній¹⁷⁶. Таку підозрілу успішність можна пояснити скоріше умінням працювати за напівлегальними, а може й нелегальними, схемами, на відстані від спілкового керівництва, яке не мало можливості відстежувати внутрішню роботу артілі. Водночас треба віддати належне керівництву артілі, яке було стабільним, отже, досвідченим. Усі ревізії одеська артіль проходила набагато краще, ніж будь-яка з вінницьких, уся документація, фінансова, виробнича, а й культурна, завжди була у належному вигляді. Саме керівництво кооперативу вважало, що його успіхи обумовлені тим, що добре працювали артільні постачальники, які самостійно знаходили сировину; що праця в цехах та бригадах була раціонально організована; що постійно розширювався асортимент продукції, засвоювалися нові промисли, запроваджувалася механізація окремих процесів¹⁷⁷. Успіхи одеської артілі обумовили спробу створити на її базі нову регіональну спілку, тому весною 1948 р. кооператив покинув вінницьке об'єднання. Але оскільки наступного року було прийнято рішення про ліквідацію всіх регіональних спілок, то Одеська так й не виникла. Згодом у 1964 р. артіль була реорганізована в Одеську фабрику художніх виробів ім. Жанни Лябурб, яка прославилася творчим розвитком традицій народної вишивки Поділля.

Варто згадати одеську артіль у контексті ліквідації промислової кооперації (1960), розглядаючи наслідки цього рішення. Одержавивши кооперативне майно і залишивши працівників на місцях, держава сама створила умови для організації паралельного виробництва предметів споживання. І одеські кооператори, які вміли налагодити виробничі процеси та реалізацію готової продукції, мали власних постачальників та бази збуту, могли налагодити на базі колишнього власного майна паралельне виробництво. Адже знамениті «цеховики» вирости саме на виробничих майданчиках подібних артілей.

Вінницька артіль «Художекспорт», також створена в обласному місті, значно відставала від колег-одеситів за ініціативністю, менеджментом та маркетингом, тобто вмінням господарювати, як тоді говорили. Її назва свідчила про основне завдання: виробництво продукції на експорт, утім значних успіхів у повоєнну добу вона так й не мала. Тривалий час Вінницьку спілку рятувала робота одеської, клембівської та городківської артілей, тільки під кінець 1940-х рр. вінничани підтяглися до лідерів.

Наприкінці 1948 р. для скорочення витрат на адміністративно-господарчий сектор було ухвалено рішення про ліквідацію малих, нерентабельних артілей

¹⁷⁶ Там само, спр. 29, арк. 1.

¹⁷⁷ Там само, арк. 2.

шляхом злиття та подальше укрупнення підприємств. Уже у листопаді почапинецьку артіль знову приєднали до вінницької, а далі брацлавську – до немирівської, липовецьку – до зозівської¹⁷⁸, бубнівську – до соболівської¹⁷⁹. Усього в спілці залишилося 12 артілей¹⁸⁰. Наступного року тривав процес укрупнення. У жовтні 1949 р. соболівська артіль об'єдналася з ободівською¹⁸¹, слідянська – з борівською, рудницька – з городківською¹⁸².

1 листопада 1949 р. Вінницьку художпромспілку як окрему структуру в обласній промисловій кооперації ліквідували¹⁸³, а дев'ять наявних артілей підпорядкували Українській художпромспілці.

Мережа художніх артілей Вінниччини

Борівська художня артіль ім. Зої Космодем'янської

Наталка Жмуд

Борівська артіль (Борівка – нині у складі Чернівецької селищної громади Могилів-Подільського р-ну), за наявними даними, почала функціонувати як філія клембівської артілі у 1925 р. Десь на початку 1930-х рр. вона виокремилася як самостійне підприємство. Після Другої світової війни відновила свою роботу 14 червня 1946 р. вже з почесним найменуванням ім. Зої Космодем'янської¹⁸⁴. За новим статутом її виробничий профіль визначили як швейний промисел та художня вишивка. Через відсутність сировини довелося відмовитися від запланованих цехів з плетіння мережива, килимового і ткацького виробництва¹⁸⁵. До початку зими 1947 р. приміщення загальної майстерні відремонтували, та оскільки робочі місця завчасно не підготували, більшість вишивальниць працювала вдома (надомницями).

Головою артілі була Остапчук С. І., завідувачем виробництва – Фросина Федотівна Вергелес (1946 р.)¹⁸⁶, згодом Харитина Євгенівна Кучерявенко. Діяло шість бригад, які очолювали Григоришена Ласовета, Танасюк Ксенія, Кучерявенко Зінаїда, Скірська Докія, Загірняк Яким, Кокуца Софія¹⁸⁷. Згодом створили також молодіжну бригаду. У січні 1947 р. з борівської до нової Слідянської артілі ім. Хрущова перевели білянську бригаду¹⁸⁸.

¹⁷⁸ Там само, спр. 125, арк. 201.

¹⁷⁹ Там само, спр. 275, арк. 98; спр. 280, арк. 1.

¹⁸⁰ Там само, спр. 279, арк. 56.

¹⁸¹ Там само, спр. 275, арк. 105.

¹⁸² Там само, арк. 107.

¹⁸³ Там само, спр. 1, арк. 41.

¹⁸⁴ Там само, спр. 280, арк. 11.

¹⁸⁵ Там само, спр. 63, арк. 2.

¹⁸⁶ Там само, спр. 90, арк. 21.

¹⁸⁷ Там само, спр. 91, арк. 28.

¹⁸⁸ Там само, спр. 62, арк. 43.

У 1947 р. кількість працівників складала 110 осіб¹⁸⁹, з яких 75 були вишивальницями 6-го розряду¹⁹⁰. Але поступово через низку причин, насамперед, затримку зарплатні, їх число зменшилося до 88 осіб (адміністрація – 7, робітники, зайняті у виробництві – 80, цеховий персонал – 1) на травень 1949 р.¹⁹¹

У перший рік діяльності (фактично півроку 1946 р.) було вироблено продукції на 39,0 тис. руб.¹⁹², а вже наступного (1947 р.) – 150,0 тис. руб.¹⁹³ Надалі артіль набирала обертів: у 1948 р. вона подвоїла обсяг виробництва до 312,0 тис. руб., виконавши план на 104%¹⁹⁴. На 1949 р. було заплановано продукції на 400,0 тис. руб.¹⁹⁵. Довоєнний досвід функціонування допоміг кооперативу отримувати прибутки вже з першого року діяльності: 1946 р. – 3,1 тис. руб.¹⁹⁶, 1947 р. – 16,2 тис. руб.¹⁹⁷, 1948 р. – 63,9 тис. руб.¹⁹⁸

За систематичне перевиконання плану борівську артіль неодноразово преміювали¹⁹⁹. У повоєнний час визнали майстерність П. П. Шапловської, якій присвоїли почесне звання майстра народної творчості, а також вишивальниць-стахановок: Ляпандри Ганни Дем'янівни, Бурлаки Софії Яківни, Куйбіди Ганни Юхимівни, Боднар Ганни Фоківни, Гуменюк Ніни Фенькової(!), Дербчинської Ласовети Яківни, Марківської Ольги Никифорівни, Симончук Ніни Олексіївни, Ставнічук Ніни Мефодіївни, Чернадчук Ганни Мефодіївни²⁰⁰.

Умови роботи були складними. По декілька місяців не виплачувалась зарплата. Так, заборгованість за 1948 р. склала 91,4 тис. руб.²⁰¹, за 1949 р. – 90 тис. руб.²⁰² Це була одна із найкритичніших ситуацій серед всіх артілей Вінницької спілки, причому на тлі річних прибутків і більших обсягів виробництва борівчан у порівнянні з іншими кооперативами²⁰³.

Труднощів додавали складні стосунки з керівництвом місцевих колгоспів. Членів артілі постійно намагалися залучити до колгоспної праці поза договорами, тому виконання річного плану переважно закладали на 1-й квартал як найменш зайнятий сільськогосподарськими роботами (зазвичай, в цей період план виконували на 28–35%).

Незважаючи на затримку сировини, що відображалось на виконанні річного плану, нестабільну роботу майстерні артіль все ж залишилась рентабельною²⁰⁴.

¹⁸⁹ Там само, спр. 91, арк. 29.

¹⁹⁰ Там само, спр. 360, арк. 60.

¹⁹¹ Там само, спр. 280, арк. 18.

¹⁹² Там само, спр. 342, арк. 6.

¹⁹³ Там само, спр. 276, арк. 7.

¹⁹⁴ Там само, спр. 399, арк. 40.

¹⁹⁵ Там само, спр. 276, арк. 7.

¹⁹⁶ Там само, спр. 342, арк. 6.

¹⁹⁷ Там само, спр. 276, арк. 7.

¹⁹⁸ Там само, спр. 399, арк. 40.

¹⁹⁹ Там само, спр. 62, арк. 16.

²⁰⁰ Там само, спр. 91, арк. 10–12.

²⁰¹ Там само, спр. 280, арк. 6.

²⁰² Там само, спр. 279, арк. 58.

²⁰³ Там само, спр. 275, арк. 107.

²⁰⁴ Там само, спр. 62, арк. 28–29.

Після прийняття рішення про об'єднання малих, нерентабельних артілей з великими, у жовтні 1949 р. до борівської артілі приєднали слідянську²⁰⁵.

На початку 1950-х рр. продовжилося укрупнення артілей і вже борівську приєднали до клембівської. За спогадами борівчанки Бойко (Дабіжі) Галини Петрівни: *«Як розповідала моя мама, Дабіжса (Кучерявенко) Ганна Ларіївна, у 1950-х рр. була організована бригада № 3 Клембівського філіалу виробничо-художнього об'єднання “Вінничанка” республіканського промислового об'єднання художніх промислів²⁰⁶. В Борівці її назвали “артіль”. Розпочала працювати артіль у будинку колишнього репресованого вчителя Крижанівського, будинок якого перейшов у власність сільради. Потім на деякий час її було закрито»²⁰⁷.*

Інший борівчанин Валерій Редько також згадував: *«В середині 50-х років минулого століття мама декілька разів водила мене, наче у музей, дивитися на ту неземну красу, що її творили наші сільчани у хаті-майстерні, в районі церкви. У просторій кімнаті вісім-десять жінок вишивали рушники, наволочки, простирадла, покривала і сорочки... Мені тоді було п'ять-шість років, тому я точно не запам'ятав, де точно знаходилась майстерня, пригадую лиш розмови, що працюють вони у співдружності з фабрикою, що знаходиться близько від Борівки».* Борівчанин Олександр Остапчук згадував: *«Наскільки мені відомо, фабрика та знаходилась у Клембівці, а можливо – у Дзигівці, звідти наші отримували тканину, нитки, фурнітуру, а потім здавали виконане замовлення – вишиті вироби, вишиті жінками вечорами вдома, після всіх господарських робіт, так звані надомні роботи... Їх відправляли на продаж навіть за кордон, дарували високим гостям України та всього СРСР»²⁰⁸.*

Бойко (Дабіжа) Г. П. також згадувала: *«Артіль відновила роботу на початку 70-х років в будинку Деревчинської Ніни Костянтинівни, яку призначили бригадиром. Вона видавала замовлення, приймала готові вишивки. З Клембівки привозили замовлення на вишиття наволочок чи підодіяльників (бязь, на яку було нанесено трафарет і зразок візерунку, його потрібно було відтворити); викройки комірців, кишень для чоловічих сорочок, серветки, скатертини, гардини – з льону; викройки з маркізету для жіночих блузок. Підодіяльники, наволочки вишивали білим, блідо-голубим, блідо-коричневим, молочним по білому “кривулькою” та гладдю. Рушники, манішки, комірці, кишені, думи, гардини, інше – гладдю та хрестиком, рахуючи нитки на тканині. Все вишивали нитками “муліне”. Найважче було вишивати блузки, тому що маркізет дуже тонка та нецільна тканина і надзвичайно важко підібрати потрібний натяг нитки, та її вартість нитки була найбільшою (25–35 руб.). Середній заробіток становив 60–80 руб. Ті працівниці, які були на постійній основі, вишивали з 8-ї до 17-ї години, що не встигали вишити, забирали додому і там допрацьовували. Взимку завжди*

²⁰⁵ Там само, спр. 275, арк. 107.

²⁰⁶ Насправді виробничо-художнє об'єднання «Вінничанка» було створено у 1974 р. Воно об'єднало вінницьке, городківське та клембівське підприємства, що виникли з одержавленням артілей у 1960 р. Авторка спогадів вірно передає загальну канву подій, але помиляється з хронологією найменування організацій.

²⁰⁷ Вітковський В. Дорога додому : про с. Борівку Чернівецьк. р-ну Вінниць. обл. Вінниця, 2017. Кн. 3. С. 214.

²⁰⁸ Там само. С. 422

було більше працівників, приходили підзаробити жінки, які влітку працювали у полі. Робота в артілі була дуже важкою, боліла спина, псувався зір, вона вимагала терпіння, уваги і зосередженості, щоб “зійшовся малюнок”, бо через один неправильний стіжок часто доводилося розпочинати все спочатку. Тканини були дуже світлого кольору, тому працівники через кожну годину мили руки»²⁰⁹.

Надалі артіль функціонувала у складі Клембівської фабрики художніх виробів майже до 2000 р.

Брацлавська художня артіль «4 п'ятирічка»

Наталка Жмуд

Брацлавська артіль «4-а п'ятирічка» розпочала свою роботу у 1947 р. У травні зареєстрували її статут. Виробничим профілем зазначили художню вишивку. Головою кооперативу обрали Анну Філімонівну Мушинську²¹⁰. Бригади функціонували в Брацлаві (нині Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну), Слобідці (нині у складі Брацлава), Чернишівці (нині у складі Брацлава), Марксове (нині Монастирське Брацлавської селищної громади Тульчинського р-ну). Артіль була невеличкою, в ній працювало 69 осіб²¹¹ (за іншими даними – 71²¹²).

В асортименті виробів були чоловічі сорочки, жіночі сорочки, жіночі плаття, жіночі блузи, бюстгальтери, дитячі плаття, носові хустинки, серветки, наволочки, занавіски, рушники²¹³, підстаканники²¹⁴. Виконувалися разові замовлення, наприклад, на дитячі рушники²¹⁵.

У 1947 р. обсяги виробничої діяльності були невеличкими – 24,4 тис. руб.²¹⁶ Артіль закінчила рік зі збитками у 4,7%. Утім на наступний рік вже планували виробити продукції на 200,0 тис. руб., але так і не зуміли налагодити виробничий процес, і план був виконаний лише на 57,6% (115,3 тис. руб.)²¹⁷ (за іншими даними – 119,0 тис. руб.)²¹⁸. Планували прибуток у 6%, а отримали лише 3,2%²¹⁹. Недостача оборотного капіталу на 1 квітня 1948 р. складала 8,6 тис. руб.²²⁰

²⁰⁹ Там само. С. 214–215.

²¹⁰ Там само, спр. 62, арк. 66, 68.

²¹¹ Там само, спр. 63, арк. 3.

²¹² Там само, спр. 107, арк. 35.

²¹³ Там само, спр. 407, арк. 16.

²¹⁴ Йдеться про костери – серветки під чашки, стакани, тарілки. У тексті подано назву, яка використовувалася у тодішньому поточному діловодстві.

²¹⁵ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 49, арк. 1.

²¹⁶ Там само, спр. 276, арк. 7.

²¹⁷ Там само, спр. 3, арк. 40.

²¹⁸ Там само, спр. 276, арк. 7.

²¹⁹ Там само, спр. 399, арк. 40.

²²⁰ Там само, спр. 63, арк. 5.

У такому систематичному невиконанні плану звинувачували місцеве керівництво, яке недостатньо пильно контролювало виробничий процес та дисципліну робочого персоналу, не стимулювало соцзмагання²²¹.

Умови роботи були складні. Цех з робочими місцями для вишивальниць організували в їдальні, бракувало столів і стільців. Мали місце труднощі з організацією додаткових цехів²²². Заборгованість по зарплаті тривала по декілька місяців. Були проблеми із поповненням робочої сили, оскільки більшість місцевого населення залучали до сільськогосподарської праці в колгоспах²²³.

У листопаді 1948 р. через складну ситуацію в артілі та курсом на укрупнення кооперативів Вінницька спілка прийняла рішення про об'єднання малих, нерентабельних артілей, з великими, зокрема брацлавську артіль приєднали до немирівської артілі «Червона вишивальниця»²²⁴.

Вже у 1949 р. брацлавська артіль як філія систематично отримувала зауваження щодо виготовлення неякісної продукції та недовиконання плану²²⁵. Архівні документи наповнені скаргами про залучення персоналу до колгоспної роботи, хоч досить часто самі вишивальниці прикривалися цим для праці на власних городах²²⁶.

Бубнівська артіль ім. Комінтерна

Наталка Жмуд

Бубнівська артіль ім. Комінтерна в Гайсинському р-ні функціонувала з 14 серпня 1939 р.²²⁷ По завершенню нацистської окупації відновила роботу 5 жовтня 1944 р.²²⁸ Основною її спеціалізацією була художня кераміка. Це була єдина артіль у Вінницькій спілці, яка займалася цим художнім промыслом. Після окупації її матеріально-технічна база охоплювала приміщення майстерні (напівзруйноване), гончарних кругів – 5, горно – 1, постав (чи посад; пара з верхнього і нижнього млинових жорен) – 1. Спробували організувати додатковий цех з виготовлення дитячої керамічної іграшки²²⁹.

Головою артілі був Дехтяр Іван Корнійович, завідувачем виробництва – знаменитий Герасименко Яків Агафонович (майстер народної творчості України, учасник Всесоюзних та Міжнародних художніх виставок, дипломант I ступеня), а його не менш відомий брат Герасименко Яким Агафонович (майстер народної творчості України, учасник Всесоюзних та Міжнародних художніх

²²¹ Там само, спр. 125, арк. 17, 50.

²²² Там само, арк. 51.

²²³ Там само, спр. 95, арк. 66.

²²⁴ Там само, спр. 125, арк. 174.

²²⁵ Там само, спр. 101, арк. 97.

²²⁶ Там само, арк. 95.

²²⁷ Там само, спр. 318, арк. 1.

²²⁸ Там само, спр. 280, арк. 11.

²²⁹ Там само, спр. 63, арк. 8.

виставок, дипломант I ступеня; стахановець) був комірником. До Другої світової війни брати Герасименки вчилися та працювали у Центральній експериментальній майстерні Укрхудожпрому (Київ), де прославилися своїми оригінальними керамічними виробами.

На квітень 1946 р. в артілі працювало 11 осіб²³⁰. В 1947 р. – 17 осіб, з них штатний адміністративно-господарський апарат – 6, робітників – 11²³¹.

В асортименті глиняних виробів ручної роботи були миски (1-літрові, 2-літрові, 3-літрові), тарілки, друшляки, макітри, горнята-близнята, глечики, попільниці, цукорниці, посудини для вазонів, підставки під посудини для вазонів, кружки, гладушки (3-літрові), баньки з кришкою (5-літрові), іграшки тощо²³². Виготовляли переважно традиційний теракотовий і полив'яний посуд, розписані рослинним орнаментом у техніках різкування та фляндрівки з ритмічним повторенням стилізованих квітів.

Поруч з досвідченими майстрами оволодівали мистецтвом художньої кераміки й учні – вихованці місцевої школи та молодь села. Близько 20 юнаків та дівчат навчались гончарному ремеслу. Серед них – М. Збрицька, А. Гончарук, М. Бабак, Ф. Міщенко, які надалі поєднали своє життя з гончарним промислом²³³.

З раннього віку потягнулася до ремесла племінниця братів Герасименків Міщенко Фросина Іванівна (1926–2021, згодом член Національної спілки майстрів народного мистецтва України). Зі спогадів майстрині: *«Більше дядька Якова боялась. Строгий був. До виробів своїх не підпускав. “Що, – каже, – знов у мене переглянути хочеш?” То він за малюнки свої боявся, щоб тільки у нього були такі. А дід Яким навпаки. Тільки прийшла на подвір'я, уже й кличе: “Ходино, поляпай мені там кружечки, а я подивлюся, що воно з того вийде. Талан у тебе, дівко, це вже видно”»*²³⁴. З 1947 р. дядьки Герасименки взяли Фросину до себе ученицею в гончарню. У 1948 р. вже самостійно виготовляла посуд, іграшки. За те, що самовільно пішла з колгоспу працювати у майстерню, Фросину Іванівну засудили до 6 місяців примусової праці, оскільки керівництво розцінило *«заняття керамікою як свідоме усунення від участі “у суспільно корисній праці”»*²³⁵. Міщенко відпрацювала півроку без жодного трудовдя. А потім знову повернулася до артілі й надалі успішно брала участь у виставках народної творчості.

Перший рік (1945 р.) діяльності артілі був дуже вдалим: виробничі обсяги склали 95,6 тис. руб.²³⁶, що дозволило посісти третє місце серед вінницьких артілей, але надалі ситуація різко погіршилася. Так, виробничий план за 1946 р. в сумі 150,0 тис. руб. було виконано лише на 75% (113,1 тис. руб.)²³⁷, була

²³⁰ Там само, спр. 62, арк. 38.

²³¹ Там само, спр. 360, арк. 21.

²³² Там само, спр. 167, арк. 3.

²³³ Мельничук Л. С. Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Мельничук Л. Від роду до народу, від народу до роду. Народознавчі студії. Спогади друзів, колег, однодумців. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 52–53.

²³⁴ Там само. С. 58.

²³⁵ Там само. С. 59.

²³⁶ ДАВіО, ф. р-3495, оп. 1, спр. 318, арк. 1–6.

²³⁷ Там само, спр. 62, арк. 7; оп. 1, спр. 342, арк. 6.

виявлена недостача на суму 3041 руб. 21 коп.²³⁸ А на 1 липня 1947 р. артіль вже мала збитків на 29 700 руб. 85 коп.²³⁹ План 1947 р. виконали на 71%²⁴⁰, 1948 р. – 67%²⁴¹. Причому останнього року бубнівська артіль була єдиним підприємством у спілці, яке не виконало своїх зобов'язань²⁴².

Якщо у 1945 р. артіль збільшувала прибуток за рахунок завчасного постачання від Київської спілки за державними цінами дров та свинцю²⁴³, то у 1946 р. від Вінницької вона практично не отримувала сировини. Гончарі змушені були купувати її за місцевими базарними цінами. Наряди на отримання палива дали лише під кінець року, в грудні артіль навіть призупинила роботу. Надані кошти на купівлю коней не використали²⁴⁴.

Вчасно не виплачувалась зарплата. Так, на 1 квітня 1948 р. заборгованість склала 2,0 тис. руб.²⁴⁵ Артіль також мала труднощі в реалізації своєї продукції²⁴⁶. Основними ринками збуту товарів стали найближчі найбільші населені пункти – Гайсин та Ладижин, а також базари сусідніх сіл.

Як вже згадувалося, за статутом артілей, кількість найманих працівників мала бути меншою за 10% загального числа членів артілі. В бубнівській артілі з 17 працівників – 6 були адміністративно-господарчим апаратом, який нічого не виробляв, що не відповідало вимогам статуту. Знайти більше майстрів-гончарів не могли, решта намагалася працювати приватно і продавати продукцію на ринкові самостійно, що розцінювалося керівництвом обласної спілки як «зловмисництво»²⁴⁷. У систематичних невиконаннях плану було звинувачене місцеве керівництво артілі²⁴⁸, що не змогло належно організувати роботу «одноосібно» налаштованих членів артілі²⁴⁹.

Відомо, що у 1948 р. на дому виготовляли посуд навіть члени артілі Никифір Михайлович Гончар, Михайло Григорович Гончар, Панас Григорович Гончар, Яків Агафонович Герасименко, а також кустарі-приватники Прокіп Савович Гончар, Іван Стафійович Осадчій²⁵⁰.

Скрутне матеріальне становище особливо промовисто відобразилося на майстрах народної творчості України Якові та Якимі Герасименках. Адже після гідних умов праці у 1930-х рр. у Центральній експериментальній майстерні, брати змушені були в буквальному сенсі виживати.

У листопаді 1948 р., коли ухвалили рішення про об'єднання малих, нерентабельних артілей з великими, то бубнівську артіль приєднали до соболівської²⁵¹.

²³⁸ Там само, спр. 53, арк. 18.

²³⁹ Там само, спр. 92, арк. 22.

²⁴⁰ Там само, спр. 62, арк. 83.

²⁴¹ Там само, спр. 399, арк. 40.

²⁴² Там само, спр. 63, арк. 19.

²⁴³ Там само, спр. 125, арк. 47.

²⁴⁴ Там само, спр. 62, арк. 15.

²⁴⁵ Там само, спр. 63, арк. 33.

²⁴⁶ Там само, спр. 92, арк. 45.

²⁴⁷ Там само, спр. 125, арк. 28.

²⁴⁸ Там само, спр. 62, арк. 84.

²⁴⁹ Там само, арк. 14.

²⁵⁰ Там само, спр. 92, арк. 22.

²⁵¹ Там само, спр. 275, арк. 98; спр. 280, арк. 1.

На початку 1950-х рр. спад у роботі гончарів продовжувався, що було пов'язано не лише з голодними повоєнними роками, сутужним станом майстерень та принизливими умовами праці, а й з ідеологічними факторами. У гончареві-реміснику командно-адміністративна система вбачала небезпечного одноосібника. Спочатку збільшили норми виробітку, як для механізованих артілей. А в 1956 р. бубнівську гончарню адміністративно «перепрофілювали» на план та вал, де творчості фактично не залишилося місця. В останній рік роботи під тиском плану майстерня почала виготовляти лише мисочки для отрутохімікатів від бурякових шкідників. Більшість працівників артілі змушені були йти працювати в колгосп або кардинально міняли професію²⁵². У 1958 р. після підвищення планових норм виробництва артіль, де все виготовлялося вручну, визнали нерентабельною і розформували. Бубнівський гончарний промисел після розвалу артілі поволі перетворювався знову на кустарний.

З 1969 р. у Бубнівці знову відновили гончарний цех.

У 1988 р. у с. Новоселівка (нині Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну) в хаті, де народились майстри Герасименки, з нагоди 100-річчя від дня народження Якіма Герасименка, створили Музей-садибу братів Герасименків.

Вапнярська артіль «Художниця»

Анастасія Рога

У другій половині 1920-х рр. у Вапнярці (нині Вапнярської селищної громади Тульчинського р-ну) було створено бригаду клембівської художньої артілі. Вона спеціалізувалася на художній вишивці. Згодом її підпорядкували городківській артілі, а у 1933 р. на її основі зареєстрували окремий кооператив, який проіснував до нацистської окупації 1941 р. 5 липня 1946 р. відродилась Вапнярська артіль «Художниця» у складі Вінницької міжоблхудожпромспілки²⁵³. Структурно до її складу увійшли бригади з Вапнярки, Липівки, Паланки, Горишківки, Горишкового, Великої Русави, Улянівки (нині у складі Комаргороду), Жолобів (нині усі поселення – Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну)²⁵⁴. Головою правління від самого початку стала Бура Агафія Семенівна, заввиробництва – Томашина Ангеліна Дем'янівна, яку перевели з городківської артілі, старшим бухгалтером – Іржаковський²⁵⁵.

Спочатку об'єдналися 50 осіб віком від 16 до 45 років²⁵⁶, надалі у складному 1947 р. їх кількість підскочила до 120. Вочевидь, люди намагалися знайти додатковий заробіток, адже в 1948 р. відновилося попереднє число

²⁵² Мельничук Л. С. Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі... С. 53

²⁵³ ДАВіО, ф. р-3495, оп. 1, спр. 280, арк. 11.

²⁵⁴ Там само, спр. 95, арк. 1.

²⁵⁵ Там само, спр. 62, арк. 137.

²⁵⁶ Там само, спр. 63, арк. 2; спр. 95, арк. 22.

працівників – 53, в 1949 р. їх було 62²⁵⁷. В архівних документах зменшення чисельності пояснювалось поганими умовами праці в майстерні, які не покращувалися, оскільки в артілі постійно бракувало коштів; затримкою заробітної плати, адже заборгованість часом сягала 71,0 тис. руб. (найбільші борги припадали на 2-й квартал 1947 р., коли люди найбільше потерпали від голоду і шукали будь-які способи заробітку), часом зарплату заміняли виробленим товаром; недбалим ставленням голови правління, яку звинувачували в грубому ставленні до майстринь; постійною нестачею сировини, що призводило до недовиконання планів виготовлення продукції; складнощами з відвантаженням готової продукції. Якщо спочатку борги були не такими великими, і «Художниця» була рентабельною, то в подальшому, ні вимоги збільшити кількість робочих місць, відкривши два додаткових цехи, ні навіть грошова допомога від інших артілей, не допомогли ситуації²⁵⁸.

Обсяги виробництва у вапнярській та ободівській артілях, 1946–1949 рр., тис. руб.

Рік	Вапнярська артіль	Ободівська артіль
1946	16,0	15,3
1947	109,8	113,0
1948	175,0	178,3
1949, план	350,0	350,0

Обсяги виробництва зростали з року в рік разом з планами по виготовленню продукції. В порівнянні з іншими артілями, «Художниця» займала не останнє місце. Цікаво порівняти її досягнення з ободівською артіллю, яка при наявності більшої кількості робочих рук (на 1948 р. в Ободівці працювало 84 особи, а Вапнярці – 53), виготовляла з року в рік приблизно таку саму кількість продукції, що вказує на вищу продуктивність праці вишивальниць «Художниці».

Основу асортименту артілі у 1947 р. складали чоловічі сорочки, жіночі блузи, плаття та сорочки, дитячі плаття та сарафани, сорочки для хлопчиків, серветки, наволочки, килими (доріжки), фіранки тощо. Того ж року відкрили цех машинної вишивки для збільшення обсягів виготовлення постільної та столової білизни.

В артілі досить швидко з'явилися свої передовики. Серед них виділялись Мартинюк Олександра, Мельник Марія, Осадчук Анна, Бабина Олександра²⁵⁹, Риминяк Поліна, Урсал Анна²⁶⁰.

З ліквідацією Вінницької облхудожпромспілки вапнярська артіль була підпорядкована Укрхудожпромспілці, а згодом знову увійшла до складу городківської артілі.

²⁵⁷ Там само, спр. 399, арк. 3.

²⁵⁸ Там само, спр. 95, арк. 11.

²⁵⁹ Там само, спр. 63, арк. 29.

²⁶⁰ Там само, спр. 95, арк. 10, 11.

Вінницька артіль «Художекспорт»

Валентина Гребеньова

У 1927 р. у Вінниці була заснована артіль «Художекспорт», яка спеціалізувалася по вишивальному профілю. Її продукція була зорієнтована на міських споживачів і призначалася для експорту, зокрема її вироби ніколи не брали участі у виставках народної творчості. Під час нацистської окупації міста кооператив припинив діяльність.

Зі створенням Вінницької міжобласної художпромспілки постало питання про відновлення підприємства. Рішення було ухвалено 25 квітня 1946 р.²⁶¹ Зі складу вінницької промислової артілі ім. Чкалова виокремили художньо-вишивальний цех, повернули колишнє артільне приміщення по вул. Свердлова, 2²⁶² та відремонтувати його нижній поверх²⁶³. Артіль розпочала працю 25 травня 1946 р. Основна її спеціалізація на час відновлення – ручна вишивка (цех художників, цех вишивальниць)²⁶⁴.

З 21 травня до 5 вересня 1946 р. головою правління артілі був Бенціон Абрамович Пироговський (1905 р. н.)²⁶⁵, його змінив Михайло Дмитрович Балагула (1914–1975)²⁶⁶. Оскільки останній потрапив під суд, то влітку 1947 р. прийшов Борис Леонтійович Аксельрод (1906–1984)²⁶⁷, якого звільнили восени наступного року, бо у листопаді з грошима втік головний бухгалтер А. Н. Редькін²⁶⁸. Новою головою правління артілі стала Ломоносова Дар'я Іванівна²⁶⁹. Заввиробництва працювали Жукова Станіслава Антонівна, Чабан Ольга, Милимко Єлизавета Пилипівна. Остання в 1948 р. звільнилася з посади за станом здоров'я, й Президія Вінницької спілки призначила нову завідувачку Варвару Прокопівну Колесник, висококваліфікованого спеціаліста по вишивці²⁷⁰. З 1 серпня 1949 р. запровадили також посаду майстрів, якими стали Говорова та Холодїон²⁷¹.

Початкова кількість працівників підприємства була 72 особи. Об'єдналися майстрині з Вінниці – 25 осіб (з них 10 надомниць), Почапінців Літинського р-ну (нині Жмеринська міська громада Жмеринського р-ну) – 35 осіб, Лукашівки

²⁶¹ ДАВіО. Ф. Р-5043, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

²⁶² Нині будівля зруйнована.

²⁶³ ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62, арк. 200.

²⁶⁴ Там само, арк. 7.

²⁶⁵ Пироговський Бенціон Абрамович (1905–?) народився у с. Красне (нині Тиврівської селищної громади Вінницького р-ну). Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), старший лейтенант. Демобілізований у 1945 р.

²⁶⁶ Балагула Михайло Дмитрович (1914–1975) народився у Білій Церкві Київської обл. Вчитель малювання за освітою. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), був у полоні. Чоловік онуки вінницького архітектора Г. Г. Артинова.

²⁶⁷ Аксельрод Борис Леонтійович (1906–1984) народився у Хмільнику Вінницької обл. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), майор. Демобілізований у 1946 р.

²⁶⁸ ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 125, арк. 65.

²⁶⁹ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 9, арк. 44.

²⁷⁰ Там само, спр. 18, арк. 107.

²⁷¹ Там само, спр. 13, арк. 49.

Літинського р-ну (нині Якушинецька сільська громада Вінницького р-ну) – 12 осіб. Оформлено в члени артілі було тільки 13 осіб, а 59 надомниць тривалий час залишалися без документів²⁷². У 1947 р. в артілі працювали також надомники з Медвежого Вушка (нині Агрономічна сільська громада Вінницького р-ну), 1948 р. – Великих і Малих хуторів, Старого міста й П'ятничан (нині у складі Вінниці)²⁷³. Кількість працівників поступово зростала: 1947 р. – 122 особи (в майстерні – 60 осіб й 62 «надомниць») ²⁷⁴, 1948 р. – 73 (в майстерні – 35)²⁷⁵. Зменшення останнього року пояснюється виокремленням почапинецької та лукашівської бригад в окрему артіль.

Багато уваги приділялося фаховій підготовці працівників. У 1947 р. навчили 8 вишивальниць з ручної вишивки, 9 – по іграшковому цеху²⁷⁶. Наступного року підготували 2 спеціалістів з машинної вишивки, 6 осіб здали техмінімум²⁷⁷. З 25 травня по 1 липня 1948 р. на базі артілі проходили виробничу практику з фаху художньої вишивки учениці Решетилівського технікуму Азявіна та Марченко²⁷⁸.

Вінницька артіль за вересень-жовтень 1946 р. виробила продукції на 22,6 тис. руб.²⁷⁹, а вже у 1947 р. річний виробничий план виконала на 101,3% (481,0 тис. руб.), зокрема по художній вишивці – 160%, по шиттю – 4,4 %, культтоварах – 423,2%, дитячій іграшці – 2,6%. Невиконання плану по дитячій іграшці пояснювалось браком сировини²⁸⁰. Того року планувалось відкриття чотирьох цехів – художньої вишивки, іграшкового, галантерейного та пошивного. Запрацювали лише художньої вишивки та іграшковий, інші через брак сировини пригальмували²⁸¹. Згодом були також плани щодо створення цеху ажурного та шерстяного плетіння²⁸². У 1948 р. заплановане виробництво на 630,0 тис. руб. виконали лише на 86,9% (547,8 тис. руб.), на 1949 р. планували 680,0 тис. руб.

У вінницькій артілі, крім вишивального промислу, розвивалися пошивний, вибійка, плетіння, деревообробка, фарбування тканини (батик). В асортименті вишиваних виробів ручної роботи в 1946 р. були сорочки чоловічі, жіночі плаття та блузи, дитячі сорочки та сарафани, платки дитячі, думки, серветки, скатертини, наволочки, доріжки, носовички, фіранки, порт'єри, абажури, дитячі іграшки, художні вироби²⁸³. Щороку асортимент розширювався за рахунок нових виробів, зокрема рушників, панчіх, шарпеток, порт'єр, соше, комірців, картин, вибійчаних хустин тощо.

Основу продукції складали сорочки дитячі (26-а група обробки), жіночі сорочки (13-а, 26-а, 20-а групи обробки), чоловічі сорочки (37-а, 39-а групи

²⁷² Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62, арк. 7.

²⁷³ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 4, арк. 95.

²⁷⁴ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 96, арк. 15.

²⁷⁵ Там само, спр. 399, арк. 6.

²⁷⁶ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

²⁷⁷ Там само, спр. 18, арк. 41.

²⁷⁸ Там само, арк. 34.

²⁷⁹ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62, арк. 7.

²⁸⁰ Там само, спр. 94, арк. 22/4.

²⁸¹ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

²⁸² Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63, арк. 3.

²⁸³ Там само, спр. 166, арк. 1.

обробки), жіночі плаття (41-а група обробки), жіночі блузи (12-а група обробки), дитячі плаття (24-а група обробки), наволочок (13-а група обробки), дитячі сарафани (24-а група обробки), серветки (12-а група обробки), скатерки (12-а група обробки), доріжки (2-а група обробки), носовички дитячі (2-а група обробки).

Плідно в артілі працювало чимало осіб. Серед відомих працівників були Линник Надія Леонтіївна (1904 р. н.), Абрамова Марія Афанасіївна (1901 р. н.), Шишкіна Ніна Олександрівна, Алексеєнко П. Е., Головант В. П., Медецька О. К., Балаховська, Кизилова, Гаврилюк, Варановська, Шерсимова, Чапель, Співак²⁸⁴. Стахановками визнані Абрамова Поліна Єфремівна (1914 р. н.), Плаховська Дар'я Платонівна (1920 р. н.), Житомирська Іда Давидівна (1910 р. н.), Зверєва Зінаїда Григорівна (1907 р. н.), Черниш Ніна Трохимівна (1925 р. н.), Жукова Станіслава Антонівна (1911 р. н.), Гаврилюк Олександра Петрівна (1922 р. н.), Вусихис Іда Ісаківна (1907 р. н.), Юсова Єлизавета Сергіївна (1882 р. н.), Хуторянська Сура Давидівна (1899 р. н.), Головань Єлизавета Сергіївна (1904 р. н.)²⁸⁵.

2 лютого 1948 р. зі складу артілі виокремили почапинецьку і лукашівську бригади для створення нового кооперативу²⁸⁶, але оскільки восени був обраний курс на укрупнення артілей, то тоді ж статус-кво був відновлений. З ліквідацією Вінницької обласної художпромспілки вінницька артіль була підпорядкована Укрхудожпромспілці, а надалі на її базі було створено Вінницьку фабрику художніх виробів «Художекспорт» (1960), виробничо-художнє об'єднання «Вінничанка» (1974).

Городківська артіль «Художня праця»

Валентина Гребеньова

У 1925 р. в селі М'ястківка (Городківка з 1946 р.; нині Городківська сільська громада Тульчинського р-ну) була заснована філія Клембівської артілі «Жіноча праця», що спеціалізувалася по ткацько-вишивальному профілю. З 1929 р. головою правління та інструктором філії була Іванюк Софія Петрівна. У 1935 р. було створено самостійну артіль «Художня праця», що мала бригади у Вапнярці (нині Вапнярська селищна громада), Вільшанці (нині Городківська сільська громада), Гарячківці (нині Городківська сільська громада), Нетребівці (нині Томашпільська селищна громада), Піщанці (нині Піщанська селищна громада) сучасного Тульчинського р-ну, Ободівці (нині Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну). Її спеціалізацією визначили ручну вишивку та килимарство. Під час нацистської окупації Вінниччини артіль припинила діяльність.

²⁸⁴ Там само, спр. 94, арк. 24.

²⁸⁵ Там само, спр. 63, арк. 19.

²⁸⁶ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 17/18, арк. 14.

Відновила свою роботу 10 вересня 1944 р. (за іншими джерелами, з жовтня 1944 р.)²⁸⁷. До квітня 1946 р. кооператив підпорядковувався Київській міжоблхудожпромспілці, згодом – Вінницькій.

Довелося докласти чимало зусиль першим післявоєнним керівникам й усьому трудовому колективу артіль, щоб створити хоч якісь умови для роботи. Труднощів було багато: приміщення зруйноване, паливо для прання заготовляли самостійно, сировини не вистачало, зарплата не виплачувалась кілька місяців, виробництво потребувало централізованого постачання ниток, мила, фарб, палива. Вихід зі скрутного становища намагалися шукати всім колективом – збирали рослини, які слугували природніми барвниками, закупляли конопляні нитки в населення тощо.

У 1946 р. артіль об'єднувала майстринь із навколишніх сіл, зокрема Городківки, Гарячківки, Вільшанки, Крупського (нині у складі Городківки), Нетребівки, згодом додалися Леонівка та Мар'янівка (нині обидва села Городківської сільської громади Тульчинського р-ну). У 1945 р. в артілі існувало 3 бригади ручної вишивки, 1946 р. – 5, в 1947–1948 рр. – 7 (з них 5 молодіжних) та 2 цехи.

Кількість працівників підприємства постійно змінювалася, оскільки артіль охоплювала переважно жінок, які працювали у вільний від польової та домашньої роботи час. В перші роки працювали переважно на дому (надомницями), лише поступово відбудовувалися майстерні. Основна спеціалізація на час відновлення – ручна вишивка. В артілі у 1945 р. працювало 134 особи (в майстерні 22 особи й 112 надомниць)²⁸⁸, 1946 р. – 165 (в майстерні 40 осіб й 125 надомниць), 1947 р. – 163, 1948 р. – 216 (246?)²⁸⁹. Турбувалися про фахову підготовку працівників. У 1947 р. в артілі підготували вишивальниць з ручної вишивки – 10 осіб, машинної – 5, килимарниць – 15, а 55 працівниць здали техмінімум²⁹⁰.

Попри те, що війна ще тривала, городківська артіль за кілька місяців 1944 р. виробила продукції на 30,9 тис. руб., а вже у 1945 р. – 162,2 тис. руб., 1946 р. – 210,0 тис. руб.²⁹¹ План у перші роки не виконувала, оскільки не вистачало сировини. Поступово виробництво налагодили, намагалися розширити асортимент. У 1946 р. в 3-му кварталі розпочав роботу цех машинної вишивки, в 4-му кварталі відновив роботу килимовий цех (встановили 7 горизонтальних станків). Майстри навіть встигли випустити продукції на 334 руб., хоча плану на ткани вибори не було²⁹².

А вже у 1947 р. річний виробничий план артіль виконала на 146,4% (596,0 тис. руб.), зокрема по художній вишивці – 156%, килимам та килимовим виробам – 153%, ткацтву – 27%. Невиконання плану по ткацтву пояснювалось браком сировини, якої надали 70% запланованого. Правління намагалось самостійно вирішити ситуацію з сировиною, зокрема придбало 3 500 м полотна, 50 шт.

²⁸⁷ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 96, арк. 43.

²⁸⁸ Там само, спр. 62, арк. 38.

²⁸⁹ Там само, спр. 96, арк. 15.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Там само, спр. 96, 175 арк.; спр. 318, арк. 66зв.

²⁹² Там само, спр. 96, арк. 14.

парашутів, 10 000 цукрових мішків, що дало можливість перевиконати план по інших галузях виробництва. Цього ж року відкрили нові цехи: швейний (пошивний), панчішний та миловарний (не розпочав роботу, через відсутність сировини)²⁹³, організували централізоване фарбування ниток для всієї спілки. Артіль однією з перших придбала автомобіль для господарських потреб. 1947 р. став роком виробничого зростання, рентабельності. Успіх закріпився наступного року, коли план був виконаний на 118%, попри його значне збільшення до 800,0 тис. руб.²⁹⁴ У 1949 р. знову запланували для артілі таку ж суму. Городківська артіль усі роки міцно тримала лідерські позиції у Вінницькій спілці, за обсягом виробництва конкурувала з нею лише клембівська.

Правління кооперативу свою роботу спрямовувало на виконання і перевиконання виробничого плану та покращення якості продукції. У правлінні працювало 5 осіб: голова, заступник, заввиробництва, бухгалтер, комірник. З жовтня 1944 р. до червня 1945 р. головою правління була Іванюк С. П., з липня 1945 р. – Радзімовська Віра Пилипівна, з 13 липня 1946 р. – Блітман Зіновій Самійлович (1908 р. н.)²⁹⁵. З 9 листопада 1946 р. на довгі роки завідувачкою виробництва стала Іванюк С. П.

В асортименті вишиваних виробів ручної роботи в 1947 р. переважали чоловічі сорочки, жіночі сорочки, плаття та блузи, дитячі сорочки, плаття та сарафани, скатертини, наволочки, гардини, порт'єри. Килимарський цех виробляв ткані вироби (полотно, серветки) та килими; пошивний – жіночі сорочки, наволочки, бюстгальтери, мішки²⁹⁶. Згодом асортимент розширився за рахунок рушників, диванних подушок, панчіх і шкарпеток тощо.

Односельчани досі згадують Софію Петрівну Іванюк²⁹⁷. Вона народилася в 1907 р. в Решетилівці Полтавської губернії (нині Решетилівська міська громада Полтавської обл.), де 1920 р. почала працювати в місцевій ткацькій майстерні. У 1929 р. вона переїхала до М'ястківки й очолила місцеву артіль. Працюючи тут інструктором і головою правління, вона передавала молодому поколінню свій досвід, знайомила з технологічними тонкощами виробництва. У 1931 р. одружилася з Семеном Ратушняком (на той час головою одного з колгоспів, а згодом головою сільської ради). В 1932 та 1934 рр. у пари народилися доньки Лідія та Галина. З початком німецько-радянської війни Софія Іванюк евакуювалася на схід. Після звільнення Вінниччини повернулася і відновлювала артіль «Художня праця». У 1945 р. її відрядили у Підгаєцький район Тернопільської області відроджувати місцеві промисли. Утім наступного року

²⁹³ Там само, спр. 411, 51 арк.

²⁹⁴ Там само, спр. 96, арк. 49–60зв.

²⁹⁵ Там само, 97 арк.

Блітман Зіновій Самійлович (Зеліх Шмулевич; 1908 – після 1959) народився у Сніткові (нині Мурованокриловецької селищної громади Могилів-Подільського р-ну). Учасник німецько-радянської війни, капітан. Демобілізувався у 1945 р. через поранення.

²⁹⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 369, 50 арк.

²⁹⁷ Дякую городківчанці, заступнику директора Городківського ліцею № 2 Валентині Іванівні Гижко за інформаційну допомогу та фотографію Софії Петрівни Іванюк.

вона повернулася в М'ястківку і почала працювати завідувачкою виробництва артілі, а з 1960 до 1962 рр. – головним інженером фабрики художніх виробів²⁹⁸.

Чимало працівників артілі було відзначено нагородами, зокрема відмінниками соцзмагання промкооперації УРСР стали Томашина Ангеліна Дем'янівна, Кучер Євгенія Григорівна (1931 р. н.), Матковська Віра Юхимівна (1926 р. н.), Очеретна Євгенія Кирилівна, Гуйван Марія Василівна (1912 р. н.), Григоришена Марія Семенівна (1921 р. н.), Блітман Зіновій Самійлович, Коровай (Іванишена) Пелагея Євдокимівна (1921–1993)²⁹⁹. Кращими працівниками неодноразово визнавалися: Крохмальна Ксенія Петрівна (1932 р. н.), Мартинюк Наталка Степанівна (1921 р. н.), Горинська Параска Назарівна (1921 р. н.), Івчук Надія Тод., Григоришена Віра Митрофанівна (1932 р. н.), Бабій Ксенія Іванівна (1932 р. н.), Мазур Марія Казимирівна (1930 р. н.), Іванюк Євгенія Іванівна (1928 р. н.), Коровай Євгенія Прокопівна (1929 р. н.). Медаллю «За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» була нагороджена С. П. Іванюк.

У 1949 р. городківську артіль підпорядкували Укрхудожпромспілці. Наступного року до неї приєднали ободівську, рудницьку та бубнівську артілі. Вона продовжувала функціонувати як самостійне підприємство до 1974 р., коли увійшла як філія до виробничо-художнього об'єднання «Вінничанка» республіканського промислового об'єднання художніх промислів.

Зозівська артіль «Ткач»

Ольга Коляструк

У час пожвавлення громадського життя в українських землях на порубіжжі ХІХ–ХХ ст. одним з його проявів була організація гуртових об'єднань народних майстрів, нерідко за ініціативи місцевої еліти, зацікавленої у заохоченні селянської підприємливості під власною опікою. 1906 р. поміщиця Юлія Миколаївна Гудим-Левкович (1852?–1918)³⁰⁰, меценатка, залюблена у народне мистецтво, ініціювала створення у Зозові (нині Липовецької міської громади Вінницького р-ну) кустарного товариства і ткацько-рукодільної майстерні. Остання вважалася однією з найбільших в Україні на початку ХХ ст., оскільки мала філії у навколишніх селах Очеретня (нині Погребищенської міської громади Вінницького р-ну), Ротмистрівка (нині Вербівка Липовецької міської громади Вінницького р-ну), Біла (нині Турбівської селищної громади Вінницького р-ну) тощо³⁰¹. Ю. М. Гудим-Левкович була першим головою

²⁹⁸ Городківка. Історична спадщина. URL:

<https://www.facebook.com/groups/Horodkivka/permalink/6258649650818060/> (Дата доступу: 20.05.2024).

²⁹⁹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 53, арк. 52-53.

³⁰⁰ Допіро-Шудря Є. С. Гудим-Левкович Юлія Миколаївна // ЕСУ. Київ, 2006. Т. 6. URL: <https://esu.com.ua/article-24491> (Дата доступу: 20.05.2024).

³⁰¹ Роговий О. І. Про що шумлять верби : іст. нариси про Корчинці, Ротмистрівку-Вербівку (ХVІІІ–ХХІ ст.). Вінниця, 2010. С. 61.

Київського кустарного товариства (1906), а потім її справу продовжила донька Наталія Михайлівна Давидова (1875–1933)³⁰², знана вишивальниця, яка заохочувала художників-авангардистів до співпраці з народними майстрами.

У 1911 р. в зозівській артіль працювало понад 120 майстринь-вишивальниць. Вони відтворювали давні зразки вишивок, часто взятих із музею: декоративні панно, скатертини, фіранки, порт'єри, церковний одяг, бісерні вироби тощо. Керівники артілі прагнули відродити у вишивці досягнення українського бароко та зберегти традиції народного мистецтва. За спостереженням дослідниці В. М. Костюкової, майстерня була більш послідовною у збереженні народних традиційних технік української вишивки, ніж інші подібні осередки³⁰³.

На виставках продукцію артілі неодноразово відзначали золотими та срібними медалями, похвальними грамотами, листами, грошовими нагородами. На 1-й Південноруській кустарній виставці у Києві (1906) артіль отримала малу срібну та бронзові медалі. Визначною подією стала участь у персональній виставці художника М. В. Нестерова, за його запрошенням, у Санкт-Петербурзі (1907). 1912 р. власне в самому Зозіві влаштували виставку, за яку артіль отримала малу золоту медаль. Окрім того, працівників було нагороджено великою срібною медаллю та похвальною грамотою Київського губернського земства, від Липовецького сільськогосподарського товариства майстерня отримала дев'ять похвальних грамот і грошових нагород. 1913 р. на Другій Всеросійській кустарній виставці та на Всеросійській промисловій виставці у Санкт-Петербурзі зозівська артіль отримала премію і нагороди³⁰⁴.

Успадковане від дореволюційного часу кустарне виробництво одягу посіло певне місце і в народному господарстві міжвоєнної України. Для радянського уряду у цей період основним мотивом створення і підтримання кустарного виробництва було не так піклування про збереження і дальший розвиток мистецтва народної вишивки, як необхідність працевлаштування селянок (згодом – колгоспниць) у зимовий період року. Для цього селянок, як і раніше, згуртовували в артілі, де вишивались на продаж сорочки з українським національним орнаментом³⁰⁵. Підтримка українського кустарного виробництва цілком корелювалася з проголошеними державними програмами більшовиків – непом та українізацією – для заохочення місцевої підприємливості, з одного боку, та нейтралізації чужості режиму, з іншого. У радянські часи народна творчість перейшла з родинного кола до загально-суспільного, багатовікові

³⁰² Шудря Є. С. Наталія Михайлівна Давидова // ЕСУ. Київ, 2007. Т. 7. URL: <https://esu.com.ua/article-25985> (Дата доступу: 20.05.2024).

³⁰³ Костюкова В. М. Вишивальне мистецтво Київщини ХХ – початку ХХІ століття (типологія, стилістика, традиції та сучасна трансформація : дис. ... канд. мистецтвознав. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського. Київ, 2015. С. 59.

³⁰⁴ Там само. С. 59, 63–64.

³⁰⁵ Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / відп. ред. Я. Запаско. Львів, 1969. 190 с.

надбання щиро використовувались у промисловості як основа до створення нових витворів мистецтва та масової культури³⁰⁶.

Цех ручного вишивання в Зозові називали кустарня, знаходився він у невеликому будинку у центрі, неподалік старовинного шляху³⁰⁷. Вишивки вироблялися для місцевого населення. Попитом у місцевих мешканців користувалися чоловічі і жіночі сорочки, серветки, фартухи. Першим майстром і завідувачкою стала Вдовиченко О. М., яка добре зналася на місцевих орнаментах та ще й закінчила Харківську художню школу³⁰⁸.

Вироби артілі, виконані майстринями на шовковій сухозліткою (золотою та срібною ниткою), були представлені в Москві 1923 р. на Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці, тоді ж потрапили на експорт, зокрема до Лондона та Парижа³⁰⁹. Утім з фінансової точки зору вона ледь животіла, лише у 1930-х рр. ситуація дещо вирівнялася. Вона тоді функціонувала як артіль «Ткач». Перед початком німецько-радянської війни об'єднувала понад 320 майстринь³¹⁰, але з окупацією призупинила свою діяльність.

Після визволення від нацистської окупації офіційно її відновили 21 серпня 1945 р.³¹¹ Київська міжоблхудожпромспілка 21 грудня 1945 р. дала дозвіл на діяльність артілі «Ткач» у с. Зозів на підставі статуту, схваленого Укопромрадою 11 листопада 1934 р., чинність якого підтвердили на загальних зборах артілі 20 жовтня 1945 р.³¹².

Починали практично з нуля. Як і до війни, в артілі об'єднувались основні засоби та знаряддя виробництва, необхідні для ведення промислу. Через труднощі з ремонтом приміщення, поганим постачанням сировини, нестачею палива не можна було нормально продовжити роботу. Через важкі умови не виконувався план. Більшість вишивальниць брали роботу додому, працювали при каганцеві, відтак вишивки виходили неякісні, брудні, за них мало платили. Майстерню відновили згодом. Попри назву основною спеціалізацією артілі зробили художню вишивку. Ткацтво їй так й не вдалося відновити.

На кінець 1945 р. у Зозові було 50 вишивальниць-надомниць. Усього в артілі було 56 осіб, 54 з них – жінки, переважно молоді, а саме: восьмеро дівчат до 17 років, 36 жінок від 17 до 26³¹³.

Першою завідувачкою була М. О. Дорофеєва з Вінниці, незабаром її заступила Н. О. Пославська, її швидко змінила молода вишивальниця Г. Д. Саліна, яка зуміла налагодити виробництво³¹⁴. У першому півріччі 1947 р. до правління артілі увійшли голова Купренко Григорій Іванович (1920 р. н.),

³⁰⁶ Варивончик А. Збереження та розвиток традицій народної художньої вишивки Київщини у «Виробничо-художньому об'єднанні імені Т. Г. Шевченка» (1944–2004 рр.) // Вісник КНУКіМ, 2008. № 1(20). URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3794> (Дата доступу: 20.05.2024).

³⁰⁷ Роговий О. Зозів: енциклопедія села. Липовець, 2002. С. 55.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Історія декоративного мистецтва України : в 5 т. Київ, 2011. Т. 4. С. 21.

³¹⁰ Роговий О. Зозів: енциклопедія села... С. 56.

³¹¹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 280, арк. 11.

³¹² Там само, спр. 97, арк. 29.

³¹³ Там само, спр. 381, арк. 18.

³¹⁴ Роговий О. Зозів: енциклопедія села... С. 56.

завідувачка виробництва Саліна Галина Дмитрівна (1920 р. н.), а також Клименко Наталія Володимирівна (1919 р. н.), Вдовиченко Ігнатій Васильович (1898 р. н.)³¹⁵, Марценюк Марія Фастівна (1930 р. н.)³¹⁶.

На кінець 1946 р. в артілі працювали вже 32 майстри, надомників 70, до артілі входили двоє службовців і двоє інженерно-технічних робітників³¹⁷. Прибуток артілі за рік складав 18 626 руб. 54 коп. Його вирішили розподілити таким чином: основний фонд – 25%, ФДК – 30%, культфонд – 3%, преміальний фонд – 3%, централізований фонд премій за соцзмагання – 13%, товариство «Спартак» – 20%³¹⁸.

Уже за результатами 1947 р. в артілі з'явилися передовики, яких за нормами того часу називали «стахановками»: Пустовіт Горпина Михайлівна (1929 р. н.), Клименко Наталія Володимирівна, Марценюк Марія Фастівна (їй не було ще й 17 років!), Причепка Ірина Іванівна (1928 р. н.), Смаровоз Марія Петрівна (1923 р. н.), Вдовиченко Фросина Михайлівна (1925 р. н.; донька першої довоєнної очільниці), Ямкова Ганна Дмитрівна (1925 р. н.), Панасюк Дарка Федотівна (1913 р. н.), Олійник Марія, Котляр Ганна Данилівна (1929 р. н.), Шевчук Варка Омельківна (1927 р. н.), Пидюк Мотря Самсонівна (1920 р. н.), Каменчук Марія³¹⁹, Шевчук Настя Іванівна (1922 р. н.), Кошель Катерина Юхимівна (1925 р. н.), Папроцька Санька Іванівна (1920 р. н.)³²⁰. Вони отримали премії Вінницької спілки, а ще 17 членів артілі були нагороджені грамотами від Вінницького облвиконкому. Загальна сума винагород склала 4820 руб.³²¹, членам артілі реалізували також продукцію вартістю 68,5 тис. руб. у поточних цінах.

На 1948 р. виробничий план був збільшений, треба було виробити продукції на суму 200,0 тис. крб., для чого артіль мала зрости як мінімум до 94 осіб³²². Для цього почали активну підготовку молодих вишивальниць. 15 січня 1947 р. комісія у складі Купренка Г. І. (голова), Саліної Г. Д. (заввиробництва), Ходацької Н. З. (комірниця), Клименко Н. В. (бригадир), Причепи І. (стахановка, бригадир молодіжної бригади) прийняли екзамен в учениць, які закінчили курс індивідуального навчання. Успішно склали такі дівчата: Білик Настасія Андріївна (посередньо), Лаврик Марія Григорівна (добре), Кучер Марія Андріївна (добре), Тельнюк Марія Іванівна (посередньо)³²³ і були зараховані до артілі за умови найближчим часом пройти курси по техмінімуму. З цією метою ініціювали вивчення досвіду стахановок київських артілей «Художник» і «Художпром» Калініної та Лисенко³²⁴. Через рік, у березні 1948 р., до артілі входило 97 майстрів і майстринь³²⁵, плінність була невисокою, зокрема

³¹⁵ Вдовиченко Ігнатій Васильович (1898–?) народився у Зозові. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), старший сержант. Демобілізований у 1947 р.

³¹⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 97, арк. 21.

³¹⁷ Там само, спр. 171, арк. 19.

³¹⁸ Там само, спр. 97, арк. 14зв.

³¹⁹ Там само, арк. 48.

³²⁰ Там само, спр. 63, арк. 20.

³²¹ Там само, спр. 97, арк. 48зв.

³²² Там само, арк. 35.

³²³ Там само, арк. 23.

³²⁴ Там само, арк. 5.

³²⁵ Там само, арк. 36.

впродовж року з різних причин вибули з артілі 8 вишивальниць, але було прийнято 11 нових майстрині³²⁶. Артіль працювала злагоджено, якщо сировина постачалася справно. Працювали цілими родинами: Вдовиченко Фросина, Оксана, Анна, Марія; Причепка Ірина і Катерина; Папроцькі Лідія, Віра, Марія; Олійники Ганна, Марія, Гафія, Явдоха; Шевчуки Христина, Віра, Секлета; Панасюки Дарка і Ніна; Вихристюки Ганна і Марія; Ямкова Ганна і Олена тощо³²⁷. Багато жінок стали вдовами, як Вдовиченко Марія, яка залишилася з чотирма дітьми, по війні очолила передову колгоспну бригаду, а в артілі передавала рукодільний досвід юним ученицям. Майстрині Ганна Вихристюк, Васирина Швидка, Тетяна Ващук, Марія Члек були успішні не лише в артілі, а й зберігали за собою славу передовиків-п'ятисотниць у ланках по вирощуванню цукрового буряка³²⁸.

Майстерня опалювалася грубкою, дрова закуповувалися у централізованому порядку і використовували вкрай економно. 1948 р. на опалення було виділено 284,2 тис. руб., за рік використали дров на суму 279,2, зекономивши на наступний рік 26 тис. руб.³²⁹ (у поточних цінах).

В асортименті виробів артілі можна виокремити дві групи товарів масового попиту. Передусім, це лінійка одягу, оздобленого ручною вишивкою, зокрема зозівські майстрині виготовляли вишивані чоловічі сорочки двох видів, жіночі бавовняні сорочки на бретельках двох видів, блузи жіночі двох видів, плаття жіночі двох видів (з коротким і довгим рукавом), дитячі плаття (дошкільні, шкільні, підліткові). Планове виробництво зумовлювало уніфікацію і спрощення орнаментальних композицій, відтак не йшлося про оригінальність і унікальність, вироби підлягали стандартизації не лише по крою, а й за оздобленням.

Другу групу складали вироби для прикрашення побутового інтер'єру, в переліку були зокрема скатерки, серветки, доріжки в асортименті, рушники, гардини, порт'єри, фіранки, наволочки тощо³³⁰. При виготовленні цих виробів композиційний малюнок вишивки набував умовності, втрачався традиційний символізм, натомість у спеціальних замовленнях (до знаменних дат, подій, ювілеїв) додавалися елементи з радянської символікою.

Для підвищення виробничої продуктивності вишивальниць використовували змагальницький метод. Обов'язкову участь у соціалістичному змаганні мали брати не лише працівниці майстерень, а й надомниці. Практикували і міжартільні змагання, зозівські вишивальниці оголосили про виробниче суперництво з артіллю «Червона вишивальниця» з Немирова³³¹, відгукувалися і на республіканські і загальносоюзні виклики, зокрема з артільниками з Ленінградської області³³².

Чималий управлінський та виробничий досвід членів артілі сприяв ритмічному зростанню обсягів виробництва. Якщо у 1945 р. артіль виробила

³²⁶ Там само, арк. 5, 60.

³²⁷ Там само, арк. 63–63зв.

³²⁸ Роговий О. І. Про що шумлять верби... С. 63.

³²⁹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 381, арк. 19.

³³⁰ Там само, арк. 143.

³³¹ Там само, спр. 97, арк. 47.

³³² Там само, спр. 381, арк. 22.

лише 14,0 тис. руб.³³³, то вже наступного року, попри складнощі переходу з Київської спілки до Вінницької та затримку сировини – 67,1 тис. руб.³³⁴ А вже з 1947 р. артіль вийшла за свої виробничі потужності, продукуючи виробів на 201,3 тис. руб. (1947 р.), 195,2 тис. руб. (1948 р.)³³⁵, а на 1949 р. керівництво Вінницької спілки вже розраховувало для неї план на 350 тис. руб.³³⁶

Доволі стабільний економічний стан артілі вплинув на рішення керівництва Вінницької спілки зберегти її та підсилити. Коли у листопаді 1948 р. було ухвалено рішення про об'єднання малих, нерентабельних артілей з великими, то до зозівського кооперативу приєднали липовецький³³⁷. Восени 1949 р. у зв'язку з ліквідацією обласних і міжобласних спілок зозівська артіль перейшла у безпосереднє підпорядкування Укрхудожпромспілці.

Клембівська артіль «Жіноча праця»

Валентина Гребеньова, Віктор Косаківський

Перші спроби організації осередку народної вишивки в Клембівці Ямпільського повіту (нині Ямпільської міської громади Могилів-Подільського р-ну) відносяться до 1870-х рр. Текля Маньковська, дружина поміщика Емерика Маньковського (1826–1918), власника Борівки Ямпільського повіту, звернула увагу на вишивки клембівських селянок і організувала майстерню. Маючи широке коло знайомств, розповсюджувала вишивки в країні та за кордоном. Майстрині вишивали як за народними, так й за наданими поміщицею зразками швейцарської³³⁸ та грецької³³⁹ вишивки. Так домашнє ремесло у Клембівці переростало у промисел. Пізніше посприяли цьому перекупники-євреї, а з 1890-х рр. і українські селяни, які перекуповували продукцію для продажу на ярмарках. Регулярні замовлення Саломеї Ярошинської (1859–1919) з Дзигівки (нині Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну) також підтримали промислову вишивку в селі.

Уперше місцева вишивка уславилася на Всесвітній виставці у Чикаго (1893). Михайло Коцюбинський (1864–1913) у статті «Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго» писав, що *«в Клембівці усі селянки – і дівчата, і молодиці вміють гаптувати та ткати “бомбак”, себто полотно, на котрім гаптують... Полотно, звичайно, тоненьке та вузеньке, жовтувате, дуже гарне на вигляд.*

³³³ Там само, спр. 318, арк. 13.

³³⁴ Там само, спр. 342, арк. 6.

³³⁵ Там само, спр. 276, арк. 7.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Там само, спр. 125, арк. 201.

³³⁸ Швейцарська вишивка (швейцарська гладь) – це детальна та тонка вишивка гладдю з ажуром білими бавовняними нитками, виконана кількома стібками по тонкому білому батисті. Квіти та листочки, як правило, мали загострені кінчики, стеблинки вишивалися гладьовим валиком.

³³⁹ Грецька вишивка – це вишивка хрестиком у поєднанні з іншими техніками червоними, іноді кольоровими, нитками

Селянки купують його на празникові сорочки; а пані – на сукні, що останнім часом дуже увійшло у моду. На такім полотні й гаптують золотими та срібними нитками – “широм”, а самий спосіб гаптування називають “низю”. ... На ярмарках, по городах і по містечках на Поділлі, часто можна зустріти віз, наладований сувоями бомбакового полотна та вишивками. То клембівські гаптарки вирядили в світ свої вироби, вибравши якого меткого селянина, що згодився за певний відсоток від проданого пуститись в крамарську мандрівку...»³⁴⁰.

Після 1902 р. клембівська вишивка постійно була в європейських крамницях. Її системно постачали у Великобританію, Німеччину і Данію. На виставках у Туріні, Берліні та інших європейських містах праця клембівських вишивальниць відзначалася преміями. І жодна з профільних виставок у Російській імперії початку ХХ ст. не обходила без клембівської вишивки³⁴¹. З 1906 р. клембівчани уже самостійно представляли своє мистецтво на виставках у Києві.

Ідея створення першої артїлі належала місцевим жителям Петру Головатому, Омеляну Єренієву та Степану Крижанівському. Її було засновано 27 квітня 1914 р. з назвою «Наша польза»³⁴². У 1921–1922 рр. спробували відновити її діяльність вже за радянської влади, але складні економічні обставини завадили успішному її розвитку³⁴³.

У 1925 р. з'явилася артіль «Жіноча праця», діяльність якої поширили на навколишні території. Функціонувало 25 філій. Головою артїлі був В. Полінецький. Тут виготовляли чоловічі та жіночі сорочки, скатерки, порт'єри. Працювали за народними зразками, а також за малюнками місцевих художників-самоуків В. Полінецького та Н. Луценка³⁴⁴. Майстри артїлі брали участь у численних конкурсах і виставках, отримуючи визнання та нагороди. Вони репрезентували вироби високого мистецького рівня в техніці «качалочка» та «низь». В 1936 р. вишивальниці Параска Березовська³⁴⁵ та Марія Коржук стали одними з перших майстрів народної творчості в УСРР. Артіль і пізніше висилала своїх майстрів на різноманітні республіканські та всесоюзні художні конкурси та виставки, і вони поверталися лише з нагородами³⁴⁶.

³⁴⁰ Коцюбинський М. Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго // Коцюбинський М. Твори : в 6 т. Київ, 1962. Т. 4. С. 19–21.

³⁴¹ Прусевич А. Народное вышивание // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. С. 312–313.

³⁴² Там само. С. 314; Віннік С. Вишивка в с. Клембівці (Ямпільський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля. Вип. 1 / за наук. ред. В. А. Косаківського. Вінниця, 2005. С. 53.

³⁴³ Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. Київ, 2011. Т. 4. С. 216.

³⁴⁴ Там само. С. 18.

³⁴⁵ Березовська Параска Олексіївна (1900–1986) – відома клембівська вишивальниця. Майстриня в третьому поколінні, її мати Уляна та бабуся Мотря також славилися своїми роботами. Майже сорок років трудилася в місцевій артїлі «Жіноча праця», мала чимало учениць, яким передала мистецтво клембівської вишивки. Допоки існувала школа Промкоопуча при клембівській артїлі (1931–1941) Параска Олексіївна була в ній інструктором. Вона десятиліттями брала участь у численних конкурсах і виставках, на яких отримувала визнання та нагороди. В 1936 р. отримала звання «майстер народної творчості», а в 1964 р. – «Заслужений майстер народної творчості». Працювала в різних техніках, але прославилась роботами в традиційних подільських «качалочці» та «низі». Роботи майстрині зберігаються в музеях Вінниці та Києва.

³⁴⁶ Історія декоративного мистецтва України... С. 216.

До 1941 р. артіль спеціалізувалася на ручній вишивці та виробництві килимів. Під час окупації її зруйнували, і вона припинила свою діяльність. А вже 28 червня 1944 р. заявила про своє відновлення³⁴⁷. Виробничу працю розпочала з жовтня 1944 р.

Довелося докласти чимало зусиль першим післявоєнним керівникам та й усьому трудовому колективу артілі, щоб створити хоч якісь умови для роботи працівників. Труднощів було багато: не було відповідного приміщення (деякі бригади й на кінець 1947 р. не мали приміщення), на перших порах самі заготовляли паливо, не вистачало сировини, по декілька місяців не виплачувалась зарплата³⁴⁸.

Як згадувала Галина Калетник, яка 1946 р. прийшла на роботу: *«За полотно, з якого ми робили сорочки, нам були парашути. Один тільки Бог знає, як тяжко було їх пороти. Їх голкою проколоти не можна було. Привезуть ці парашути, ми їх порозбираємо додому, а потім приносимо на фабрику. Півмісяця вдома вишиваємо, а півмісяця в полі, бо на роботу ходити теж треба було. Після війни на фабриці навіть сісти не було де. Хто на вікні, хто на полу. При каганцеві вночі вишивали»*³⁴⁹.

У 1945 р. артіль об'єднувала майстринь Клембівки, Кетросів (нині Довжок), Ратуша (нині села Ямпільської міської громади Могилів-Подільського р-ну), Борівки (нині Чернівецької селищної громади Могилів-Подільського р-ну),³⁵⁰, згодом приєдналися Яланець та Стіна (нині Томашпільської селищної громади Тульчинського р-ну)³⁵¹, згодом на базі борівської бригади створили нову артіль.

У 1945 р. в артілі існувало 6 бригад ручної вишивки, 1946 р. – 7, 1947 р. – 11 (з них 4 молодіжні), 1948 – 7, 1949 – 7³⁵². Кількість працівників підприємства постійно змінювалася. У 1945 р. працювало 350 осіб, 1946 р. – 363, 1947 р. – 387 (з них в майстерні – 97 осіб й 290 надомниць), 1948 р. – 508 (з них у майстерні – 91), 1949 р. – 525 (з них у майстерні – 91)³⁵³. В перші роки робота відбувалася переважно на дому, лише поступово відбудовувалися майстерні. Основна спеціалізація на час відновлення – ручна вишивка. У 1946 р. організували цех з виготовлення килимів.

Уже 1944 р. артіль виробила продукції на 71,0 тис. руб., 1945 р. – 374,4 тис. руб.³⁵⁴, 1946 р. – 338,7 тис. руб.³⁵⁵ Перехід артілі з підпорядкування Київській міжоблхудожпромспілці до Вінницької позначився на зменшенні обсягів виробництва, бо виникли складнощі з постачанням сировини. Утім вже наступного року артіль видала виробів на суму 641,9 тис. руб., 1948 р. – 801,0 тис.

³⁴⁷ ДАВіО, ф. Д-3495, оп. 1, спр. 98, арк. 1.

³⁴⁸ Там само, арк. 31.

³⁴⁹ Тисячна Т. Моя мета – створити сучасне, потужне, конкурентоспроможне підприємство // Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/vinnitsa-newspaper/_moja-meta-stvoriti-suchasne-potuzhne-konkurentospromozhne-pidpriyemstvo/463062 (Дата доступу: 20.05.2024).

³⁵⁰ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 317, 30 арк.

³⁵¹ Там само, спр. 98, арк. 4.

³⁵² Там само, арк. 17, 39.

³⁵³ Там само, спр. 318, арк. 58; спр. 63, арк. 1; спр. 62, арк. 92; спр. 165, арк. 33.

³⁵⁴ Там само, спр. 318, арк. 58.

³⁵⁵ Там само, спр. 342, арк. 6.

руб.³⁵⁶ Клембівська артіль була найбільшою та найміцнішою серед вінницьких з великим досвідом праці та налагодженими економічними зв'язками. Попри значний успіх з вишивкою, килимарський промисел так й не зуміла налагодити на тому ж рівні. Виробничий план у цій галузі систематично не виконувала.

Правління артілі свою роботу спрямовувало на виконання і перевиконання виробничого плану та покращення якості продукції. Спочатку воно складалося з 5 осіб: голова, заввиробництва, вона ж й заступник, бухгалтер, комірник, представник артілі³⁵⁷. У 1946 р. до правління вже входили Головата Анастасія Михайлівна – голова правління (серед року перейшла працювати до Президії Вінницької спілки), потім очолила Британ Тетяна Самійлівна (керувала артіллю ще у 1930-х рр.), Милимко Єлизавета Пилипівна – заввиробництва (згодом вона очолила виробництво всієї спілки), Тетюєва Параска Кирилівна – старший бухгалтер, Королюк Марія Володимирівна – плановик, Кучер Денис Петрович – агент постачання³⁵⁸. З 1947 р. правління складалося з 7 осіб. Новим заввиробництва з липня була Іванюк Марія Петрівна, інструктором – Крива Єлизавета Пилипівна, а представниками від артілі – Петрик Ірина Василівна, Волянська Ксеня Михайлівна, Кирган Олена Федорівна³⁵⁹. В подальші роки голова правління, заввиробництва та бухгалтер не змінювалися, приходили лише нові агент постачання та планувальник³⁶⁰.

В асортименті вишиваних виробів ручної роботи в 1946 р. були: чоловічі сорочки (полотно, шовк), жіночі плаття, жіночі блузи (перкаль, мадаполам, креп-мелонжет, креп-жоржет, шифон, вуаль, батист), жіночі сорочки, дитячі плаття, дитячі сорочки, скатертини вставкові, скатерки, гардини, наволочки, серветки, хустинки перкалеві, а також прапори (знамена). Вироблялася килимарська продукція³⁶¹. Артіль активно використовувала регіональні техніки вишивки: низь, качалочку, а також хрестик та гладь.

Серед відомих працівників артілі були майстри народної творчості Параска Березовська та Марія Коржук, відмінники промкооперації України Кушнір Марія Іванівна (1919 р. н.), Волошин Докія Петрівна, Постовой Марія Климівна, дипломники та стахановці: Костьєва Юлія Дем'янівна (1920 р. н.), Головата Тетяна Григорівна (1909 р. н.), Козак Анна Терентіївна (1905 р. н.), Головата Євгенія Юхимівна (1906 р. н.), Свистун Анна Олексіївна (1929 р. н.), Калетнік Ганна Іларіонівна (1924 р. н.)³⁶².

З 1946 р. в артілі значну увагу приділяли організації соцзмагань, культмасовій роботі. Регулярно проводилися в майстерні лекції та бесіди з різних тем, відбувалося читання газет та журналів, випускали стінгазети. Діяло 5 гуртків: драмгурток, співів, ТСОАВІАХІМу, Червоного Хреста та спортивний. Для популяризації та поширення досвіду стахановців в артілі була Дошка пошани й дошка показників перехідного Червоного прапору.

³⁵⁶ Там само, спр. 98, арк. 47.

³⁵⁷ Там само, спр. 413, арк. 3.

³⁵⁸ Там само, арк. 6.

³⁵⁹ Там само, арк. 19.

³⁶⁰ Там само, спр. 175, арк. 18.

³⁶¹ Там само, 28 арк.

³⁶² Там само, спр. 63, арк. 20.

В артiлi діяв БОТУБ (Бюро охорони праці i покращення побуту), яке очолювала Петрук О. В.³⁶³. За сприяння БОТУБу в 1946 р. в Клембiвцi відкрили дитячий садок на 50 мiсць для дiтей членiв артiлi. Допомогали також членам кооперативу продуктами, сировиною, грошима, надавали путiвки в санаторiй, будинок вiдпочинку³⁶⁴.

З лiквідацiєю Винницької облхудожпромспiлки клембiвська артiль зберегла свої позиції i продовжила функціонувати, допоки у 1960 р. її не трансформували у Клембiвську фабрику художнiх виробiв «Жiноча праця». Згодом у 1974 р. з подальшим укрупненням підприємств художнiх промислiв вона увiйшла як фiлія до виробничо-художнього об'єднання «Винничанка» республiканського промислового об'єднання художнiх промислiв УРСР.

Липовецька артiль «КiМ»

Тетяна Мельничук

14 квітня 1947 р. на виконкомi Липовецької районної ради депутатiв трудящих розглядалося питання «Про вiдновлення діяльності промислово-кооперативної артiлi «КiМ» у м. Липовець». Виступила представниця Винницької мiжоблхудожпромспiлки Д. І. Ломоносова. Вона говорила про реалізацію Постанови Ради Міністрiв УРСР «Про розвиток художнiх промислiв в Україні» вiд 1 липня 1946 р., зокрема про необхідність розвитку мережі художнiх артiлей, нагадавши, що «до вiйни в райцентрі Липовець iснувала ткацька артiль «КiМ», яка об'єднувала 80 членiв спеціалiстiв-ткачiв, а також мала своє майно i засоби виробництва»³⁶⁵. Виконком ухвалив рiшення вiдновити Липовецьку артiль «КiМ».

Листом вiд 26 квітня 1947 р. Президiя Винницької мiжоблхудожпромспiлки уповноважила членiв правлiння Зозiвської артiлi «Ткач» Г. І. Купренко i Г. Д. Салiну організувати ткацьку артiль у Липовецькому районi. Необхiдно було зв'язатися з Ф. С. Калiнчуком (до вiйни – завідувач ткацького цеху), зібрати всiх спеціалiстiв-ткачiв, яких мало бути 38 осiб, провести збори та оформити організацію артiлi³⁶⁶.

Засновниками артiлi стали Щавинський Олексiй Микитович (1905 р. н.)³⁶⁷, Калiнчук Федiр Семенович (1910 р. н.), Похвальська Неонiла Гаврилiвна, Десятнюк Людмила Казимирiвна, Сирота Агафiя Порфирiївна. Головою правлiння артiлi обрали Дажуру Iвана Карповича (1918 р. н.)³⁶⁸. За кооперативом закріпили виробничi примiщення, якi збереглися та до вiйни належали йому.

³⁶³ Там само, спр. 98, арк. 26.

³⁶⁴ Там само, арк. 24.

³⁶⁵ Там само, спр. 99, арк. 6.

³⁶⁶ Там само, арк. 4.

³⁶⁷ Щавинський Олексiй Микитович (1905 – після 1985) народився у с. Улянiвка (нинi Липовецької мiської громади Винницького р-ну). Учасник нiмецько-радянської вiйни (1941–1945), рядовий.

³⁶⁸ Дажура Iван Карпович (1918 – після 1985) народився в с. Теклинiвка (нинi Липовецької мiської громади Винницького р-ну). Учасник нiмецько-радянської вiйни (1941–1945), ефрейтор.

Районний виконком зобов'язав керівників підприємств та установ Липовця та прилеглих сіл, де працювали колишні ткачі, направити їх в артіль для використання за спеціальністю³⁶⁹.

Липовецька ткацька артіль «КІМ» офіційно була зареєстрована 19 травня 1947 р.³⁷⁰ Первинно Вінницька спілка планувала відродити стару виробничу спеціалізацію кооперативу – ткацьку. Голова артілі Дажура І. Д. даремно просив виділити кошти в сумі 5 тис. руб. на придбання обладнання³⁷¹. За відсутності верстатів розвивався лише вишивальний промисел.

У 1948 р. асортимент товарів артілі охоплював сорочки чолові, блузи жіночі, жіночі сорочки, рушники, наволочки, доріжки, серветки, занавіски³⁷². Згідно з виробничим планом 1948 р., для його виконання необхідно було 85 осіб³⁷³, а на початок року було лише 45³⁷⁴. У навколишніх селах також не зуміли знайти працівників, відповідно артіль не могла виконати поставлені завдання, хоча демонструвала зростання виробництва. Якщо у 1947 р. вона була найменш продуктивною серед вінницьких артілей – 14,4 тис. руб., то вже наступного року виробила продукції на 102,5 тис. руб.³⁷⁵ І майже зрівнялась з брацлавською артіллю. В цілому вона страждала від тих самих проблем, що й багато інших кооперативів: брак людей та сировини, поганий менеджмент.

У листопаді 1948 р., коли Вінницька спілка ухвалила рішення про об'єднання малих нерентабельних артілей з великими, липовецьку було приєднано до зозівської³⁷⁶. Для неї навіть не передбачали окремого плану на 1949 р.

Митківська артіль ім. Н. Крупської

Валентина Гребеньова

Митківську артіль ім. Н. Крупської Барського р-ну заснували 1930 р.³⁷⁷ (за іншими даними, 1932 р.). Вона об'єднувала вишивальниць з п'яти районів, була також філія в Кацмазові (нині Станіславчицька сільська громада Жмеринського р-ну). Уже у 1930-х рр. мала власне приміщення, в якому знаходилися контора, майстерня та склад, а також підсобне господарство. Спеціалізувалася на ручній вишивці. Під час нацистської окупації кооператив не функціонував.

Артіль відновила діяльність в травні 1945 р.³⁷⁸ До квітня 1946 р. підпорядковувалася Київській міжоблхудожпромспілці, згодом – Вінницькій.

³⁶⁹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 99, арк. 10.

³⁷⁰ Там само, спр. 62, арк. 66.

³⁷¹ Там само, арк. 101.

³⁷² Там само, спр. 414, арк. 17.

³⁷³ Там само, спр. 97, арк. 13.

³⁷⁴ Там само, спр. 63, арк. 3.

³⁷⁵ Там само, спр. 276, арк. 7 (для артілей Вінницької обл.).

³⁷⁶ Там само, спр. 125, арк. 174.

³⁷⁷ Там само, спр. 318, арк. 22.

³⁷⁸ Там само.

Спочатку правління не могло добитися повернення артільного приміщення, тому винаймало будинок в селі Матейків (нині Барська міська громада Жмеринського р-ну). Згідно з договором, займало половину будинку, де розташувало контору та комору. Діяльність у Митках (нині Барська міська громада Жмеринського р-ну) артіль відновила в березні 1946 р., коли вдалося домогтися повернення будинку, яким володіли до війни. Відновили частину інвентарю, придбали пересувний транспорт: коні, сані, віз³⁷⁹. Майстерню вдалося обладнати лише наприкінці 1947 р. Бригади діяли в 11 селах: Митки, Матейків, Слобода Матейківська (нині Трудолюбівка), Кузьминці, Мальчівці, Степанки (нині села належать до Барської міської громади Жмеринського р-ну), Кудіївці (нині Северинівська сільська громада Жмеринського р-ну), Кацмазів, Носківці, Олексіївка, Кам'яногірка (нині села належать до Станіславчицької сільської громади Жмеринського р-ну)³⁸⁰.

З травня 1945 р. по 20 січня 1947 р. головою артілі був Сурман Володимир Іванович³⁸¹, з 21 січня 1947 р. – Бобрик Іван Данилович (1903 р. н.)³⁸², завідувала виробництвом Лобода Дар'я Михайлівна³⁸³.

Кількість працівників підприємства постійно змінювалася, оскільки артіль охоплювала переважно жінок, які працювали у вільний від польової та домашньої роботи час. У перші роки працювали переважно на дому (надомницями). Починали з 31 працівника, у 1946 р. було 67, а у 1947 та 1948 рр. – 121 (в майстерні 14 осіб)³⁸⁴.

В асортименті 1946 р. були такі вишивані вироби ручної роботи: чоловічі сорочки, жіночі плаття, блузи та сорочки, дитячі плаття, серветки, хлопчачі сорочки, наволочки³⁸⁵. Щороку асортимент розширювався, зокрема у 1947 р. додалися дитячі сарафани, порт'єри, скатертини, доріжки³⁸⁶. Основу продукції склали чоловічі сорочки (переважно 36-ї та 37-ї груп обробки), жіночі плаття (переважно 34-ї та 36-ї груп), дитячі плаття (24-ї групи), серветки (5-ї групи), скатерки (7-ї, 32-ї, 34-ї, 36-ї, 39-ї груп), доріжки (3-ї та 24-ї груп) та наволочки (15-ї групи).

У перший рік діяльності (1945 р.) артіль виробила продукції на 18 тис. руб.³⁸⁷ Утім на 1946 р. як старій артілі був затверджений план в 123 тис. руб., який виконали лише на 104,5 тис. руб. (на 84,7%)³⁸⁸ через нестачу сировини. Це пояснювали тим, що в 2-му кварталі Київська спілка передавала артіль Вінницькій, і упродовж 1-го та 2-го кварталів не забезпечувала сировиною. І вже наступного року артіль виконала свій план на 104,2%, виробивши продукції на

³⁷⁹ Там само, спр. 100, арк. 16.

³⁸⁰ Там само, арк. 41.

³⁸¹ Там само, арк. 12.

³⁸² Там само, арк. 19.

Бобрик Іван Данилович (1903–?) народився у Митках. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), майор. Демобілізувався у 1947 р.

³⁸³ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 100, арк. 35.

³⁸⁴ Там само, спр. 399, арк. 7.

³⁸⁵ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 100, арк. 17а.

³⁸⁶ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 372, арк. 55.

³⁸⁷ Там само, спр. 318, арк. 22.

³⁸⁸ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 100, арк. 3.

260,6 тис. руб. План 1948 р. – 350 тис. руб. реалізували на 100,8%, виробивши продукції на 352,8 тис. руб. По бригадах, наприклад, планувалися такі обсяги: Митки – 60,0 тис. руб., Матейків – 56,0 тис. руб., Слобода Матейківська – 50,0 тис. руб., Мальчівці – 25,0 тис. руб., Кузьминці – 18,0 тис. руб., Степанки – 15,0 тис. руб., Кудіївці – 38,0 тис. руб., Кацмазів – 38,0 тис. руб., Носківці – 10,0 тис. руб., Олексіївка – 20,0 тис. руб., Кам'яногірка – 20,0 тис. руб.³⁸⁹ У подальшому план зростав і досяг у 1949 р. уже 400,0 тис. руб. Артіль була доволі міцною, за обсягом виробництва традиційно трималася на 4-му місці, пропускаючи вперед такі потужні артілі, як клембівську та городківську, згодом вінницьку. (У 1946 р. її випередила бубнівська артіль. *Див. табл. № 2*)

Працівниці артілі ще з довоєнних часів славилися своєю майстерністю. Вони брали участь у роботі Першої виставки українського народного мистецтва 1936 р. в Києві, виставці до 30-річного ювілею жовтневої революції у 1947 р. в Москві. Марцинюк Дарина Іванівна була нагороджена значком «Відмінник соціалістичного змагання Укрхудожпромради», 14 осіб стали стахановцями та були відзначені дипломами за високі виробничі показники у соціалістичному змаганні з виконання п'ятирічного плану 1946–1950 рр. Зокрема, Конвалюк Анна, Сташишин Ольга, Яковлева Марія, Кривенька Надія, Кучерук Марія, Соколовська Марія, Блащук Анна, Юрина Анна, Гаврилук Фросина³⁹⁰.

Артіль зберегла самостійність у 1950-х рр., коли підпорядковувалася Укрхудожпромспілці, а з одержавленням кооперативної власності стала філією Вінницької фабрики художніх виробів «Вінничанка».

Немирівська артіль «Червона вишивальниця»

Валентина Гребеньова, Наталка Жмуд

У 1900-х рр. княгиня Марія Григорівна Щербатова організувала у своєму маєткові в Немирові (нині Немирівська міська громада Вінницького р-ну), кустарну та ткацьку майстерню, продукцію якої поширювала не лише у Російській імперії, а й відправляла за кордон. Зокрема на лютий 1914 р. отримала запрошення на Берлінську виставку російських кустарних виробів, де представила понад 30 предметів загальною вартістю 796 руб. 68 коп., з них продала 13. Здебільшого це були предмети, зроблені за європейськими зразками³⁹¹.

У 1920-х рр. було кілька невдалих спроб організувати системну роботу місцевих вишивальниць, допоки у 1936 р. не створили артіль «Червона вишивальниця». Після деокупації Вінницької області її відновили у жовтні 1944 р.³⁹² Виробничу діяльність кооператив розпочав з 1 січня 1945 р. До квітня 1946

³⁸⁹ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 372.

³⁹⁰ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 63, арк. 29.

³⁹¹ Там само, ф. Р-863, оп. 1, спр. 53, арк. 3–4.

³⁹² Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 101, арк. 27.

р. він підпорядковувався Київській міжоблхудожпромспілці, згодом – Вінницькій. Основна спеціалізація на час відновлення – ручна вишивка.

У 1945 р. артіль об'єднувала майстринь із навколишніх сіл Рубань, Медвежа, Мала Бушинка, Кірове (нині Подільське), Коровайна, Боблів, Язвинки, Сокілець та мала спільну майстерню в Немирові. У 1946 р. доєдналися до роботи вишивальниці з сіл Мухівці та Шолудьки (нині усі згадані села Немирівської міської громади Вінницького р-ну)³⁹³.

В 1946 р. в артілі існувало 7 бригад ручної вишивки³⁹⁴, 1947 р. – 9, 1948 р. – 17 бригад та 2 цехи (ручної вишивки та пошивний)³⁹⁵, 1949 р. – 17 бригад та 3 цехи (ручної й машинної вишивки, пошивний). З 29 червня 1949 р. відбулося об'єднання малих бригад сіл в селах Медвежа, Рубань й Кірове³⁹⁶. 20 вересня 1949 р. обговорювалась можливість приєднання до артілі бубнівської³⁹⁷.

Початкова кількість працівників підприємства була 43 особи і поступово зростала: 1945 р. – 52, 1946 р. – 162 (з них 16 в майстерні і 146 надомниць)³⁹⁸, 1947 р. – 160 (123 члена артілі й 37 найманих робітників)³⁹⁹, 1948 р. – 92, 1949 р. – 133⁴⁰⁰. За виключенням тих, хто працював у майстерні, усі були одночасно колгоспниками.

З початку відновлення діяльності артілі штат не був укомплектованим. З 8 серпня 1944 р. головою артілі затвердили Чернявську Марію Ларіонівну⁴⁰¹. Заввиробництва Мельник Віра Ксенофонтівна з'явилася лише наприкінці березня 1945 р. (через півроку після відновлення артілі). Незабаром вона змінила голову і очолювала артіль з 15 вересня 1945 р. до 3 лютого 1949 р.⁴⁰², а заввиробництва була П. Г. Скупа⁴⁰³. З 3 лютого 1949 р. головою артілі став Сімонов Федір Матвійович⁴⁰⁴, заввиробництва – Резніченко Л. Ф.

Майстерню організували лише в березні 1945 р. Приміщення для складу не було. Більшість вишивальниць працювала вдома і лише 10 осіб – у майстерні (учні). Останні до 15 травня 1945 р. знаходилися разом зі складом сировини та готової продукції на квартирі у М. Л. Чернявської. Канцелярія розміщувалася на квартирі у бухгалтера Т. І. Щербань⁴⁰⁵. Лише в 1946 р. артіль об'єднала приміщення під загальну майстерню, контору управління й склад.

Умови роботи були надскладні. Все, чим володіла артіль до війни, було зруйновано. Багато вишивальниць вивезли до Німеччини, а тих, хто залишився, залучали до інших робіт, тому вкрай не вистачало професійних майстринь. Довелося докласти чимало зусиль першим післявоєнним керівникам та й усьому

³⁹³ Там само, арк. 33, 44.

³⁹⁴ Там само, спр. 56, арк.3.

³⁹⁵ Там само, спр. 101, арк. 62–62а.

³⁹⁶ Там само, арк. 103.

³⁹⁷ Там само, арк. 121.

³⁹⁸ Там само, спр. 7, арк. 48.

³⁹⁹ Там само, спр. 101, арк. 11; Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 2, арк. 89.

⁴⁰⁰ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 399, арк. 7.

⁴⁰¹ Там само, спр. 2, арк. 5.

⁴⁰² Там само, арк. 15.

⁴⁰³ Там само, спр. 6, арк. 3.

⁴⁰⁴ Там само, спр. 101, арк. 59.

⁴⁰⁵ Там само, спр. 2, арк. 96.

трудовому колективу, щоб створити хоч якісь умови для роботи. Не вистачало сировини, по декілька місяців не виплачувалась зарплата.

В асортименті вишиваних виробів ручної роботи в 1945 р. були жіночі блузи сатинові, жіночі блузи кольорові, чоловічі сорочки (білі та сірі). Щороку асортимент розширювався, зокрема у 1946 р. за рахунок жіночих сорочок, плать та блуз, хлопчачих сорочок, дитячих плать та сарафанів, серветок, у 1947 р. – скатертин, наволочок⁴⁰⁶. Основу продукції складали сорочки (13-ї, 34-ї, 36-ї груп обробки), жіночі плаття (23-ї групи обробки), дитячі плаття (15-ї групи обробки), серветки лляні (7-ї групи обробки), серветки-носовички (5-ї групи обробки) та наволочок (13-ї групи обробки). Найбільша кількість сорочок стабільно планувалася для груп обробки 34-ї та 36-ї, решта продукції мала радше утилітарне використання, оскільки групи обробки були малими. Відпускна ціна сорочки групи обробки 34-ї варіювалася від 139 до 148 руб. в залежності від тканини та вишивки⁴⁰⁷.

На 1945 р. по артілі був затверджений план в 115,1 тис. руб., який реалізували лише на 22% через нестачу сировини та працівників; 1946 р. – 135 тис. руб. (реалізовано на 72%); 1947 р. – 200,0 тис. руб. виконано в 172,0 тис. руб. (реалізовано на 66%)⁴⁰⁸; 1948 р. – 300,0 тис. руб. виконано в 221,0 тис. руб. (реалізовано на 73,7%)⁴⁰⁹; 1949 р. – 400,0 тис. руб.⁴¹⁰.

В 1948 р. в артілі підготували власні кадри: вишивальниць з ручної вишивки – 19 осіб, машинної – 7⁴¹¹. Зберіглося чимало імен славних майстринь артілі: Сокольвак Агафія, Гнидюк Павліна, Сікорська Люся Дмитрівна, Казьмирчук Ніна, Симоненко Дар'я, Дерев'янка Лідія, Семеняк Анна, Козловська Зоя, Вдович Ольга, Роган Лідія, Семененко Даша, Вдович Анна⁴¹². Працівників артілі відзначали нагородами та званнями, зокрема, майстер-дипломник художньої вишивки I ступеня – Козловську Зою В., майстер-дипломник художньої вишивки II ступеня – Матковську Сіму Д., Сокольвак Любов Я., Кожушко Матрьону, Іванову А. Значком стахановця промкооперації нагородили Цвень З. Т., Барченко Марію Е.⁴¹³ Переможницями соцзмагання промкооперації УРСР стали Соколова В., Добровольська В., Косинська К., Дець Олена, Коваль Катерина, Барченко Олена Василівна⁴¹⁴.

У 1949 р. до немирівської артілі приєднали брацлавську⁴¹⁵. Після ліквідації Вінницької облхудожпромспілки немирівська артіль продовжила працювати, згодом стала філією Вінницької фабрики художніх виробів «Вінничанка».

⁴⁰⁶ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 101, арк. 5; спр. 125, арк. 47.

⁴⁰⁷ Там само, спр. 101, арк. 7.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 11а.

⁴⁰⁹ Там само, арк. 53.

⁴¹⁰ Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 18/19, арк. 66.

⁴¹¹ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 101, арк. 53а.

⁴¹² Там само, спр. 63, арк. 29.

⁴¹³ Там само, арк. 100.

⁴¹⁴ Там само, арк. 109.

⁴¹⁵ Там само, спр. 101, арк. 44.

Ободівська артіль ім. Лесі Українки

Анатолій Войнаровський

Перші спроби відновити діяльність вишивального промислу в Ободівці (нині Ободівської сільської громади Гайсинського р-ну) фіксувалися наприкінці 1944 р. Оскільки у 1930-х рр. тут діяла бригада городківської артілі, то була основа для створення окремого кооперативу. Офіційно Ободівська артіль ім. Лесі Українки була створена 17 серпня 1946 р. Вона об'єднала 59 осіб⁴¹⁶. Станом на вересень 1948 р. в ній працювало вже 84 особи⁴¹⁷. Виробничий профіль артілі був визначений як художня вишивка.

Артіль мала бригади, які діяли в селах Стара Ободівка (нині у складі Ободівки), Буди (нині Тростянецької селищної громади), Каташин (нині Чечельницької селищної громади), Торканівка (нині Ободівської сільської громади), Верхівка (нині Ободівської сільської громади), Мала Стратіївка (нині Ободівської сільської громади), Жабокричка (нині Чечельницької селищної громади), Глибочок (нині Тростянецької селищної громади), Бережанка (нині Ободівської сільської громади) сучасного Гайсинського р-ну. Головою правління артілі спочатку був А. Дем'яненко, завідувачкою виробництва – К. Н. Світова⁴¹⁸, яку направила Укрхудожпромспілка. Між ними встановилися складні стосунки, тому у 1947 р. підприємство очолила Шарапова Анна Петрівна, а заввиробництва стала Василина Карлівна Бесараб⁴¹⁹.

У річному звіті за 1946 р. вказувалося, що ободівська артіль, незважаючи на наявність сировини, ще не включилася в роботу і досі не переробила сировину, яку отримала в серпні⁴²⁰. Відповідно, річний обсяг виробництва становив лише 15,3 тис. руб.⁴²¹, що було в 22 рази менше, ніж у клембівської, наприклад, артілі. Остання мала великий досвід налагодження виробництва і була більшою, хоча б за кількістю працівників, тому її перевага була закономірною, але може не мала б бути настільки разючою. Утім ободівчани наступного року набрали обертів, і у 1947 р. виробили продукції на 113,6 тис. руб. (у 7 разів більше), 1948 р. – 178,3 тис. руб., а на 1949 р. запланували 350,0 тис. руб.⁴²² В цілому, артіль працювала рентабельно⁴²³, хоч систематично не виконувала план, оскільки й Вінницька спілка не постачала сировину вчасно у достатній кількості. Підприємство спробувало організувати заготівлю сировини (конопляні нитки) на місці, і виготовляло з неї доріжки (килимки для підлоги)⁴²⁴. Працівники займалися також заготівлею рослин, які використовували для

⁴¹⁶ Там само, спр. 62, арк. 31.

⁴¹⁷ Там само, спр. 417, арк. 17.

⁴¹⁸ Там само, спр. 62, арк. 15.

⁴¹⁹ Там само, спр. 374, арк. 22.

⁴²⁰ Там само, спр. 55, арк. 35.

⁴²¹ Там само, спр. 342, арк. 6.

⁴²² Там само, спр. 276, арк. 7.

⁴²³ Там само, спр. 62, арк. 37.

⁴²⁴ Там само, спр. 105, арк. 17.

фарбування ниток. Через віддаленість артілі та складнощі транспортування собівартість продукції зростала, наприклад, за 1947 р. планові витрати на доставку сировини та продукції перевищили на 8 тис. руб., що відобразилося на зменшенні прибутку⁴²⁵.

У 1947 р. для артілі придбали будинок під майстерню та контору за 14,5 тис. руб., а також меблі майже на 1 тис. руб. За кошти вишивальниць зробили ремонт, в результаті залишилася невиплаченою зарплатня частково за вересень та повністю за жовтень і листопад в сумі 3,8 тис. руб. Кількість працюючих у майстерні спочатку становила 6 осіб, а на кінець року вже 10⁴²⁶. А це був дуже складний через голод 1947 р., і дехто не бачив порятунку в колгоспній праці.

Ободівська артіль вела соціалістичне змагання з брацлавською⁴²⁷. Найкращими вишивальницями вважалися Паша Мартинівна Гукал, Ольга Павлівна Бурдейна, Василина Карлівна Бесараб, Вікторія Станіславівна Якубовська, які систематично перевиконували план⁴²⁸.

Основу асортименту артілі складали чоловічі сорочки, жіночі сорочки, блузи та плаття, дитячі плаття та сорочки, наволочки, серветки, доріжки (килимки для підлоги).

У жовтні 1949 р. з курсом на укрупнення артілей з ободівською об'єдналась соболівська⁴²⁹.

Почапинецька артіль ім. 1 травня

Анатолій Войнаровський

Почапинецька артіль ім. 1 Травня (Почапінці – нині Жмеринської міської громади Жмеринського р-ну) була створена у квітні 1948 р. на базі почапинецької та лукашівської бригад вінницької артілі, організованих влітку 1946 р. Почапинецька бригада тоді починалась з 27 осіб⁴³⁰.

Основною спеціалізацією артілі була художня вишивка⁴³¹.

Новостворену почапинецьку артіль очолював Клименчук А. Д.⁴³², а на посаду заввиробництва направили Коломієць Таїсію Микитівну, яка закінчила технікум і була техніком з вишивки та ткацтва⁴³³. За результатами року кооператив виявився найслабшим у спілці, його річне виробництво склало 30,5 тис. руб.⁴³⁴, що цілком можна було пояснити малою кількістю працюючих.

⁴²⁵ Там само, спр. 102, арк. 19.

⁴²⁶ Там само, арк. 44–46.

⁴²⁷ Там само, арк. 42.

⁴²⁸ Там само, спр. 102, арк. 42.

⁴²⁹ Там само, спр. 275, арк. 105.

⁴³⁰ Там само, спр. 54, арк. 17.

⁴³¹ Там само, спр. 94, арк. 2.

⁴³² Там само, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 21, арк. 66.

⁴³³ Там само, спр. 19, арк. 69.

⁴³⁴ Там само, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 276, арк. 7.

І оскільки у листопаді 1948 р. було рішення про укрупнення артілей, то почапинецьку знову приєднали до вінницької⁴³⁵.

Рудницька артіль ім. Перемоги

Анатолій Войнаровський

Артіль ім. Перемоги була створена 21 червня 1946 р. у смт Рудниця. Вона охопила 50 членів, об'єднаних в бригади в Рудниці, Піщанці, Городищі, Рудницькому, Батрацькому (нині Миролюбівка) сучасної Піщанської селищної громади Тульчинського р-ну. Її виробничим профілем визначили художню вишивку⁴³⁶. Тривалий час вона не мала власного приміщення для контори, майстерні та транспорту. Очолював її Жердецький Данило Кирилович (1923 р. н.)⁴³⁷, завідувачкою виробництва була Флуд Параска Гаврилівна, але у 1948 р. через поганий менеджмент та відверті помилки в управлінні новим очільником став Остапчук Петро Гнатович (1922 р. н.)⁴³⁸.

На початок 1947 р. артіль налічувала вже 84 члена. Для майстерні орендували приміщення в Рудниці, де працювало 27 осіб, ще 57 були надомниками у селах. Для підвищення майстерності та підготовки нових кадрів провадили техмінімум, підготували за рік 11 вишивальниць⁴³⁹.

Вже за перших півроку артіль випустила продукції на 31,6 тис. руб.⁴⁴⁰, і надалі почала набирати обертів: 1947 р. – 146,0 тис. руб., 1948 р. – 220,9 тис. руб., а на 1949 р. запланувала – 350,0 тис. руб.⁴⁴¹ Артіль хоч й працювала рентабельно⁴⁴², але капіталовкладення були найменшими серед інших кооперативів Вінницької спілки. На 1 листопада 1947 р. лише 11 тис. руб., а клембівська, наприклад – 233 тис. руб.⁴⁴³

Основу продукції артілі складали сорочки чоловічі, плаття жіночі, наволочки, хустинки носові, жіночі блузи, плаття дитячі, килимки, сорочки дитячі, рушники дитячі, блузи виставкові, фіранки⁴⁴⁴. Були плани налагодити ткацьке виробництво на місцевій сировині⁴⁴⁵. Багато уваги артільники приділяли заготівлі рослин як натуральних барвників. Вони збирали кору дуба, лушпиння

⁴³⁵ Там само, спр. 125, арк. 174.

⁴³⁶ Там само, спр. 62, арк. 6.

⁴³⁷ Жердецький Данило Кирилович (1923 – після 1985) народився у Рудницькому. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), молодший сержант.

⁴³⁸ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 173, арк. 9.

Остапчук Петро Гнатович (1922–?) народився у Рудницькому. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), старший лейтенант.

⁴³⁹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 105, арк. 7–9.

⁴⁴⁰ Там само, спр. 342, арк. 6.

⁴⁴¹ Там само, спр. 276, арк. 7.

⁴⁴² Там само, спр. 62, арк. 84.

⁴⁴³ Там само, спр. 341, арк. 47.

⁴⁴⁴ Там само, спр. 173, арк. 5.

⁴⁴⁵ Там само, спр. 105, арк. 11.

цибулі, листя шовковиці, квіт соняшника, материнку, натомість ігнорували листя берези, ромашку, гречане лушпиння, волошки, грецький горіх⁴⁴⁶.

На соціалістичне змагання рудницька артіль викликала вапнярську⁴⁴⁷. Стахановками по артіль вважалися Любинчак Юстина, Насидлецька Ганна, Галайчук Дукія Яківна, Тимчик Ганна Мусіївна, Побережна Тодося, Ковальчук Катерина, Лушанська Явдоха, Насиковська Анастасія, Шидловська Фатиня⁴⁴⁸. Місцеві майстрині намагалися брати участь у виставковій роботі спілки, пропонуючи свої вироби для експозицій.

Коли у листопаді 1948 р. ухвалили рішення про об'єднання малих артілей, то на початку 1950 р. Укрхудожпромспілка приєднала рудницьку артіль до городківської⁴⁴⁹.

Слідянська артіль ім. М. Хрущова

Тетяна Мельничук

Слідянська художня артіль функціонувала до німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Після деокупації Вінниччини її відновили у сусідньому селі Сугаки (нині Вендичанської селищної громади Могилів-Подільського р-ну), бо артільна будівля була знищена. Офіційною датою поновлення вважається 28 липня 1946 р. На час створення всіх членів артіль було 37⁴⁵⁰. Головою її правління одноголосно обрали Зубржицького Володимира Онікійовича.

На кінець року загальна кількість членів артіль становила вже 72 особи. Діяло чотири бригади. Бригада № 1 (бригадир Слободяник І. Ф., 11 осіб) функціонувала в Сугаках, бригада № 2 (бригадир Мороз Л. М., 17 осіб) – в Плоскому (нині Вендичанської селищної громади Могилів-Подільського р-ну), бригада № 3 (бригадир Возник Ф. С., 14 осіб) – в Млинівці (нині у складі Плоского), бригада № 4 (бригадир Бабиль А. А., 30 осіб) – в Слідах (нині Вендичанської селищної громади Могилів-Подільського р-ну)⁴⁵¹.

У грудні 1946 р. слухали на звітних зборах про роботу артіль. У резолюції відзначалось, що з моменту організації артіль не було жодного засідання членів правління, жодну вишивальницю не прийняли в члени артіль, результативно працювала лише слідянська бригада, бухгалтерський облік відсутній (не могли знайти бухгалтера). Сировину для роботи видавав особисто голова правління В. Зубржицький, але документи не оформляв. Розрахунковим рахунком артіль в Могилів-Подільському відділенні Держбанку керівництво артіль не розпоряджалося, бо не оформило чекову книжку. Зарплата вишивальницям та

⁴⁴⁶ Там само, спр. 48, арк. 3, 5.

⁴⁴⁷ Там само, спр. 105, арк. 4.

⁴⁴⁸ Там само, арк. 17, 20зв.

⁴⁴⁹ Там само, спр. 275, арк. 107.

⁴⁵⁰ Там само, спр. 106, арк. 8.

⁴⁵¹ Там само, арк. 2.

адмінперсоналу не виплачувалася. Стан рахунку на 31 грудня 1946 р. становив 15 868 руб. 34 коп. За балансом, який спробував скласти запрошений бухгалтер митківської артільі, виявилася нестача сировини, продукції та мила. Як наслідок, на зборах вирішили розпустити правління⁴⁵².

У січні 1947 р. артіль перевели в с. Сліди, відповідно її перейменували на Слідянську художню артіль ім. М. Хрущова⁴⁵³. Підсилили її переводом білянської бригади зі складу борівської артільі. Обрали новий склад правління. Головою правління кооперативу став Тиманов Михайло Андрійович, завідувачкою виробництва Вендичанська А. А.⁴⁵⁴

Поступово виробництво зростало. Основу продукції слідянської артільі склали жіночі блузи, дитячі плаття, наволочки. Якщо у 1946 р. було вироблено продукції лише на 5,3 тис. руб.⁴⁵⁵, що було найменшим показником по Вінницькій спілці, то вже у 1947 р. – 96,3 тис. руб. (у 18 разів більше), а потім у 1948 р. – 208,9 тис. руб. А на 1949 р. планувалися такі саме обсяги виробництва, як й для основної маси артільей спілки, – 350 тис. руб.⁴⁵⁶, тобто обласне керівництво вважало, що слідянська артіль вже виходила на робочі потужності, хоч досі не виконувала свої річні плани.

Серед працівників артільі були вже стахановки: Москалюк Ольга Сидорівна, Берчій Тетяна Назарівна, Лісніцька Ольга Дем'янівна, Хомутинська Марія Годорівна⁴⁵⁷.

У листопаді 1948 р. з реорганізацією мережі артільей Вінницької спілки ухвалили об'єднання малих нерентабельних підприємств, і вже у 1949 р. слідянська артіль увійшла до борівської⁴⁵⁸.

Соболівська артіль ім. 9 травня

Тетяна Мельничук

Соболівська художня артіль існувала ще у 1930-х рр. Після Другої світової війни її вирішили відновити, що відбулося на зборах 30 квітня 1947 р. За новим статутом, її засновниками стали Світова Катерина Никифорівна (1909 р. н., с. Глибочок (нині Тростянецька селищна громада Гайсинського р-ну), Хортюк Параска Давидівна (1917 р. н., с. Побірка (нині Соболівська сільська громада Гайсинського р-ну), Запорожець Юхима Мефодіївна (1916 р. н., с. Побірка), Торохтій Наталя Арсенівна (1917 р. н., с. Соболівка (нині Соболівська сільська громада Гайсинського р-ну), Леник Олена Самійлівна (1916 р. н., с.

⁴⁵² Там само, спр. 62, арк. 9.

⁴⁵³ Там само, спр. 106, арк. 18.

⁴⁵⁴ Там само, спр. 62, арк. 10.

⁴⁵⁵ Там само, спр. 342, арк. 6.

⁴⁵⁶ Там само, спр. 276, арк. 7.

⁴⁵⁷ Там само, спр. 164, арк. 22.

⁴⁵⁸ Там само, спр. 275, арк. 107.

Побірка)⁴⁵⁹. Офіційно Соболівська артіль ім. 9 травня художньо-вишивального промислу відновила свою роботу 6 червня 1947 р.⁴⁶⁰ Вона підпорядковувалася Вінницькій міжоблхудожпромспілці. Артіль об'єднувала майстринь із трьох сіл: Соболівка, Побірка та Глибочок. Головою правління обрали Тищука Петра Михайловича (1923 р. н.)⁴⁶¹, завідувачкою виробництва стала Світова Катерина Никифоровна⁴⁶². Станом на 1 січня 1948 р. кількість членів артілі була 70 осіб, зокрема у соболівській бригаді – 32, побірківській – 18, глибочицькій – 20⁴⁶³.

Основними виробами артілі із початку її організації були сорочки чоловічі, сукні та сарафани дитячі, сукні жіночі, серветки, доріжки⁴⁶⁴. 1948 р. в асортименті з'явилися ще серветки, рушники, наволочки⁴⁶⁵. У пошуках місцевої сировини члени артілі заготовляли рослинні барвники: вербову кору, ромашку лікарську, спориш, чебрець, деревій, листя берези, сокирок, грецького горіха, цвіт соняшника тощо⁴⁶⁶.

Серед новостворених 1947 р. артілей соболівська у перший рік функціонування показала найкращі виробничі результати – 53,0 тис. руб., а липовецька, наприклад, лише – 14,4 тис. руб.⁴⁶⁷ (Див. табл. № 4) Надалі артіль набирала обертів: 1948 р. закінчила з результатами 163,4 тис. руб., на 1949 р. планувалося 350 тис. руб.⁴⁶⁸ Попри зовні гарну динаміку зростання обсягів виробництва, вона систематично не виконувала план, страждаючи від тих самих проблем, що й решта кооперативів – браку сировини, управлінських та фінансових помилок.

На звітно-виборних зборах артілі від 10 березня 1948 р. голову артілі Тищука П. М. та головного бухгалтера звинуватили у безвідповідальності, незацікавленості та халатності і зняли із посади. Крім того, зобов'язали Тищука П. М. погасити заборгованість у розмірі 4100 руб., а також просили міжоблхудожпромспілку направити в артіль незалежного ревізора для проведення ретельної ревізії⁴⁶⁹.

У листопаді 1948 р. Вінницька спілка ухвалила рішення про об'єднання малих нерентабельних артілей з великими. До соболівської артілі приєднали бубнівську⁴⁷⁰, а згодом у жовтні 1949 р. їх об'єднали з ободівською⁴⁷¹.

⁴⁵⁹ Там само, спр. 107, арк. 6.

⁴⁶⁰ Там само, спр. 280, арк. 11.

⁴⁶¹ Тищук Петро Михайлович (1923 – після 1985) народився у Соболівці. Учасник німецько-радянської війни (1941–1945), ефрейтор.

⁴⁶² ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 107, арк. 10.

⁴⁶³ Там само, арк. 23.

⁴⁶⁴ Там само, спр. 377, арк. 5.

⁴⁶⁵ Там само, спр. 419, арк. 6.

⁴⁶⁶ Там само, спр. 36, арк. 8.

⁴⁶⁷ Там само, спр. 342, арк. 6.

⁴⁶⁸ Там само, спр. 276, арк. 7.

⁴⁶⁹ Там само, спр. 107, арк. 18.

⁴⁷⁰ Там само, спр. 275, арк. 9.

⁴⁷¹ Там само, арк. 105.

Економічна діяльність Вінницької міжобласної художніх промислів спілки

Тетяна Каросва

Організаційні аспекти виробництва

Загальне керівництво виробничою діяльністю художніх артілей реалізовувала Вінницька міжоблхудожпромспілка. Вона мала здійснювати директивне, перспективне та оперативне планування; організовувати звітність по системі художньої промислової кооперації; сприяти розвитку існуючих та створенню нових промислів; сприяти підвищенню продуктивності праці; організовувати соціалістичні змагання та підтримувала раціоналізаторство; вживати заходів до покращення якості продукції та розширення асортименту; проводити заходи зі зниження витрат, собівартості продукції і відпускних цін та підвищення рентабельності виробництва; забезпечувати економічну та фінансову раціоналізацію діяльності своїх членів; розподіляти між артілями сировину, напівфабрикати, обладнання, інструменти, централізовані кредити та фонди; керувати капітальним будівництвом в системі; сприяти фаховій освіті працівників.

Головним управлінським органом спілки була Президія, що опікувалася щоденним функціонуванням всієї мережі артілей. Вона реалізовувала притаманний тій епосі авторитарний стиль керівництва: продукувала численні розпорядчі документи щодо всього, та її члени постійно їздили у відрядження для налагодження роботи артілей, контролю та понукання артільних очільників. Останнє намагалося діяти в тих нормативних межах, що прописувалися соціалістичною плановою економікою та радянською системою управління; на тлі обставин реального життя. У такому тонкому балансуванні здійснювалось налагодження виробничих процесів на місцях.

У 1944 р. відродження художніх промислів на Вінниччині розпочалося з відновлення старих артілей, де були досвідчені майстри та стала практика кооперативної діяльності. Досвід такого функціонування надавав перевагу в складних економічних обставинах деокупованих територій, через які двічі за короткий період прокотилися бойові дії. Функціонування артілі потребувало таланту домовитися щодо забезпечення кадрами, уміння організувати людей, навчити їх, доставити до кожної бригади сировину та розподілити її, а потім зібрати готову продукцію, надати їй товарний вигляд, відправити за державними нарядами, забезпечити виробничий процес витратними матеріалами, вибити своєчасну оплату праці. Заради цього працювали не лише майстри, а й адміністрація, й обслуговуючий персонал артілей. До прикладу, кожне підприємство потребувало й конюха, й коня, й корму для нього, й ділянки землі,

де виростити урожай. Налагодити роботу такого економічного організму новачкам було дуже складно.

З артільної оптики налагодження виробництва відбувалося так. Оскільки виробничі приміщення старих артілей були здебільшого зруйновані або зайняті іншими організаціями, а у новостворених артілях їх взагалі не було, тому починали з роботи на дому. Контора артілі була у когось у хаті. Утім з появою майстерень надомництво не зникло, оскільки художні артілі, як правило, охоплювали села кількох районів, бригади – кілька сіл. Люди паралельно працювали у колгоспах, а вишивали у вільний час.

Для того щоб забезпечити кооператив кадрами, голова його правління мав налагодити контакти з головами колгоспів, які погодились би відпускати колгоспників працювати в артілі. Для цього потрібно було укласти договори про забезпечення підприємства робочою силою і прописувати терміни праці в колгоспі та артілі, але голови колгоспів всіляко уникали цього, щоб мати можливість всіх мешканців села виганяти на роботу. Райкоми КП(б)У доволі часто були на боці голови колгоспу, бо врожай для них був важливішим, за продукцію промислів. Звідси постійні конфлікти з місцевою владою через простої артілей, оскільки в гарячий сезон усі, крім працівників майстерень, мали виходити в поле. У липні-серпні 1946 р., ймовірно, через реорганізацію управління художніми артілями, більшість артільників не працювала, бо всіх відправили на польову роботу. У 1948 р. тривалий час через складні стосунки з кількома місцевими організаціями обговорювалось важка ситуація із зозівською артіллю. Навіть роки існування артілі і налагоджені процеси не могли її убезпечити від зазіхань місцевих функціонерів. Наприклад, коли у 1949 р. брацлавську артіль приєднали до немирівської, то Брацлавський районний земельний відділ відразу відкликав більшість працівників у колгоспи, особливо в с. Чернишівка⁴⁷². На зборах людей лякали відправкою в Сибір, зменшенням городу, тому люди вже у складі немирівської артілі боялися брати роботу додому, працювали лише в колгоспі. А усі приміщення колишньої брацлавської артілі протиправно забрав місцевий колгосп⁴⁷³.

У міській місцевості знайти працівників було простіше, тому на одеському та вінницькому підприємствах працювали не лише члени кооперативів, а й пересічні люди, які шукали додаткового заробітку. Для міста зарплатня в артілях була замала, тому тут могли працювати й ті, хто мав дешицю вільного часу для виконання замовлень. (Це була негласна практика, оскільки за статутом працівниками могли бути лише члени артілей.)

Майстерні треба було забезпечувати освітленням, що особливо важливо для вишивальниць, та опаленням. Якщо сировину держава централізовано більш-менш надавала, то опалення та освітлення артілі вимушені були забезпечувати самостійно, оскільки державні наряди для них виділялися районним начальством за залишковим принципом. Купувати дрова та гас на ринкові за комерційними цінами було надто дорого, тому надомництво залишалось поширеним. На жовтень

⁴⁷² ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 101, арк. 43.

⁴⁷³ Там само, арк. 70.

1946 р. у майстернях працювало 297 осіб, решта, понад тисячу працівників, були надомниками⁴⁷⁴. І тільки поступово з налагодженням функціонування артілей, побудовою приміщень, поширенням електрики все більше людей виводили у майстерні.

У повсякденній роботі артілей не вистачало найпростіших витратних матеріалів та інструментів: голок і запасних частин до швейних машинок, ниток, ножиць, фурнітури, мила для прання, тканини для прасування, ваг тощо. Керівники артілей вимушені були закуповувати їх на чорному ринкові у приватних осіб за готівку. Оскільки взимку складно було прати через відсутність палива, то не могли вчасно здати продукцію, навіть у Вінниці затримувалось відвантаження. Заготовлену сировину (рослини) для фарбування ниток треба було десь зберігати, поставала потреба в коморі для кожного кооперативу.

З господарчої точки зору кожна артіль була складним економічним організмом, для функціонування якого потрібно було не лише ремісничі вміння працівників, а й управлінські знання та навички очільників. Плинність кадрів у керівництві артілей була високою. Кожна нова людина потребувала часу, щоб опанувати ситуацію на підприємстві, упорядкувати свою ділянку роботи. Постійно мінялися голови правлінь, наприклад, у вінницькій артілі з 1946 до 1949 рр. їх було чотири. Поточне виробниче життя артілі значною мірою залежало від розпорядчих рішень голови її правління. Географічна розпорошеність бригад потребувала постійної його уваги. Невипадково в документах багато скарг на те, що голова мало буває на місцях. Доволі часто працівники скаржилися на те, що їм своєчасно не оформлювали членство в артілях. Вони могли рахуватися сторонніми людьми, які виконують разову роботу.

До складу правління артілі входило, зазвичай, 5 осіб: голова, завідувач виробництва, бухгалтер та члени, найчастіше досвідчені майстрині або бригадири. Вони мали взаємодіяти не лише із місцевою владою, а й з відомчим керівництвом. На них покладался обов'язок шукати місцеву та давальницьку сировину, забезпечити виконання плану, своєчасну здачу готової продукції, контролювати якість продукції, забезпечувати виплату зарплатні, турбуватися про побутові умови життя працівників тощо.

Виробничі процеси в артілях трималися на багатовікових народних знаннях, вміннях та навичках, які намагалися дещо осучаснити, щоб відповідати умовам індустріальної економіки. Навіть в соціалістичному її варіанті було місце й конкуренції, й перегонам за здешевлення продукції та збільшення її кількості, підвищення рентабельності підприємства. Завідувач виробництва («технорук») мав забезпечити володіння працівниками техмінімумом. Він відповідав за раціональне використання сировини, розраховував її витрати, пояснював нові малюнки, навчав ремісничим знанням та навичкам, разом з досвідченими майстрами розробляв нові орнаменти тощо.

Для поточного обліку сировини та виготовленої продукції, виплати зарплатні та інших економічних аспектів діяльності потрібні діловодство та бухгалтерський облік. А в сільській місцевості складно було знайти людину з

---

⁴⁷⁴ Там само, спр. 55, арк. 5.

відповідною фаховою підготовкою. За рік в артілі могло змінитися кілька бухгалтерів, комірників, а це тягло за собою проблеми з бухгалтерським обліком, своєчасними звітами та планами, заявками на сировину та витратний матеріал, інструменти та обладнання, веденням особових справ та іншої документації по артілі. Наприклад, навіть міська вінницька артіль через зміну бухгалтера не могла вчасно подати річний звіт за 1947 р., тому на допомогу відряджали зозівського та бубнівського бухгалтерів. До речі, для вінничан це означало додаткові витрати на відрядження та квартири для спеціалістів⁴⁷⁵.

Були проблеми, які створювала сама система радянського планового господарювання. Наприклад, новоствореній артілі спускали план не на поточну кількість членів, а із розрахунку, що з'являться ще нові. Деякі артілі так й не зуміли знайти потрібну кількість людей. У брацлавській артілі в 1948 р. план був на 200 тис. руб. Його могли виконати приблизно 77 осіб, а реально було лише 25⁴⁷⁶. Невипадково з 1948 р. подібні невдалі артільні проєкти почали перетворювати на бригади. Подібною була ситуація із забезпеченням сировиною, якої постійно не вистачало на обсяги планової продукції.

Складнощі додавали постійні, навіть щомісячні, зміни обсягів виробничих планів. Перші роки план встановлювався в ручному режимі на кожний квартал, навіть з розбивкою по місяцях. У березні 1946 р. був прийнятий план IV п'ятирічки, під нього поточний рік ще планувався «з коліс», а вже з наступного року перейшли до більш системного планування, хоча уточнення в бік збільшення продовжувалися. Наприклад, для новоствореної Вінницької спілки на 2-й квартал 1946 р. планувалося 687 тис. руб.⁴⁷⁷, а вже у травні його спробували збільшити до 1 735 тис. руб.⁴⁷⁸ Укрхудожпромспілка спускала загальні цифри згори, а вже місцеве керівництво вимушено було розподіляти плани між артілями. Люди скаржилися, що вони не знають своїх планів виробництва, або їх повідомляють лише наприкінці місяця. Далеко не всі кооперативи могли швидко прилаштуватися до постійних змін. Одесити тут демонстрували стійку стабільність та винахідливість, що й привело врешті-решт до виокремлення їхньої артілі і спроби створення на її основі нової обласної спілки.

У межах радянської планової економіки продукція мала бути стандартизованою для простішого її планування, обліку та розподілу. Кожний виріб мав відповідати певним стандартам та артикулам. Цього складно було домогтися в кустарному виробництві, де кожний виріб створювався індивідуально. Одна модель могла різнитися не лише розміром або кольором, а й складністю та технікою виконання. Такий підхід до виробництва суперечив плановому господарюванню. Державні службовці з планових комісій прагнули знайти уніфіковані одиниці планування та обліку продукції, способи оцінки праці майстрів. Тому вже у 1946 р., коли Радою Міністрів СРСР був запроваджений загальносоюзний асортимент продукції, постало питання щодо стандартизації продукції художніх промислів. Укрхудожпромспілка вимагала розробити єдині

⁴⁷⁵ Там само, спр. 125, арк. 4.

⁴⁷⁶ Там само, спр. 95, арк. 68.

⁴⁷⁷ Там само, спр. 312, арк. 11.

⁴⁷⁸ Там само, спр. 315, арк. 1.

підходи у кожній спілці для того, щоб унормувати виробничі процеси з врахуванням місцевих особливостей промислів. Ще до війни в кожній артілі був альбом затверджених зразків малюнків вишивки, проте після окупації їх втратили, сподівалися з часом відновити. Звідси – спроби працювати у межах спілки за однаковими малюнками в однакових техніках. Водночас Укрхудожпромспілка поступово почала запроваджувати однакові малюнки вишивки для всіх спілок, що мало би стандартизувати продукцію та здешевити її виробництво. Починала з продукції, яка мала більше поширення серед міського населення: портьєри, серветки, скатерки, комірці тощо⁴⁷⁹.

Населення потребувало більшої кількості та дешевшої продукції, чого можна було досягти механізацією виробництва. Кустарна ручна праця мала низьку продуктивність. Промислова кооперація не могла тут змагатися за обсяги виробництва та собівартість з державною промисловістю. Урядова політика була спрямована на отримання якнайбільшого обсягу продукції від кожного працівника. От чому почали з 1946 р. запроваджувати машинну вишивку. У бубнівській артілі мріяли про механічну глиномішалку⁴⁸⁰. Дефіцит та висока ціна машин робили їх малодоступними для артілей. Водночас механізація виробництва вела до стандартизації продукції.

Загалом матеріально-технічна база артілей була слабкою. На початок 1949 р. вартість основних засобів виробничого призначення Вінницької спілки дорівнювала 172 тис. руб. Серед артілей лідирували городківська з 44 тис. руб. та вінницька з 35 тис. руб.⁴⁸¹ Нарешті стабілізація фінансового стану підприємств дозволила на 1949 р. запланувати спілці 150 тис. руб. для капіталовкладень (будівництва та придбання обладнання). Вони мали йти з ФДК⁴⁸².

Центральне керівництво примушувало кооперативи шукати місцеву сировину, що у вінницьких реаліях простіше було зробити гончарам, але для виготовлення поливи та заготівлі палива і їм потрібна була державна допомога. Єдине, чим самостійно могли себе забезпечити вишивальниці та ткалі, – це рослини для фарбування ниток. Ще один можливий шлях забезпечення виробництва був у давальницькій сировині. Завідувач постачання спілки, а також правління артілей, вимушені були постійно шукати її на місцях та в Москві, Ленінграді, інших республіках, оскільки в УРСР бракувало виробництва тканини та ниток. У 1948 р. вінницькі артілі на давальницькій сировині мали виконувати 20% річного плану, а одесити – 40%⁴⁸³. Сталі позиції з давальницькою сировиною мали лише одесити, в яких було два постійних постачальники, з якими вони плідно співпрацювали щодо галантерейних товарів.

⁴⁷⁹ Тобто проходив черговий виток модернізації традиційної вишивки. Власне до радянської епохи існувала вишивка різних соціальних прошарків: монастирська, міська, селянська. У 1920-х рр. селянська вишивка знову актуалізувалася, бо артілі орієнтувалися на селянську вишивальницю, а вже наступного десятиліття з централізацією управління артілями згори починають поширювати зразки вишивки та асортимент виробів, призначений для міського населення. У повоєнний час ця тенденція тільки підсилювалася, хоча паралельно продовжувала існувати народна вишивка, яку фіксувала насамперед традиційна жіноча сорочка. Утім орнаменти та техніки вишивки через артілі ширилися й серед місцевого люду.

⁴⁸⁰ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 29, арк. 16.

⁴⁸¹ Там само, спр. 280, арк. 11.

⁴⁸² Там само, спр. 275, арк. 45.

⁴⁸³ Там само, спр. 37, арк. 60.

Віддаленість сіл від основних транспортних артерій сполучення гостро ставила проблему сполучення та необхідності власного транспорту. Поки артїлі підпорядковувалися Київській спілці, то працівникам потрібно було діставатися залізниці і їхати в Київ, згодом почали їздити у Вінницю. За відсутності власного транспорту складно було вчасно здати готову продукцію в спілку, отримати сировину та витратні матеріали, потрапити в банк. Архівні документи переповнені наріканням про затримку зарплатні, бо до банку не доїхали / банк закrywся / в банку відсутні гроші. Особливо складно було бригадирам, які мали ходити по 15–20 км зі свого села до артільної контори, щоб отримати сировину, здати продукцію або звіт. Хоч й були визначені чіткі дати: 10-те, 20-те, 30-те число кожного місяця, проте не завжди такі походи були результативними, бо відсутнім був бухгалтер або бракувало сировини. Звідси – на всіх зборах постійні нарікання на розподіл сировини між бригадами: хто встиг, той і отримав.

Для того щоб утримувати власного коня, треба забезпечувати його кормом, який або треба закупати за комерційними цінами, або мати власну ділянку землі для обробки, відповідно, мати зерно, щоб засіяти, зібрати врожай, десь його зберігати, тримати коня. Звідси до питань про контору, загальну майстерню, комору для сировини та готової продукції додавалася ще й проблема стайні.

З появою машин спростилася організація постачання сировини з Києва. Представники Вінницької спілки тепер самостійно їздили за сировиною, але могли потрапити на склади, коли нічого не було або її було обмаль, а київські колеги вчасно не інформували про ситуацію з постачанням. Згодом перейшли до відправки сировини залізницею. З Вінниці їй треба було відправляти до артїлей. У 1947 р. машини мали лише одеська та городківська артїлі, а ще дві упродовж року мали надійти у Вінницю та Клембівку за нарядом Укрхудожпромспілки⁴⁸⁴.

За хронологією подій у взаємних наріканнях керівництва та працівників простежуються відгомін державних економічних та політичних акцентів в поточних подіях виробничого життя. Усі протоколи загальних зборів артїлей переповнені обговоренням поганої роботи правління. Тодішнім правильним тоном вважалася «здорова радянська критика» діяльності всіх. Головний наголос робився на критиці правління, виявленні усіх можливих і вигаданих провин. Їх відсутність навіть не допускалась.

Якщо документи перших років діяльності переповнені скаргами на брак сировини, затримку зарплатні, затовареність складів, низьку якість бухгалтерського обліку, складність вивезення продукції, складні малюнки, брак хлібних карток, неможливість отримати через артіль сіль, сірники, гас від райспоживспілки та торгвїдділу, зауваженнями щодо відсутності соціалістичних змагань, стахановського руху, молодіжних бригад, культмасової роботи, то вже у 1948 р., з відміною карток та запровадженням вільної торгівлі (у радянському трактуванні), додається низька якість продукції, погане її прання та прасування, вузький асортимент, відсутність альбомів зразків продукції, вимог до кадрів і техмінімуму, боротьба з «проникненням приватно-підприємницьких елементів» в артїлі тощо. У 1949 р. підсилилася риторика навколо людського фактору: погана

⁴⁸⁴ Там само, спр. 351, арк. 151.

культмасова, спортивна та гурткова робота, ігнорування соцзмагань та поширення досвіду передових працівників, відсутність індивідуальної роботи з людьми, низька дисципліна та продуктивність праці, проблема економії сировини, особливо ниток.

Обсяги виробництва Вінницької міжобласної художпромспілки

Налагоджувати виробництво завжди складно, навіть для сталого підприємства. Після нацистської окупації старі артілі втратили устаткування та виробничі приміщення. Більшість майстерень було зруйновано або зайнято іншими організаціями. Серед майстрів були неминучі втрати від бойових дій та окупаційного режиму. Хтось евакуювався, когось вбили / поранили або вивезли на роботу в Німеччину. Власних коштів, сировини або обладнання для кооперування у працівників не було або було обмаль, тому відновлення старих та створення нових артілей йшло або за рахунок майбутньої зарплатні, або завдяки позичці з центрального ФДК, або за рахунок довоєнних накопичень (для старих артілей).

Табл. № 1.

Виробничі обсяги Вінницької міжоблхудожпромспілки, тис. руб., 1945–1949 рр.⁴⁸⁵

	1945 ⁴⁸⁶	1946 ⁴⁸⁷	1947 ⁴⁸⁸	1948 ⁴⁸⁹	1949, план ⁴⁹⁰
Вінницька спілка	2473,0	4343,9*	7640,1	4684,5	5630,0
Одеська артіль	1782,8	3235,1	4501,6	-	-
Вінницькі артілі Разом	690,2	1108,8	3138,5**	4684,5	5630,0

*Є відомості про обсяг у 4363,6 тис. руб.⁴⁹¹

** Є відомості про обсяг у 3132,1 тис. руб.⁴⁹²

Ці відомості використовуються у таблиці № 2.

У 1944 р. робота в артілях була скоріше спорадичною. Час від часу вдавалося отримати тканину і щось відшити, щось у домашніх умовах робили гончарі. Але вже наступного року вінницьким артілям спустили плани, почали більш-менш системно постачати сировину, вимагати виконання виробничих завдань. Усього валова продукція за 1945 р. становила 4 729,0 тис. руб. (у

⁴⁸⁵ Архівні матеріали збережених статистичних даних повоєнного часу не дають можливості скласти кінцеву картинку щорічної звітності, оскільки щороку міняли бланки та форму звітів. Відомості розходяться у межах 0,2–0,4%, тому у цій та наступних таблицях можуть використовуватися показники, які дещо різняться між собою. У кожній таблиці подавалися дані, зібрані з однотипних документів.

⁴⁸⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 318, арк. 55, 73.

⁴⁸⁷ Там само, спр. 63, арк. 5.

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ Там само, спр. 276, арк. 7.

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Там само, спр. 342, арк. 7–8.

⁴⁹² Там само, спр. 276, арк. 8.

відпускних цінах), або 2 473,0 тис. руб. (в незмінних цінах 1932 р.⁴⁹³). (Див. табл. № 1) З цього 16,4 тис. руб. виробили на давальницькій сировині⁴⁹⁴, здебільшого за індивідуальними замовленнями населення та деяких організацій.

Табл. № 2.
Виробничі обсяги Вінницької міжоблхудожпромспілки в артільному розрізі,
1945–1949 рр., тис. руб.⁴⁹⁵

	1945 ⁴⁹⁶	1946 ⁴⁹⁷	1947 ⁴⁹⁸	1948 ⁴⁹⁹	1949, план ⁵⁰⁰
Клембівка	374,4	338,7	641,9	801,0	850,0
Городківка	162,2	210,0	594,1	945,0	800,0
Немирів	26,0	83,8	169,3	224,0	400,0
Митки	18,0	104,5	260,2	352,4	400,0
Зозів	14,0	67,1	201,3	195,2	350,0
Вінниця	-	54,1	495,8	584,0	680,0
Вапнярка	-	16,0	109,8	175,0	350,0
Борівка	-	39,0	150,0	304,0	400,0
Рудницьке	-	31,6	146,0	220,9	350,0
Ободівка	-	15,3	113,0	178,3	350,0
Сліди	-	5,3	96,3	208,9	350,0
Соболівка	-	-	53,0	163,4	350,0
Брацлав	-	-	24,4	119,0	-
Липовець	-	-	14,4	102,5	-
Бубнівка	95,6	113,1	62,6	80,4	-
Почапинці	-	-	-	30,5	-
Вінницькі артілі	690,2	1078,5	3132,1	4684,5	5630,0
Одеська артіль	1782,8	3285,1	4501,6	-	-
Усього	2473,0	4363,6	7633,7	4684,5	5630,0

1946 р. почалася нова, перша повоєнна п'ятирічка. У відновленні економіки політична влада продовжувала головну увагу приділяти державному її сектору, особливо важкій промисловості. Виробництво предметів споживання залишалося за кооперативними підприємствами. Утім розвиватися вони мали у

⁴⁹³ Оскільки до грудня 1947 р. співіснували комерційна, пайкова та колгоспна системи цін, то в плануванні та звітуванні економісти та виробники використовували, так звані, незмінні ціни 1932 р. Водночас артілі відвантажували свою продукцію за поточними відпускними цінами, які зростали через інфляцію. Крім того, у грудні 1947 та 1948 рр. радянським урядом для демонстрації успішного відновлення економіки було проведено переоцінку багатьох груп товарів, здебільшого знижено. Для демонстрації динаміки виробництва ми орієнтувалися на, так звані, незмінні ціни 1932 р., а розповсюдження продукції вже вимірялося у поточних відпускних цінах, що постійно змінювалися.

⁴⁹⁴ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 318, арк. 55.

⁴⁹⁵ Виробничі обсяги в артільному розрізі подано за іншими архівними даними (для порівняння див. табл. № 4), тому є незначні різночитання.

⁴⁹⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 318, арк. 1–98.

⁴⁹⁷ Там само, спр. 342, арк. 6.

⁴⁹⁸ Там само, спр. 276, арк. 7 (для артілей Вінницької обл.).

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Там само.

річищі планової економіки, відповідно, Держплан СРСР визначав їм контрольні цифри. За тодішньою практикою, щорічні обсяги виробництва мали зростати, а річні плани треба було виконувати достроково.

Річний план Вінницька спілка виконала до 1 листопада 1946 р. Планувалось виробництво на 3 095,0 тис. руб., а виробили на 4 363,6 тис. руб., зростання склало 76,0%, у порівнянні з 1945 р.⁵⁰¹ Таку високу динаміку можна пояснити зростанням кількості артілей і працівників, налагодженням виробничих процесів, більш-менш ритмічним постачанням сировини, своєчасним вивезенням продукції тощо.

Порівнюючи результати року з плановими, зростання також було дуже помітним: перевиконання на 40,0%. Утім жодна з вінницьких артілей не зуміла виконати свій план, понад те, провал місцевого виробництва був катастрофічним. Фактично річний план Вінницької спілки самостійно витягла одеська артіль з її обсягом виробництва, а весь виробіток вінницьких артілей склав перевиконання річного плану спілки⁵⁰². У галузевому розрізі виконання виглядало так: пошиття – 939%, культтовари – 166%, художня вишивка – 138%, ткацтво – 137%, решта напрямків не виконали план (галантерея – 85%, кераміка – 79%)⁵⁰³ (За даними *табл. № 3* дещо інші цифри, але у тій самій логіці.) Того року населенню вперше запропонували послугу – пошиття одягу, попит на яку ще був не зрозумілим, тому, вочевидь, план був замалим, а перевиконання виглядало захмарним.

Табл. № 3.

Виробничі обсяги Вінницької міжоблхудожпромспілки у галузевому розрізі, 1946–1947 рр., тис. руб.⁵⁰⁴

	1946			1947		
	план	виконання	%	план	виконання	%
Швейна	1775,0	2778,1	156	3893,0	4637,6	119
Художня вишивка ручна	1229,1	1984,3	161	2637,0	3563,3	135
Художня вишивка машинна	505,9	436,7	86	756,0	637,2	84
Пошиття	40,0	357,1	893	500,0	437,1	87
Культпромисловість	970,0	819,9	84	1084,0	2313,0	213
Галантерея	900,0	744,7	83	1000,0	2152,2	215
Іграшки	70,0	59,0	84	84	43,2	51
Художнє оформлення роботи	-	16,2	-	-	117,6	-
Текстильно-ткацька група	200,0	280,3	140	432,0	382,7	89
Килимові вироби	-	3,8	-	82,0	124,2	151
Ткацтво	200,0	276,5	138	350,0	258,5	74
Керамічна галузь	150,0	113,2	75	120,0	60,7	51
Трикотаж	-	352,4	-	-	246,1	-
Усього	3095,0	4343,9	140,3	5529,0	7640,1	138

⁵⁰¹ Там само, спр. 342, арк. 7–8.

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Там само, арк. 7.

⁵⁰⁴ Там само, арк. 5.

Оскільки в новий 1947 р. Вінницька спілка входила у складі вже 13 артільей, то план передбачав збільшення виробництва. Він мав зрости на 78,6%, до 5 529,0 тис. руб. Паралельно з налагодженням мирного життя та переходом економіки на мирні рейки були переглянуті норми вироблення продукції. У 1947 р. у художніх промислах збільшили норми вироблення на 20–22%, а розцінки знизили на 12,6%⁵⁰⁵. Так починався шлях до стандартизації продукції народної творчості, що пізніше проявиться одноманітністю та бездушністю.

Річний план Вінницької спілки виконали на 13 жовтня 1947 р., а вже до початку 1948 р. його перевиконали на 38,0%, випустивши продукції на суму 7 640,1 тис. руб.⁵⁰⁶ Знову завдяки одеській артілі (4 501,6 тис. руб., перевиконано на 87,0%) було досягнуто значних успіхів, але уже цього року свої річні плани зуміли виконати городківська, клембівська, митківська, вінницька та зозівська артілі (у порядку зменшення)⁵⁰⁷.

Упродовж року поквартальний план артільного виробництва враховував сезонний характер сільськогосподарського календаря. Через сільські артілі плани спілки на 1-й та 4-й квартали були більшими, ніж на інші. Проект спілчанського плану на 1-й квартал 1947 р. був 1 518,0 тис. руб., 2-й – 1 149,0 тис. руб., 3-й – 1 273,0 тис. руб., 4-й – 1 589,0 тис. руб.⁵⁰⁸ Перші роки багато зусиль київського та вінницького керівництва було спрямовано на те, щоб налагодити ритмічну роботу. Ситуацію ускладнювало не лише те, що людей відволікали на сільськогосподарську колгоспну працю, а й несвоєчасне надходження сировини. Артільі могли кілька тижнів енергійно працювати, а потім уходили в простій, бо постачальники не виконали своїх завдань. Інший варіант простою – перебування на роботі упродовж 2–4 годин щодня.

У галузевому розрізі у виробництві 1947 р. панували вишиті вироби – 70% виробничих обсягів, найменшу групу складало керамічне виробництво – 2,2%. Аналіз зростання різних промислів свідчить, що стабілізувалася ситуація з пошиттям одягу, яке попереднього року зросло у 9 разів, а поточного – навіть план не був виконаний, утім виросла галантерейна група – у понад 2 рази.

Загалом спілка закінчила 1947 р. з прибутками, насамперед, завдяки одеській артілі. Збитки були лише у бубнівській, слідянській, брацлавській та липовецькій артілей, через що й з'явилася ідея про приєднання цих артілей до більш успішних, однак слідянське підприємство й надалі працювало самостійно. Особливо критичною була ситуація з бубнівською артіллю. Вона ніяк не могла налагодити систематичну роботу. Від неї вимагали постійного збільшення обсягів виробництва та розширення асортименту виробів, а нових бажаючих вступити в артіль не було. І це на тлі того, що майстри працювали на місцевій сировині і майже не залежали від постачальників.

⁵⁰⁵ Там само, спр. 63, арк. 11

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ Там само, спр. 340, арк. 4, 21, 40.

Обговорювалася можливість відкриття онкольних рахунків⁵⁰⁹ для артілей для кредитування та можливість збільшення товарообігу у власній торговій мережі спілки⁵¹⁰. Планувалося збільшення обсягів виробництва на давальницькій сировині: для спілки в цілому – до 20%, одеситів – 40% річного плану⁵¹¹. На підставі домовленості з Ленінградським центральним універмагом очікували давальницької сировини, але марно, бо завідувача постачання спілки віддали під суд.

Спілка зуміла того року перевиконати план з капіталовкладень: замість 170 тис. руб. акумулювала 223,5 тис. руб.⁵¹² На 1 листопада 1947 р. уже мали накопичення: городківська артіль – 122 тис. руб., клембівська – 233 тис. руб., вінницька – 48 тис. руб., зозівська – 39 тис. руб., рудницька – 11 тис. руб., борівська – 14 тис. руб.⁵¹³

1948 р. мав стати першим роком стабільної роботи. Склад артілей вже усталився, стали зрозумілими кадровий та виробничий потенціал кожної. Галузевий план 1948 р. демонструє структуру виробництва Вінницької спілки. Усі вінницькі артілі, крім бубнівської, зосереджені на вишивці. Цей промисел став визначальним для області. Попри надзвичайну виробничу потужність одеського кооперативу, що переважала потенціал усіх вінницьких разом, її вишивка відігравала вторинну роль, віддаючи перше місце галантереї. Вочевидь, це результат орієнтації кооперативу на міського споживача з його звичками до аксесуарів. За планом можна простежити, що виділялася група артілей: клембівська, городківська, вінницька та одеська артілі, які були найбільш потужними. Одеська артіль, яка об'єднувала всі бригади своєї області, за валовим виробництвом була більшою за всі вінницькі артілі разом.

Наступного 1948 р. виробничі норми знову збільшили, але тепер на 14,2%, а розцінки зменшили на 12,7%⁵¹⁴. Оскільки за попередній рік спілка знову зросла, то спочатку планувалося збільшення річного плану. Починали влітку з 8 900 тис. руб., але наприкінці року цифра зросла до 11 200,0 тис. руб., або у 1,46 рази більше, ніж результати 1947 р. У березні 1948 р. одеська артіль покинула Вінницьку спілку, тому план для вінницьких підприємств скорегували до 5 200 тис. руб. (збільшення в 1,66 рази до результатів 1947 р.). Лідерами за обсягами виробництва мали стати клембівська, городківська та вінницька артілі, решта мали удвічі-тричі менші плани, ніж в них. Найменший обсяг виробництва передбачався для керамістів Бубнівки.

Вихід одеської артілі негативно позначився на показниках вінничан. Річний план спілки був виконаний лише на 90,1%, що склало 4 684,5 тис. руб. Утім в артільному розрізі ситуація виглядала різноманітнішою. Поступово артілі вирівнювалися, і план вже виконали клембівська, городківська, митківська та борівська. Городківська артіль навіть перевиконала його на 60,5%. Новостворені

⁵⁰⁹ Онкольний рахунок – спеціальний поточний рахунок для оформлення позики, яку банк видає під заставу товарів, цінних паперів і т. ін. на умовах сплати її в будь-який момент на вимогу однієї зі сторін.

⁵¹⁰ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63, арк. 38.

⁵¹¹ Там само, спр. 37, арк. 60.

⁵¹² Там само, спр. 63, арк. 35.

⁵¹³ Там само, спр. 341, арк. 47.

⁵¹⁴ Там само, спр. 63, арк. 11.

артілі були найслабшими, зуміли зробити лише половину своїх завдань. А от такі давні кооперативи, як немирівський та зозівський, так і не змогли налагодити продуктивну працю.

Табл. № 4.
Виробничий план Вінницької міжоблхудожпромспілки 1948 р.:
по артілям та галузям, тис. руб.⁵¹⁵

	художня вишивка	пошив	ткацтво	килимар ство	кераміка	культ- пром	інше	галантер ея	усього
Клембівка	695,0			105,0					800,0
Городківка	365,0	60,0		175,0					600,0
Немирів	300,0								300,0
Митки	350,0								350,0
Зозів	300,0								300,0
Вінниця	190,0	130,0				40,0	120,0	150,0	630,0
Вапнярка	300,0								300,0
Борівка	300,0								300,0
Рудницьке	300,0								300,0
Ободівка	300,0								300,0
Соболівка	200,0								200,0
Сліди	300,0								300,0
Брацлав	200,0								200,0
Липовець	200,0								200,0
Бубнівка	-				120,0				120,0
Вінницькі артілі	4300,0	190,0	-	280,0	-	40,0	120,0	150,0	5200,0
Одеська артіль	1790,0	1350,0	400,0	-	-	20,0	90,0	2350,0	6000,0
Усього	6090,0	1540,0	400,0	280,0	120,0	60,0	210,0	2500,0	11200,0

У 1948 р. виконали план лише з килимарства – 107%, решта напрямків виробництва не мали позитивних результатів. Зокрема виробили вишивки лише 93,8% плану. Критично виглядала культпромисловість з її 26,4%, зокрема іграшкою 19,2% виконання. Це вже позначився відхід одеської артілі і слабкі позиції вінницької⁵¹⁶.

Асортиментний план спілки ділився на дві частини: державне союзне замовлення, яке стосувалося вишивки та килимарства, та республіканські плани з випуску іншої продукції. На 1948 р. сумарне замовлення по вишивці та килимарству виглядало так⁵¹⁷: ручна вишивка охоплювала чоловічі сорочки – 34 094 шт., жіночі сорочки на бретелях – 17 000, жіночі сукні – 9 500, жіночі блузи – 19 300, сукні дитячі – 4 400, дитячі сорочки – 5 600, серветки – 10 100, наволочки – 4 400, портъери – 1 000, скатерки – 2 000, доріжки – 600, рушники –

⁵¹⁵ Там само, спр. 381, арк. 1.

⁵¹⁶ Там само, спр. 399, арк. 50.

⁵¹⁷ Там само, спр. 381, арк. 72.

500; за допомогою машинної вишивки виготовлялися скатерки – 1900 шт., сорочки жіночі на бретелях – 26 000, наволочки – 8 000, серветки – 14 020, порт'єри – 500, підковдри – 1 000, доріжки – 700, накидки на подушки – 1 300, фіранки – 4 000; килимарський промисел передбачав килимів – 1 000 шт., килимових доріжок – 3 000.

За результатами 1948 р. найслабшими вважалися бубнівська, слідянська, рудницька, ободівська, борівська артілі⁵¹⁸. Цілком зрозумілими були причини виробничої слабкості новосформованих артілей. Вони ще не мали належної культури праці в кооперативі, можливо й виробничих навичок. Все ж нормативна база повоєнної доби, з одного боку, надавала певну самостійність дій, але, з іншого, тримала в прокрустовому ложі радянської планової економіки. І тут важливо було навчитися балансувати в заданих обставинах, їм потрібно було знайти спеціалістів, налагодити виробничий та обліковий процеси. Вочевидь, одеська артіль тут була зразковою. Вона демонструвала стійку здатність до розвитку та успішності.

А от провал бубнівської артілі був катастрофічним. Тут не вдалося нічого. На тлі існування попиту на посуд та наявність спеціалістів-гончарів правління артілі не зуміло налагодити рентабельну роботу⁵¹⁹, і врешті-решт кооператив перетворили на окрему бригаду соболівської артілі. Інші найслабші підприємства теж скоротили: почапинецьке (як самостійне проіснувало менше року) приєднали до вінницького, липовецьке – до зозівського, брацлавське – до немирівського.

Попри невиконання плану попереднього року контрольні показники на 1949 р. все одно зросли і досягли 5 630 тис. руб.⁵²⁰ Лідери (клембівська, городківська та вінницька артілі) мали виконати 41,4% всього плану, решта покладалася на інші 9 артілей. Співка розраховувала на вирівнювання виробництва цих підприємств, деякі з них підсилили завдяки укрупненню.

З ліквідацією спілки у жовтні 1949 р. надалі артілі працювали безпосередньо з республіканською спілкою. І процес укрупнення підприємств тривав, а плани складало вже центральне керівництво.

Упродовж 1945–1949 рр. вінницькі артілі зуміли значно збільшити виробництво – в 8,15 рази (*Див. табл. № 1*). Природньо, що перші роки відновлення діяльності щорічне зростання було більшим – в 1,6 рази у 1946 р., в 2,8 рази у 1947 р., але й надалі, коли мережа артілей сформувалася, виробництво набуло більш-менш системного характеру, вінницькі майстри набирали обертів. Обсяг виробництва 1948 р. був більшим в 1,5 рази, ніж у 1947 р., а у 1949 р. планувалося у 1,2 рази більше, ніж попереднього року.

Отже, Вінницька спілка повоєнної доби зуміла налагодити виробничий процес, причому працювала з прибутком. Перші роки після відновлення

⁵¹⁸ Там само, спр. 30, арк. 14.

⁵¹⁹ Ця історія заслуговує на окреме дослідження, в якому варто розглянути життєву долю учасників Центральних експериментальних майстерень у Києві, зокрема гончарів братів Якіма та Якова Герасименків, художниць Марії Примаченко та Тетяни Пати, по поверненню у село, де вони ставали звичайними колгоспниками. Їх змусили перейти від творчої атмосфери до гнітючої буденності колгоспного життя.

⁵²⁰ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 276, арк. 7.

діяльності не всі артілі мали прибутки. Утім вже у 1945 р. городківська артіль звітувала про успішне завершення року та розподіляла доходи так: основний фонд – 35%, ФДК – 30%, культфонд – 4%, ФУБ (фонд покращення побуту – *рос.*: «фонд улущшения быта») – 5%, преміювання співробітників – 10%, преміальний фонд – до 3%, додаткова винагорода членам артілі – до 10%, відрахування товариству «Спартак»⁵²¹ – до 3%, Укоопромраді – 10%⁵²². Дуже успішною того року була й бубнівська артіль. У 1946 р. зозівська артіль розподілила свій прибуток 18 626 руб. 54 коп. так: основний фонд – 25%, ФДК – 30%, культфонд – 3%, преміальний фонд – 3%, централізований фонд премій за соцзмагання – 13%, товариство «Спартак» – 20%⁵²³. З 1947 р. Вінницька спілка почала щороку звітувати про прибутки – 480,3 тис. руб., очікувала у 1948 р. – 527,2 тис. руб., планувала на 1949 р. – 386,2 тис. руб. (у нових цінах, після переоцінки продукції)⁵²⁴. Отже, близько 60% (55–65%) кожна артіль віддавала як податки державі, решту «реінвестувала» в самостійне розширення виробництва, бо реально кооперативними коштами ФДК розпоряджалася держава. З тих 40% коштів, що залишалися, підприємства ще могли виплатити премію, покращити побут, розподілити між пайовиками.

Повернення в мирну економіку державної легкої промисловості загострювало проблему рентабельності кустарного ручного виробництва, підвищення продуктивності його праці, вартості продукції тощо, тому у боротьбі за показники виробництва промисловою кооперацією виштовхували на поле індустріального виробництва, де виживав той, хто зможе його механізувати, максимально здешевити витрати на виробництво. У таких обставинах народні художні промисли не могли зберегти індивідуальний підхід до кожного виробу, чи давати волю фантазії у виконанні кожного замовлення, звідси пролягав шлях до стандартизації продукції не лише у межах однієї спілки, а й всього промислу. Союзний асортимент продукції чітко визначив вартість кожного виробу для підприємств країни будь-якої форми власності, кооперативи мали ним керуватися. Укрхудожпромспілка вимушена була взяти курс на уніфікацію виробництва.

Асортимент продукції художніх артілей

Головною спеціалізацією артілей Вінницької спілки була художня вишивка. Гострий брак коштів, спеціального обладнання та інструментів провокував підтримку саме тих художніх промислів, які не вимагали складного обладнання. І вишивка тут була поза конкуренцією. Вона, на відміну від багатьох

⁵²¹ Всесоюзне спортивне товариство «Спартак» створювалося як об'єднання працівників промислової кооперації, згодом після ліквідації у 1960 р. промислової кооперації його реорганізували як товариство профспілок. Оскільки відрахування на спорт повоєнного часу були галузевими, то логічним було фінансування саме «Спартака».

⁵²² ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 96, арк. 3.

⁵²³ Там само, спр. 97, арк. 14зв.

⁵²⁴ Там само, спр. 276, арк. 8.

інших ремесел, потребувала мінімальних матеріальних витрат та організаційних зусиль. Для налагодження ручної вишивки потрібні полотно, нитки, голка та стілець. П'яльця не використовували, про канву і не чули, нитки рахували на полотні з допомогою голки. Усі артільні Вінницької спілки, крім бубнівської, займалися вишивкою – 91,2% всіх працюючих у 1948 р.⁵²⁵ Державне замовлення зосереджувалося на вишивці, централізовано сировина надходила саме для його виконання.

Перші роки була виключно ручна вишивка. Наявні швейні машинки використовувалися лише для пошиття виробів, але з 1946 р. почали запроваджувати машинну вишивку. Для неї навіть склали окремий план виробництва, хоч наявне обладнання не дозволяло досягти значних обсягів. У 1948 р. городківська артіль мала 3 ручних та 6 ножних швейних машинок, а клембівська – 4 ручних⁵²⁶. Надалі вирішили зосередити машинну вишивку у городківській, вінницькій та немирівській артілях, невдалою виявилася спроба створити цех у вапнярській⁵²⁷. Машинну вишивку найчастіше застосовували для виготовлення предметів хатнього вжитку.

Сировину (тканину) для вишивки отримували централізовано з Києва, згодом з Вінниці. Вишивали переважно на бавовняному та льняному полотні, а також на більш вишуканих тканинах – батисті, маркізеті, крепдешині, креп-жоржеті. У Вінниці з часом зосередили розкрій для економії часу та сировини. Обрізки використовували для виготовлення іграшок.

Нитки (муліне) отримували також централізовано. У перші роки були випадки, коли надходили білі нитки, які потрібно було самостійно фарбувати як хімічними, так й рослинними барвниками. Спробували організувати таке фарбування у вінницькій артілі, згодом у 1948 р. – городківській⁵²⁸. Нині розглядаючи сорочки середини ХХ ст. з музейних колекцій, можна натрапити на вицвілі нитки вишивки. Можемо припустити, що це приклади такого кустарного фарбування.

Десь до 1948 р. були постійні перебої з милом та крохмалем для прання, тому документи переповнені скаргами на зовнішній вигляд вишитих виробів. Невипадково спілка намагалася централізувати все прання у Вінниці, організувавши у підвальному приміщенні спілчанського будинку по вул. Свердлова, 2 – пральню⁵²⁹. А поки для вінницької артілі 4 прачки у домашніх умовах виконували цю роботу⁵³⁰. У селах працівниці вручну терли картоплю для крохмалю, самостійно перепалювали дрова для вугляків у прасках. Тільки наприкінці 1948 р. зуміли облаштувати пральню у Вінниці.

Орнаменти та техніки вишивки використовувалися традиційні для регіону. У всіх спілках України практикували вишивку своїми оригінальними орнаментами та техніками, особливо для виставкових проєктів. Орієнтирами

⁵²⁵ Там само, спр. 360, арк. 5.

⁵²⁶ Там само, спр. 399, арк. 41, 62.

⁵²⁷ Там само, спр. 279, арк. 56.

⁵²⁸ Там само, спр. 125, арк. 39.

⁵²⁹ Там само, спр. 29, арк. 16.

⁵³⁰ Там само, спр. 111, арк. 6.

були старі артілі, які працювали ще до війни. Вони пропонували малюнки орнаментів, за якими мали вишивати новостворені. За 1946–1947 рр. вінницькі артілі пропрацювали 130 малюнків як для таких поширених технік, як хрестик та гладь, так й оригінальних, як низь, качалочка (або інші варіанти лиштви), кафасор⁵³¹. Щодо нових пропозицій керівництво спілки зверталось переважно до клембівських і городківських майстринь. А якщо згадати, що заступником голови спілки з виробництва кілька разів запрошували фахівців з Клембівки, то стає зрозумілою популярність тамтешніх зразків вишивки.

Поступово Укрхудожпромспілка відновила довоєнну практику надсилання з Києва типових малюнків для вишивки, особливо машинної, а також для хрестика та гладі⁵³².

Не всі працівниці володіли техніками вишивки, тому перші роки багато розмов було про необхідність занять з техмінімуму. Усім артільним завідувачам виробництва закидали, що вони мало уваги приділяють навчанню, обміну досвідом.

До уніфікації вишивки, як врешті-решт іншої продукції, підштовхували вимоги щодо збільшення обсягів виробництва, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості тощо. На початку 1948 р. почали запроваджувати уніфіковані норми виробки по ручній вишивці, розкрою купонів, пранню, прасуванню, монтуванню вишитих виробів, а також по фігурному розкрою та пошиттю. Уніфікацію ручної вишивки, а також ткацького та керамічного виробництва, розпису тканини, запроваджували у межах кожної спілки окремо, а от норми виробки по дитячій іграшці були однаковими для всіх спілок⁵³³.

У 1946 р. Рада Міністрів СРСР поновила асортимент промислових виробів, розробила єдиний прейскурант на них. Чиновники мислили його з огляду на масове виробництво державної промисловості. Художні артілі мали також орієнтуватися на нього, хоча сама ідея народного промислу та його оригінальної продукції, обумовленої місцевою специфікою, суперечила такому підходу. Це протиріччя врешті-решт і призвело у майбутньому до нівелювання особливостей регіональної історичної та культурної спадщини.

Оскільки художня вишивка була основним художнім промислом спілки, то саме тут був найширший асортимент продукції⁵³⁴.

Найпоширенішою продукцією артілей був одяг. Жіночий одяг охоплював сукні, сорочки на бретелях, блузи. Вироби мали розмірну лінійку від 44-го до 56-

⁵³¹ Там само, спр. 63, арк. 13.

⁵³² З 1984 р. до ВОКМ передавала колекцію зразків вишивки вінницька майстриня Брик Варвара Прокопівна (1908–1989). Її зібрання ілюструє різні тенденції у виробничих процесах вишитих виробів: а) збереження традиційних зразків вишивки, б) творчий розвиток зразків регіональної вишивки, в) поширення стандартизованих загальноукраїнських зразків. Варвара Прокопівна зв'язала своє життя з вінницькою артіллю, а потім фабрикою художніх виробів. На початку 1930-х рр. вона прийшла на роботу звичайною майстриною, а потім була бригадиром, заввиробництва, майстром цеху, творчим майстром, і лише у 1974 р. після чергової реорганізації фабрики і створення виробничо-художнього об'єднання «Вінничанка» вийшла на пенсію. Нині її колекція, що охоплює матеріали 1930–1970-х рр., зберігається у ВОХМ та ВОКМ. Вона добре представлена в альбомі художнього музею «Вишивка: географія мотивів. Вінниччина. Зразки вишивки кінця XIX – середини XX століть» (Вінниця, 2024), матеріали якого використано для ілюстрацій цієї книги.

⁵³³ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 37, арк. 46–48.

⁵³⁴ Там само, спр. 47, 11 арк.

го з трьох ростовок. Сорочки на бретелях (пізніше їх називали комбінаціями) різнилися лише довжиною бретелей. Традиційна жіноча сорочка трансформувалася в сорочку-блузу завдовжки до лінії стегон. Їхній крій також адаптувався до прийнятних форм міських блузок, найчастіше з рукавом-реглан. Варіювалася лише довжина рукава від довгого до короткого. Стабільною залишалася лише суцільнокроєна передня частина блузки, з розрізом попереду. Жіночі блузи, хоч номінально були різного розміру, але реально параметри виробів були майже однаковими. Сукні були різних фасонів: цільні та відрізнi, прямі та кльош, з різноманітними комірцями та без комірців, зі складками спереду та ззаду, із застібкою спереду, ззаду або без застібки, з поясом або без поясу, з довгими та короткими рукавами різних фасонів з манжетами, зав'язками та без них, з різноманітними кишнями тощо. Купони могли використовуватися для пошиття «суконь українського, англійського та європейського типу»⁵³⁵. Вишивку розташовували на різних місцях у залежності від фасону.

Асортимент дитячого одягу представляли сорочки для хлопчиків, сукні та сарафани для дівчат. Розмірний ряд для хлопчиків мав лише чотири розміри: 28-й – для дошкільнят, 30–34-й – для школярів. Вишивка розміщувалася на тих самих місцях, що у чоловічих сорочках. Для дівчат пропонували вироби від 24-го до 44-го розмірів різних фасонів, у залежності від них вишивку розташовували на різних місцях.

Чоловічий одяг представляли лише сорочки. Їхній крій вже модернізувався, спростився, зокрема за рахунок рішення центральної застібки та оформлення горловини. У Вінницькій спілці, як й у більшості інших, виробляли чоловічі сорочки двох фасонів: «українка» та «чумачка». «Чумачка» – сорочка без уставок, що кроїлася вперекидку, без плечових швів, з прямим пазушним розрізом та низеньким комірцем-стійкою. Рукава були прямими, зі складеного вдвоє полотнища, пришивалися просто до стану сорочки. Вишивка розміщувалася на пазусі, стоячому комірі та по низу рукава. «Українка» – це сорочка з відкладним комірцем, широкими рукавами, що призбирувались. Вишивка розміщувалися на пазусі, по коміру, на манжетах. На західноукраїнських теренах вироблявся також фасон «гуцулка» з багатоколірним геометричним візерунком. З роками його спробували й вінницькі артілі. Ці фасони не вкладалися в міністерський асортимент, тому їх умовно прирівнювали до певних артикулів. За технічними вимогами чоловічі сорочки виготовлялися у розмірному ряді від 42-го до 56-го у трьох ростовках. У середині однієї ростовки усі розміри, крім обхвату шиї, були однаковими, але навіть обхват шиї був однаковим для сусідніх розмірів, що значно спрощувало розкрій тканини.

⁵³⁵ Там само, спр. 47, арк. 5.

Сукні українського типу мали м'яку форму без плечових накладок, рукав, як правило, цільнокроєний з ліфом або реглан. Виточка вирішувалася як призбирування у комірця.

Сукні англійського типу мали строгу форму з прямими лініями, напівприлеглого силуету. Для підкреслення лінії плеча використовувалися плечові накладки. Пройма не подовжувалася. Ширина спідниці на стегнах зорозво майже співпадала з шириною нижнього краю спідниці. Середня довжина сукні 34–36 см від підлоги. Можливий варіант сукні з підкресленою талією та розширеною спідницею.

Сукні європейського типу мали м'яку фантазійну форму.

Як правило, чоловічі сорочки вишивалися нитками кількох кольорів. Така практика підсилювалася браком ниток одного кольору, їх урізноманітнювали за рахунок інших, коли за принципом тональності, коли – контрасту. Як результат, вироби мали яскравий вигляд. Монохромність вишивки відходила на другий план, тим більш в подільській традиції орнаменти були строго геометричними, поліхромними або з превалюванням чорного кольору з різнобарвним вкрапленням. В умовах повоєнної бідності яскравий одяг приваблював особливо.

Більшість чоловічих сорочок виготовляли з полотна лляного, напівлляного або бавовняного, хоча навіть під час війни вишивали на шовкові та маркізеті. Спочатку шовк отримували у вигляді парашутів, відповідно вироблялися поодинокі одиниці готової продукції. Згодом ситуація змінилася, і за рік спілка продукувала сотні виробів, наприклад, у 1947 р. – 588⁵³⁶. У цілому, вся Вінницька спілка у 3-му кварталі 1946 р. отримала полотна 3 369,5 м, шовку – 2 444,3 м⁵³⁷, а у 4-му кварталі тільки в городківську артіль надійшло 3 870 м лляної, 5 902 м бавовняної та 488 м шовкової тканини⁵³⁸. Вінницька артіль «Художекспорт» за 1-й квартал 1947 р. отримала полотна лляне – 1 861 м, бавовняне – 2 700 м та шовк/крепдешин – 2 000 м⁵³⁹. Бавовняне полотно коштувало 17 руб. 50 коп. за метр, лляне – 20 руб., шовк/крепдешин – 75 руб.⁵⁴⁰. Вартість сировини відбивалася в цінах виробів, але шовкові сорочки знаходили покупців.

За преїскурантом сорочки розрізняли за кольором (сірий, білий, кремовий). Вироби кремового кольору були найдорожчими, вочевидь, використовувалася тканина вищої якості.

За плановим асортиментом 1948 р., Вінницька спілка мала виробляти сорочки 5 видів⁵⁴¹. Утім наприкінці року вона звітувала виробами щонайменше 13 видів⁵⁴², що розрізнялися не лише за фасоном, тканиною, а й за обсягом та технікою вишивки. Основу продукції складали вироби груп обробки від 31-ї до 42-ї, хоча іноді в документах трапляється від 11-ї до 52-ї, але такі сорочки не мали масового виробництва. Найбільша кількість сорочок стабільно планувалася для груп обробки 31-ї, 34-ї та 36-ї. Утім кількість виробів складніших груп обробки 42-ї та 44-ї також зростала: у 1947 р. планувалося 2 188 сорочок (обидві групи)⁵⁴³, а у 1948 – 2 094 (лише група 42-а)⁵⁴⁴.

Відпускна ціна сорочки групи обробки 34-ї варіювалася від 139 до 148 руб. в залежності від тканини та вишивки, групи 36-ї – від 155 до 164 руб., групи 39-ї – 185 руб., а групи 42-ї – 205 руб.⁵⁴⁵. найдешевша чоловіча сорочка з полотна

⁵³⁶ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 441, арк. 12.

⁵³⁷ Там само, спр. 55, арк. 34.

⁵³⁸ Там само, спр. 32, арк. 57.

⁵³⁹ Там само, спр. 340, арк. 3.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Там само, спр. 381, арк. 72.

⁵⁴² Там само, спр. 416, арк. 38–38а.

⁵⁴³ Там само, спр. 441, арк. 12.

⁵⁴⁴ Там само, спр. 381, арк. 72.

⁵⁴⁵ Там само, спр. 49, арк. 2–3.

коштувала 51 руб. (група обробки 11-а, машинна вишивка)⁵⁴⁶, але їх виробляли маленькими партіями. Вартість шовкових і маркізетових виробів була зовсім інша. 588 шовкових/маркізетових сорочок 1947 р. мали коштувати кожна 230 руб. У серпні 1948 р. городківська артіль виготовила чоловічі сорочки (група обробки 40-а) вартістю 322 руб.⁵⁴⁷

Виробнича картина року щодо чоловічих сорочок однієї артілі виглядала так: за 1946 р. клембівська артіль виготовила сорочок білого кольору, вишитих низзю – 345 шт. (група обробки – 40-а); сірого кольору, фасон «українка» – 310 (група обробки – 39-а); кремового кольору, «українка» – 307 (група обробки – 37-а); білого кольору, «українка» – 1083 (група обробки – 37-а); сірого кольору – 26 (група обробки – 39-а), кремового кольору, вишитих низзю – 3 (група обробки – 52-а). Відпускна ціна останніх – 305 руб. 68 коп.⁵⁴⁸

Чоловічі сорочки стояли осібно в асортименті артілей. За обсягом вкладеної праці вони значно відрізнялися від жіночих блуз. (За прејскурантом жіноча сорочка на бретелях – це натільна білизна з мінімальною вишивкою, на виготовлення якої витрачали від 0,3 години до 1 дня.) На вишивку однієї чоловічої сорочки відводилося від 1,5 до 5,5 днів у залежності від складності та обсягу вишивки (більшість продукції від 3 до 4,5 днів), а однієї жіночої блузи – від 1 до 3,5 днів (переважно 3–3,5 дні). Жіночу сукню могли вишивати від 1 до 4,5 днів (переважно 3–4 дні)⁵⁴⁹. Здавалося б, жіночі вироби були вигіднішими для виробників, оскільки їх можна зробити більше, вартість співвідносна з чоловічими, проте виробнича ситуація була протилежною. У 1946 р. спілкою планувалося зробити чоловічих сорочок 20 445 шт., а жіночих блуз – 4 800, жіночих суконь – 1 600⁵⁵⁰; у 1947 р.: блуз – 12 500, суконь – 8 000 проти 25 072 чоловічих сорочок⁵⁵¹. Така ситуація повторювалася й наступні роки. Артіль системно з року в рік продукували більше чоловічих сорочок, ніж всіх предметів жіночого гардеробу разом.

В цілому, у державному замовленні виробничий обсяг предметів одягу завжди був більшим, ніж предметів хатнього начиння, наприклад, у 1947 р. він складав 72,7%⁵⁵².

Серед предметів хатнього начиння, які прикрашалися вишивкою, були постільна та столова білизна, інтер'єрні предмети. В середині кожної товарної групи вироби різнилися розміром, розміщенням та технікою вишивки, а також тканиною, з якої їх шили. Ця частина асортименту найбільше демонструвала вплив модерної міської культури та модерного мистецтва. Народна культура не знала вишитих серветок та порт'єр, підковдр та накидок на подушки, абажурів та фіранок. Ці предмети уже були обжиті у поміщицьких майстернях початку ХХ ст., а на середину ХХ ст. присвоєні пересічним радянським громадянином, який хотів повоєнного затишку. Невипадково такий традиційний предмет як вишитий

⁵⁴⁶ Там само, спр. 416, арк. 27–27зв.

⁵⁴⁷ Там само, спр. 69, арк. 12.

⁵⁴⁸ Там само, спр. 98, арк. 3.

⁵⁴⁹ Там само, спр. 416, арк. 18–18зв; спр. 373, арк. 53–53зв.

⁵⁵⁰ Там само, спр. 312, арк. 2.

⁵⁵¹ Там само, спр. 441, арк. 12.

⁵⁵² Там само, арк. 12-13 (підрахунки мої – авт.).

рушник спілка не виробляла до 1948 р., коли вперше запланувала 500 одиниць, причому 3-ї групи обробки⁵⁵³, мінімальної⁵⁵⁴.

У швейному виробництві перспективним напрямком розширення діяльності художніх промислів вважалося **пошиття речей**. Це засвідчив 1946 р., коли план був виконаний на 893% (*Див. табл. № 3*). Цей напрям давав можливість працювати на давальницькій сировині, але її надати могло лише міське населення, в якого була можливість отримувати тканину за картками або навіть купувати за комерційними цінами, тому одеська та вінницька артілі мали тут більші шанси, ніж сільські. Показовим є планування на 1948 р., де одеситам визначався обсяг у 1 350 тис. руб., а вінничанам – 130 тис. руб. (*Див. табл. № 4*). А результати організації пошивного цеху у городківській артілі були дуже скромними, оскільки на той самий 1948 р. йому запланували продукції лише на 60 тис. руб. Найчастіше такі приватні замовлення стосувалися одягу, інтер'єрних виробів та постільної білизни, але могли бути запити від організацій – костюми для художньої самодіяльності, завіса для клубу тощо.

Згодом цей напрям трансформувався у сферу обслуговування населення, де у побутових комбінатах ательє буде шити одяг за індивідуальними замовленнями та ремонтувати одяг.

У клембівській та городківській артілях намагалися розвивати **килимарство**. Хоча зозівська артіль називалася «Ткач» і до німецько-радянської війни спеціалізувалася саме на ткацтві, надалі вона працювала лише з вишивкою. Створення липовецької артілі ініціювали з прицілом на килимарство, але далі розмов справи не пішли. Хоча держава формувала замовлення для цього виду продукції, але для вінницьких кооперативів воно було невеличким. Ткацтво зосередилося переважно в одеській артілі.

Артільники самостійно виготовляли традиційні ткацькі верстати як горизонтальні, так й вертикальні. Наприклад, клембівська артіль у 1946 р. мала виготовити 5 горизонтальних та 2 вертикальних верстати. І вже у таких умовах вона почала виготовлення килимів на замовлення Вінницького обкому КП(б)У⁵⁵⁵. У 1948 р. городківська артіль мала 17 горизонтальних та 7 вертикальних ткацьких верстатів, а клембівська – 4 горизонтальних⁵⁵⁶. Існували плани про створення килимарських цехів в одеській артілі: в 1947 р. – Кодимі⁵⁵⁷ (нині Кодимська міська громада Подільського р-ну Одеської обл.), 1948 р. – Ананьєві⁵⁵⁸ (Ананьївська міська громада Подільського р-ну Одеської обл.). У 1948 р. мріяли також про розширення борівської та рудницької артілей, але не зуміли вчасно зробити верстати⁵⁵⁹.

Тривалий час Укрхудожпромспілка не могла налагодити ритмічне постачання сировини для килимарниць. Постійно бракувало то основи-утоку, то

⁵⁵³ Надалі неодноразово будемо згадувати групи обробки. Йдеться про ширину вишитого поля: 3-я група – вишивка шириною на 3 нитки, 30-а група обробки – на 30 ниток тощо.

⁵⁵⁴ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 381, арк. 74.

⁵⁵⁵ Там само, спр. 54, арк. 12.

⁵⁵⁶ Там само, спр. 399, арк. 41, 62.

⁵⁵⁷ Там само, спр. 29, арк. 16.

⁵⁵⁸ Там само, спр. 37, арк. 60.

⁵⁵⁹ Там само, спр. 63, арк. 4.

ниток. Фактично лише в останньому кварталі 1946 р. почала централізовано надходити сировина. Нитки були нефарбованими, їх так само треба було самостійно фарбувати. Для цього у 1945–1947 рр. артіль заготовляла рослини, які могли надати ниткам різні кольори. Артільники збирали листя шовковиці та берези, гречану полову, лушпиння цибулі, яблуневу, вербову, вільхову та дубову кору, коріння щавлю, горіхову шкарлупу, ромашку, волошку, материнку, деревій, спориш, квіти соняшника та сокирок, ягоди бузини тощо. У січні 1947 р. запровадили централізоване фарбування вовняних, конопляних і бавовняних ниток рослинними барвниками у городківській артілі⁵⁶⁰.

Робота ткаць здебільшого була організована серед надомників. У 1946 р. в городківській артілі було 10 надомників, які займалися килимарством, оскільки через відсутність окремого приміщення їх неможливо було посадити разом⁵⁶¹.

Спочатку артільники частіше працювали з рослинними орнаментами, але згодом у погоні за планом перейшли на геометричні орнаменти.

Відомчими документами було визначено три види складності килимових виробів⁵⁶².

Килими українські з рослинними орнаментами⁵⁶³:

1-а складність: з простими формами орнаментів, розташованими по краю килима у вигляді невеличких узорів, з каймою і без кайми при заповненні малюнком невеличкої площі виробу (25-30%). Норма виробки – 12 см² за 8-годинний робочий день;

2-а складність: з різноманітними формами орнаментів, розташованими по площі килима, з каймою і без кайми, і заповненні малюнка не менш половини площі виробу (до 50%). Норма виробки – 10 см² за 8-годинний робочий день;

3-а складність: високохудожні малюнки особливої складності з каймою та без кайми, що заповнюють майже всю площу виробу і вимагають високої техніки виконання і високої кваліфікації майстра. Норма виробки – 8 см² за 8-годинний робочий день;

Килими українські з геометричними орнаментами:

1-а складність: без кайми з простими формами орнаменту, що заповнюють малюнком невелику площу виробу (25–30%). Решта площі заповнюється фоном або різнокольоровими полосами по ширині виробу. Норма виробки – 45 см² за 8-годинний робочий день;

2-а складність: з каймою та без кайми, з різноманітними формами орнаменту, що розташовані по площі виробу, якщо малюнком заповнено не менш половини площі виробу. Норма виробки – 33 см² за 8-годинний робочий день;

3-а складність: з каймою і без кайми, з малюнком найбільш складними за виконанням, що вимагають високої кваліфікації майстрів і заповнені не менш $\frac{3}{4}$ площі килима. Норма виробки – 28 см² за 8-годинний робочий день.

⁵⁶⁰ Там само, спр. 29, арк. 14.

⁵⁶¹ Там само, спр. 54, арк. 12.

⁵⁶² Там само, спр. 31, арк. 38.

⁵⁶³ Там само, спр. 34, арк. 3; спр. 37, арк. 46–47.

Розміри вінницьких килимів були різними. Наприклад, у торговій мережі спілки у липні 1947 р. було 45 килимів 15 розмірів, причому, наприклад, ширина була 70, 75, 76, 77, 80, 82, 85 см, тобто залежала від верстату, на якому виготовлявся виріб. Довжина вже визначалася планом.

Існували також вимоги щодо виготовлення доріжок. Наприклад, доріжка вовняна гладка виготовлялася без малюнка по лляній або бавовняній основі вовняним утком, без кайми однокольорова або з чергуванням кольорових смуг по ширині виробу. Норма її виробки: робота «кінцями» – 1,0 м² за 8-годинний робочий день, човником – 2,0 м².

Врешті-решт ткацтвом серед вінничан ніхто не займався, хоча у домашніх умовах воно було поширеним.

Розвиток усіх інших промислів у Вінницькій спілці забезпечувався власними коштами та зусиллями.

Гончарне ремесло практикувала лише бубнівська артіль. У 1947 р. планували відкрити керамічний цех для праці з білою глиною у Турбові⁵⁶⁴ (нині Турбівська селищна громада Вінницького р-ну) та Шурі Немирівського району⁵⁶⁵ (нині Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну). З огляду на наявність місцевої сировини – глини, промисел був зручним для спілки, адже не залежав від державного постачання, але певною проблемою було забезпечення дровами для випалу виробів та компонентами для поливи.

У 1945 р. бубнівська артіль була серед лідерів з обсягів виробництва (*Див. табл. № 2*), але надалі ситуація з нею різко погіршилася. З 17 її працівників шестеро входили до адміністративно-господарчого апарату, який нічого не виробляв. Знайти більше майстрів-гончарів не могли, решта односельців намагалася працювати приватно і продавати продукцію на ринкові самостійно. У 1948 р. на дому виготовляли посуд навіть члени артілі Никифір Михайлович Гончар, Михайло Григорович Гончар, Панас Григорович Гончар, Яків Афанасійович Герасименко, а кустарі-приватники Прокіп Савович Гончар, Іван Стафійович Осадчий взагалі виживали за рахунок цього⁵⁶⁶.

У 1948 р. правління кооперативу мріяло про збільшення колективу до 22 працівників, розширення асортименту керамічних виробів, відкриття вишивального цеху, який дозволив би покращити фінансовий стан артілі. Підприємству складно було виживати, оскільки спілка не могла налагодити постачання дров та свинцю. Єдиний вихід був у їх придбанні за комерційними цінами, що ще більше било по фінансах артілі⁵⁶⁷.

Між артільниками існувала спеціалізація. Старі майстри виготовляли вироби, а розписувала їх молодь, переважно жінки. Класифікували тодішню продукцію у такі товарні групи: посуд керамічний художній, посуд гончарний художній, посуд гончарний глазурований та посуд гончарний простий. Одні й ті ж предмети (миски, тарілки, глечики, вазони, кружки, друшляки, близнята,

⁵⁶⁴ Там само, спр. 63, арк. 37.

⁵⁶⁵ Там само, спр. 95, арк. 68зв.

⁵⁶⁶ Там само, спр. 92, арк. 22.

⁵⁶⁷ Там само, арк. 53.

супниці, гладушки, баньки) могли бути у різному виконанні. Спробували створити цех дитячої іграшки, де працювала молодіжна бригада.

Вінницька та одеська артїлі зосередилися також на **галантерейних, трикотажних та культтоварах**. Галантерейна група товарів охоплювала шовкові косинки, вовняні кашне, носовички, комірці, скриньки, мундштуки, пудрениці, портсигари. Дітям призначалися іграшки «собачка», «зайчик», «свинка», «лисичка», «гриб», «яблуко», «морква», «клоун», «Дід Мороз», «Снігуронька», дитяча сумка тощо⁵⁶⁸. У 1948 р. опанували виробництво «матрьошки»⁵⁶⁹. Знову одеські можливості створювали кращі умови для виробництва та реалізації цих товарів. Достатньо порівняти виробничий план 1948 р. одеситів у 2 350 тис. руб. з 150 тис. руб. вінничан (*Див. табл. № 4*). Ця група товарів споживання, крім деревообробних і кравецького промислів, створювала можливості для розвитку інших ремесел. У Вінниці намагалися налагодити популярну в інших українських регіонах ручну вибійку на тканині⁵⁷⁰. Як правило, використовуючи олійні фарби, виробляли вибійчані косинки та подушки з рослинним орнаментом, іноді дитячі сарафани та плаття. На відміну від інших регіонів, не вдалося виявити вибійчану тканину, рушники або хустки⁵⁷¹. Запровадили в обох артїлях розпис тканини (батик), з неї виготовляли косинки, абажурні платки, кашне та краватки⁵⁷².

Спостерігалися несміливі спроби налагодити виробництво трикотажних виробів. Така практика відповідала вимогам урядової політики з розширення асортименту продукції широкого вжитку. Не склалось зі створенням цехів з мереживного плетіння при вінницькій, борівській, клембівській артїлях. Плетіння з вовни планували розвивати у липовецькому та клембівському (спеціалізація на светрах) кооперативі⁵⁷³, але й це марно. І у 1946, і у 1947 рр. планів виробництва за групою «трикотаж» навіть не було, хоча артїлі доволі вдало працювали у цьому напрямку. Наприклад, вінницька артіль виробляла «трико дамське», городківська – панчохи та шкарпетки. На 1948 р. план з'явився, але був меншим за досягнення попередніх років. Отже, Укрхудожпромспілка не розраховувала на значні прориви вінничан у цьому напрямку. Вочевидь, вони мали задовольняти місцеві потреби. Єдине, де проявилася турбота держави про виробництво у цьому напрямку, став дозвіл на придбання городківською артїллю 2 панчішних автоматичних машинок у 1948 р.⁵⁷⁴

Культтовари (лінійки, прес-пап'є, чорнильні прибори, ручки) були переважно дрібними, але також затребуваними, хоч для артїлей склали допоміжний асортимент. Вочевидь, йшлося про забезпечення місцевих потреб та раціональне використання відходів. Навіть розмір плану 1948 р. у 60 тис. руб. свідчить про незначний обсяг спілчанського виробництва.

⁵⁶⁸ Там само, спр. 125, арк. 174.

⁵⁶⁹ Там само, спр. 409, арк. 13а.

⁵⁷⁰ Теслюк І. С. Українська промислова вибійка другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: культурологічний аспект : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2010. 20 с.

⁵⁷¹ На Полтавщині та Черкащині такі послуги пропонували кустарі-одинаки.

⁵⁷² ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 125, арк. 174.

⁵⁷³ Там само, спр. 30, арк. 12.

⁵⁷⁴ Там само, спр. 399, арк. 41.

У всьому масиві архівних матеріалів не вдалося виявити обсяги виробництва товарних груп по цих трьох напрямках продукції: галантерейна, трикотажна, культпромислова. Складається враження, що держава лише висувала загальний план, а як і чим його буде наповнювати артіль нікого вже не цікавило, оскільки план був малим і поширення товарів регіональним.

У Вінницькій спілці існував амбітний план розвитку соломо- та рогозоплетіння, але марний. Кілька років розмов про створення спеціальної артілі в Бершаді, цехів у Почапинцях⁵⁷⁵ та Брацлаві⁵⁷⁶ закінчилися нічим, попри наявність спеціалістів та місцевої сировини. У 1948 р. в городківському кооперативі була невдала спроба запустити миловарний цех⁵⁷⁷.

Отже, завдяки державному замовленню основу асортименту Вінницької спілки складала товарна група – одяг, а решту вже складали постільна та столова білизна, текстильні інтер'єрні предмети, керамічний посуд, галантерейні та культтовари тощо. Така структура асортименту, безумовно, відображала нагальні потреби повоєнного суспільства, утім вона вже свідчила про нові уявлення про навколишнє середовище. Суспільство, яке пройшло таку жорстоку війну, прагнуло домашнього затишку та стійкого побуту. Воно вже давно відмовилося від революційного аскетизму та переслідування міщанства, а тепер набирала обертів ідея про індивідуальність дому та його естетику, особисті речі, які можуть радувати своїм виглядом. Відповідно будувався асортимент. Пропозиція постільної та столової білизни, портсигарів, пудрениць та мундштуків – це історія вже іншого суспільства. Ці кустарні речі, попри недоліки виготовлення, не були результатом механічного масового виробництва, що одноманітно заповнювали мільйони кімнат, квартир і будинків. Можливо тут складно ще говорити про свідомий дизайн речей, що стало темою розмови у радянській буденності 1960-х рр. Кожна артіль поки що вишивала, ткала та ліпила в рамках традиційного народного осмислення краси, хоча зразки продукції та регламентація їх виготовлення вже просувалися згори.

Осібнo стояла продукція вінницької та одеської артілей, особливо галантерейна. Вона обслуговувала смаки, насамперед, вже міського суспільства. Всесоюзний асортимент не регламентував дрібні галантерейні предмети, відповідно не висував технічних вимог до їх виготовлення, отже, майстри діяли на власний розсуд, наслідуючи або старі зразки, або трофейні, або вже розробляючи власні.

Артілі мали збільшувати виробництво товарів широкого споживання високої якості для задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, задоволення його побутових потреб. Продукція промислової кооперації була зорієнтована на покупця, який мав гроші. Оскільки у селян їх переважно не було, вони вимушені були жити з натурального господарства, тому в асортименті відображалися вже смаки тогочасного міського населення.

---

⁵⁷⁵ Там само, спр. 29, арк. 16.

⁵⁷⁶ Там само, спр. 95, арк. 68зв.

⁵⁷⁷ Там само, спр. 411, арк. 11зв.

Невипадково артілі не виробляли жіночі вишиті сорочки та рушники. Міський спосіб життя диктував вже іншу моду та побут.

Розповсюдження виробів вінницьких кооператорів

Оскільки в СРСР під час війни діяла карткова система, то вся продукція артілей спрямовувалася у державний фонд, де вона розподілялася для реалізації за пайковими та комерційними цінами, а також продажу за кордон. (Вінницька артіль невипадково мала назву «Художекспорт».) Пізніше оскільки держава централізовано забезпечувала художні артілі сировиною для вишивки та килимарства, тобто формувала державне замовлення, то вона розраховувала на відповідний обсяг продукції.

Уже 1945 р. вінницькими артілями було реалізовано виробів на 3 799,8 тис. руб., з них 1 770,9 тис. через наркомат торгівлі, 960,3 тис. – споживкооперацію, 1 068,6 тис. – позаринковий фонд⁵⁷⁸. (На відміну від виробничих планів, обсяг реалізованої продукції обраховувався у поточних відпускних цінах.)

З налагодженням повоєнного життя, підготовкою до скасування карткової системи влада поставила завдання промисловій кооперації налагодити власну систему торгівлі, подібно до споживчої кооперації. Для створення законодавчої основи для таких дій 9 листопада 1946 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах продуктами харчування і промисловими товарами та про збільшення виробництва продуктів харчування і товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами»⁵⁷⁹.

У ній йшлося про те, що в сфері виробництва промислова кооперація: а) слабо використовувала надлишки сільськогосподарської сировини для виробництва товарів широкого споживання; б) не забезпечувала широкий асортимент товарів; в) не забезпечувала достатньої кількості товарів та не покращувала їхню якість; г) недостатньо використовувала у виробництві місцеву сировину та відходи підприємств державної промисловості⁵⁸⁰. Кооперативам закидалося те, що в містах кооперативна торгівля не змагається з державною за покупця, тобто спочатку в довоєнний час її діяльність обмежили лише сільською територією, а тепер звинувачували в пасивності в містах і селищах. Крім того, в умовах карткової системи розподілу товарів і браку грошей у населення доволі складно торгувати за комерційними цінами.

Отже, постановою наказувалося розгорнути широку кооперативну торгову мережу не лише в сільській місцевості, а й у міській. Промислова кооперація

⁵⁷⁸ Там само, спр. 318, арк. 48.

⁵⁷⁹ О развертывании кооперативной торговли в городах и поселках продовольствием и промышленными товарами и об увеличении производства продовольствия и товаров широкого потребления кооперативными предприятиями: постановление Совета министров СССР, 9 ноября 1946 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... С. 350–363.

⁵⁸⁰ Там само. С. 350–351.

мала зосередитися на виробництві товарів широкого вжитку, навчитися самостійно торгувати своєю продукцією в містах та селах, на базарах та ярмарках. Артільям дозволили самостійно закупати сировину у колгоспів і селян своєї місцевості після виконання державного плану заготовок та закупівлі, за цінами місцевого ринку. Державна промисловість мала передати промисловій кооперації частину обладнання, інструментів та сировини, які не використовувала⁵⁸¹. Кооператорам дозволили вільно продавати свою продукцію через власну торгову мережу (магазини, рундуки, ятки), а також на власний розсуд державним і кооперативним торговим організаціям. Їх продукція звільнялась від стягування бюджетної націнки. Роздрібні ціни встановлювалися обласними спілками кооперативів, але не вище діючих державних комерційних цін для відповідних товарів⁵⁸².

На виконання цієї постанови наприкінці 1946 р. Вінницька міжоблхудожпромспілка вжила перші кроки. Вінницька та одеська артіль відправили на міські ринки кількох лоточників, які торгували вишитими наволочками, носовичками, серветками, комірцями, фіранками, ялинковими і дитячими іграшками та іншими дрібними виробами. Утім, за матеріалами службового розслідування, вінничани натякали, що торгували й складнішим крамом (*Див. параграф «Зловживання в кооперативах»*). Думається, що й одесити цим не гребували. Офіційно до кінця року продали товару на 35 тис. руб.⁵⁸³ У грудні спробували розгорнути торгівлю на міських виборчих дільницях перших повоєнних виборів. Добивались дозволу продавати своїм співробітникам продукцію за зниженими комерційними цінами. Оскільки сільське населення взагалі не мало промтоварних карток, то для нього це була одна з небагатьох можливостей придбати необхідні товари. У лютому 1947 р. артіль, які перевиконали план 4-го кварталу попереднього року, отримали право реалізувати свою продукцію серед членів артіль: клембівська артіль – на 45,0 тис. руб., вінницька – 40 тис. руб., городківська – на 30 тис. руб., немирівська – 15,0 тис. руб., борівська та рудницька – по 10 тис. руб. Квота залежала від виробничого плану та обсягів його перевиконання. Ті артіль, які не виконали план, мали право продавати свою продукцію лише серед стахановців і ударників: зозівська та слідянська – на 10,0 тис. руб., ободівська – 8 тис. руб., бубнівська та вапнярська – по 5,0 тис. руб.⁵⁸⁴ На жаль, невідомо, наскільки швидко реалізовувалися запропоновані товари.

Весною 1947 р. відкрили крамниці у Вінниці (спочатку на вул. 9 Січня⁵⁸⁵, згодом магазин переїхав на вул. Леніна, 8⁵⁸⁶) та Одесі, планували рундук у Гайсині⁵⁸⁷. Оскільки всі артіль, за виключенням бубнівської, спеціалізувалися на вишивці, то основним товаром був вишитий одяг та предмети постільної та столової білизни, інтер'єрні речі. Галантерейний та культпромисловий дрібний

⁵⁸¹ Там само. С. 352–353.

⁵⁸² Там само. С. 353–355.

⁵⁸³ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 342, арк. 4.

⁵⁸⁴ Там само, спр. 345, арк. 1.

⁵⁸⁵ Нині вул. архітектора Артинова.

⁵⁸⁶ Нині вул. Соборна. Будівля не збереглась.

⁵⁸⁷ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 351, арк. 150.

товар також був присутнім у продажу. Гайсинська точка продажу мала зосередитися на продажі гончарного посуду, який складно було транспортувати на великі відстані.

Весною 1947 р. президія Вінницької спілки звернулася до Вінницького облвиконкому за дозволом на продаж товарів (сорочки чоловічі та дитячі, сукні жіночі та дитячі, блузи жіночі, сарафани дитячі, доріжки настільні, скатерки) в магазинах поза пайковими нормами. Вона аргументувала прохання тим, що товарообіг для спілки на 2-й квартал 1947 р. збільшили з 120 до 570 тис. руб.⁵⁸⁸, тому треба у літній сезон продати якнайбільше. Вказувалося, що сільське населення із задоволенням купило би артільну продукцію, але воно не має товарних карток, тому придбати не може. І спілка може розраховувати лише на містян. На травневі свята на вінницькому ринкові спробували продати 100 чоловічих сорочок по 160,0 руб.⁵⁸⁹, а також дитячий асортимент.

Влітку спілка встановила роздрібні ціни на свою продукцію для власної торгової мережі, орієнтуючись на комерційні. Наприклад, чоловічі сорочки мали коштувати у Вінницькій області на 23%, а в Одеській – 27% менше, ніж комерційні; жіночий та дитячий одяг, відповідно, на 25–27% та 30%⁵⁹⁰. Загалом у торговій мережі встановили ціни нижче комерційних на 23–30% у залежності від популярності виробів. Найбільшими скидки були на скатерки, серветки та порт'єри, тобто речі, які, вочевидь, не були у повоєнну добу конче затребуваними⁵⁹¹.

Усього у 1947 р. спілка реалізувала продукції на 13 192,9 тис. руб. у відпускних цінах, з них через власну мережу 2 362,9 тис. руб., або 17,9%⁵⁹², що було дуже успішним, адже перебільшило план на 75% (1 350 тис. руб.⁵⁹³). Вироби постачалися Укрхудожпромспілці – 15,4% (виключно вишивка), споживкооперації – 29,0%, міністерству торгівлі УРСР – 38,5%, власникам давальницької сировини – 13,1%⁵⁹⁴ (Див. табл. № 5). Товари через Укрхудожпромспілку та міністерство торгівлі розходилися за пайковими та комерційними цінами. Відомча спілка, співпрацюючи з вінничанами лише щодо вишивки, відбирала продукцію також й на експорт. У споживкооперації використовувалися, так звані, колгоспні ціни. Ця система була наближена до промкооперативної торгівлі і торгувала також самою різноманітною її продукцією. Тут привертає увагу те, що керамічні вироби йшли лише через споживчу кооперацію, зорієнтовану на обслуговування насамперед сільського населення. Нова послуга з пошиття одягу працювала переважно на давальницькій сировині, і половина галантерейних товарів виконувалася на знайдених місцевих ресурсах. Одеська артіль добре працювала на цьому полі.

Оскільки вінничани спеціалізувалися на вишивці, то остання й була основою реалізованої продукції – 73,2%, хоча за виробничими обсягами її частка

⁵⁸⁸ Там само, спр. 437, арк. 5.

⁵⁸⁹ Там само, спр. 434, арк. 72.

⁵⁹⁰ Там само, спр. 29, арк. 21.

⁵⁹¹ Там само, арк. 22.

⁵⁹² Там само, спр. 351, арк. 471.

⁵⁹³ Там само, спр. 340, арк. 14.

⁵⁹⁴ Там само, спр. 351, арк. 471.

була 60,7% (Див. табл. № 3). Вишиту продукцію усі контрагенти забирали відразу, врешті-решт її виготовляли на державне замовлення. Інші групи товарів розходилися набагато повільніше, навіть траплялося затоварювання складів спілки.

Табл. № 5.
Торгівля Вінницької міжоблхудожпромспілки 1947 р., тис. руб.⁵⁹⁵

	усього реалізовано	власна торгова мережа	Укрхудож промспілка	спожив кооперація	м-во торгівлі УРСР	давальців
вишивка	9654,9	1584,5	2031,1	2855,2	4848,8	163,3
ткацтво	282,9	75,7	–	197,1	10,1	–
килимарство	43,0	5,9	–	37,1	–	–
галантерея	2240,3	427,2	–	640,8	–	1172,3
кераміка	44,3	–	–	44,3	–	–
пошиття	390,8	55,8	–	–	–	335,0
трикотаж	420,1	166,6	–	34,2	219,3	–
культпром	116,6	47,2	–	–	11,1	58,3
усього	13192,9	2362,9	2031,1	3819,8	5078,2	1728,9

Географія поширення продукції була зосереджена переважно на українських територіях. Наприклад, у 1947 р. клембівська артіль відвантажила свою продукцію у Вінницю, Ямпіль, Могилів-Подільський, Ізмаїл, Кіровоград, Миколаїв, Одесу, Херсон⁵⁹⁶.

У липні 1947 р. крамниця у Вінниці мала асортимент зі всієї продукції спілки, крім кераміки⁵⁹⁷. Найбільшим розмаїттям вирізнявся одяг: жіночий (плаття, сорочки, блузи), дитячий (сорочки, плаття, сарафани) та чоловічий (сорочки). Близькими до цієї групи були галантерейні товари: шовкові косинки, вовняні кашне, носовички, комірці, мундштуки, пудрениці, шкатулки, портсигари. Серед предметів хатнього начиння були скатертини, доріжки, фіранки, серветки, килими та килимові вироби, абажури. Дітям призначалися іграшки «собачка» та «зайчик». Група канцелярських товарів охоплювала прес-пап'є, лінійки, чорнильне приладдя, ручки. Отже, в магазині було лише 29 найменувань товарів, деякі з них мали по кілька артикулів та варіантів виконання. Доволі скромний асортимент, який урізноманітнювався за рахунок варіативності, особливо вишивки. Постільної білизни взагалі не було.

1 грудня 1947 р. у вінницькому магазині та складі спілки провели переоблік⁵⁹⁸, оскільки готувалися до скасування карткової системи. Виявилось, що асортимент магазину був практично таким самим, що й у липні. Додались лише бюстгальтери, саше, іграшки «клоун» та «свинка», керамічні іграшки. Здається, що виробництво бюстгальтерів було місцевою ініціативою, оскільки союзним преїскурантом артикул для них не визначався. Ймовірно, цей предмет жіночого гардеробу не мав особливого попиту, жінки не зважали на нього,

⁵⁹⁵ Там само, спр. 351, арк. 471.

⁵⁹⁶ Там само, спр. 445, арк. 22.

⁵⁹⁷ Там само, спр. 31, арк. 39–40.

⁵⁹⁸ Там само, арк. 46–53.

оскільки в крамниці був великий запас (80 шт.), а вартість взагалі видавалася дивною – 6,27 руб. Для порівняння: пудрениця коштувала 97 руб., лінійка – 65 руб., мундштук – 9,1 руб. (Хоча ідею про погану модель або погану якість виробу виключити не можна.) Через два тижня, 14 грудня, влада скасувала карткову систему і запровадила вільну торгівлю, втім Вінницька спілка не зробила помітних кроків для розширення асортименту продукції за півроку.

За артикулами єдиного всесоюзного прейскуранта нескладно з'ясувати популярність та розмаїття товарів у торговій мережі спілки. Зрозуміло, що кустарна ручна робота в артілях не могла мати такої продуктивності праці, як на промислових підприємствах, натомість дозволяла кожний виріб зробити індивідуальним. Пovoєнна доба вимагала збільшення продукції, тому артілі не могли собі дозволити індивідуалізацію, намагалися уніфікувати продукцію. На практиці це виглядало так: роками всі артілі випускали одну модель, але в різному художньому виконанні. За рахунок цього вдавалося економити фінанси.

Специфіка вишитого одягу полягала в тому, що кожна модель мала кілька варіантів виконання за рахунок складності та обсягу вишивки, а також матеріалу (бавовняне та лляне полотно, маркізет, батист, крепдешин, шовк тощо), з якого шили товар. Вінницькі предмети гардеробу мали лише кілька моделей кожний, що обумовлювалося економічно потребою в самоокупності, а з іншого боку, дефіцит одягу був таким, що й такий модельний ряд міг задовольнити споживача. Наприклад, чоловічі сорочки мали лише 2 моделі, але 8 варіантів за поширеними групами обробки, жіночі плаття – 3 моделі, жіночі блузи – 5. Найбільше видове розмаїття мали пудрениці – 12, але для них не визначались артикули, тому тут складно розмірковувати про моделі чи варіанти.

За динамікою асортименту та товарного запасу крамниці серед вінницької продукції існував популярний товар. Наприклад, у липні в магазині чоловічих сорочок всіх варіантів було 115 шт., а в грудні – лише 1, причому найдорожча, подібної в липні взагалі не було. На складі зберігалося ще 10 шт., причому по кожній групі обробки – 1–2. По інших предметах одягу простежується рух, хоч й не такий яскравий. Наприклад, у липні жіночих суконь було 73 шт., на кінець року залишилось 27, а склад пропонував ще 118. Зрозуміло, що обсяг реалізованої продукції був більшим, але пропозиція була більш-менш постійною.

Серед найменувань товару могли бути більш популярні моделі. Наприклад, жіноча блуза з артикулом 154/211 в 3–4 варіантах завжди була в асортименті магазину в кількох десятках штук, а інші моделі кожного варіанту – 1–2 шт. Подібною була ситуація на складі. У грудні в магазині їх взагалі не було. (Протилежна версія є малоймовірною, оскільки можна припустити, що артілі намагалися виробляти ходовий матеріал.) Загалом складається враження, що жінки перевагу надавали придбанню блузок перед сукнями. Така практика пояснювалася скоріше ціною товару, а не його якістю.

По групі побутових товарів спостерігався рух по килимових і тканих виробках, наприклад, у липні доріжок було 7, у грудні стало – 42, на складі ще знаходилося 34. Продали абажури (2 шт.), глечики (14), найдорожчі килими по 800 руб., а дешевші в діапазоні 300–500 руб. залишалися.

Водночас серед галантерейного та канцелярського товарів за майже півроку кількість мундштуків (445), пудрениць (151), портсигарів (5), прес-пап'є (5) не змінилася, а от ручок для письма стало менше на 4, лінійок – 1.

Жодного разу в магазині не фіксували порт'єри, труси, рукавички, а от на складі вони були, хоч й в незначній кількості. За архівними матеріалами, асортимент в магазині та на складі був вужчим за те, що вироблялося артілями. Ще раз звернемо увагу на те, що постільною білизною не торгували, вочевидь, все уходило за державним замовленням.

Логічним було б припустити, що в свою торгову мережу спілка спрямовувала найпопулярніший товар, який населення погодилось би придбати й за комерційними цінами. Найбільш затребуваним був одяг, особливо чоловічий. Після війни вінничани задовольняли найнеобхідніші потреби. Меншою мірою, але стабільно купували предмети інтер'єру, що свідчить про бажання прикрасити побут. Зрозуміло, що намагалися придбати найдешевший товар. А от галантерейний та канцелярський товар за комерційними цінами попитом не користувався. (Як тут не згадати пудрениці, кількість яких залишалася незмінною – 151 шт.). Врешті-решт, без цього можна було й обійтись, коли є нагальні потреби виживання, хоча асортимент міг не задовольняти смаки покупців.

Після скасування карткової системи були встановлені нові, знижені державні роздрібні ціни на продовольчі товари, а також промислові товари для міста та села⁵⁹⁹. Утім вони не стосувалися цін на колгоспному ринкові та кооперативній торгівлі. Паралельно зарплатню робітників і службовців залишили незмінними, що дещо підняло купівельну здатність міського населення та збільшило попит на товари.

1948-й став першим роком повернення населення до торгових взаємовідносин. Люди вперше після 7 років карткової системи повернулись до вибору товарів за власні кошти. Хоча асортимент товарів був по-радянськи вузьким, але тепер речі можна було обирати за якістю, зовнішньою привабливістю, а не брати суто те, що розподілили. У цих умовах кооператори зіткнулися з тим, що треба не тільки налагоджувати торгівлю, а й враховувати смаки покупців і розширювати асортимент, покращувати якість продукції. Споживачі грошима проголосували у спілчанській торговій мережі. За рік вони придбали товарів на 591,4 тис. руб., майже в 4 рази менше, ніж за попередній рік. Причин було кілька: по-перше, населенню бракувало грошей, але ж воно десь їх витратило, тим більш на тлі багаторічного відкладеного попиту; по-друге, не задовольняв спілчанський асортимент на тлі конкуренції з іншими магазинами; по-третє, зі спілки вийшла одеська артіль, яка вміла працювати з покупцями.

⁵⁹⁹ З 16 грудня 1947 р. скасували комерційні ціни і запровадили єдині роздрібні ціни на продовольчі і промислові товари, паралельно встановили норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки. З одного боку, знизили ціни на хліб, муку, крупи і макарони в середньому на 10%, порівняно з діючими пайковими цінами, на решту харчів ціни залишили на рівні пайкових. Але оскільки у 16 вересні 1946 р. підвищили пайкові ціни на карткові продукти та непродовольчі товари в 2,5–6 разів, то в цілому товари залишалися дорожчими від довоєнних. Відміна комерційних цін на промислові товари зробила їх доступнішими для населення, бо раніше за картковими нормами вони були практично недоступними.

Торгова мережа спілки складалася з магазину у Вінниці та 2 яток у сільській місцевості. 82,4% всього товару було реалізовано у міській місцевості. (І тут вихід одеситів став показовим щодо падіння виторгу.) У кварталному розрізі 53,3% всього товару було реалізовано у 2-му кварталі⁶⁰⁰, як і попереднього року. Вочевидь, 1-й квартал 1948 р. був дуже складним для радянської торгівлі. Населення обережно поставилося до скасування карток і купувало лише найнеобхідніше, а виробники не могли швидко перелаштуватися на нову систему торгових стосунків. Якщо раніше спілка відвантажувала готову продукцію за нарядами, то тепер вона мала самостійно шукати гуртових покупців. В неї на складах було товару на 2 740 тис. руб.⁶⁰¹, а кому продати вона не знала. За новими правилами, вона мала самостійно заключити договори про реалізацію товару з Союзгуртпромторгом, Союзгалантереєю, Укоопспілкою, а не розподіляти продукцію за рознарядкою. Спочатку вінничани спробували працювати з районними споживспілками. Через спілку відбувався розподіл сум, на які артілі мали передати свою продукцію в районні структури⁶⁰². Споживспілки відмовлялися, аргументуючи низьким попитом на цей товар. Паралельно вінницькі представники поїхали по великих гуртових ярмарках СРСР для пошуку покупців. На початку 1949 р. готову продукцію, крім вищезгаданих централізованих гуртових баз, на основі прямих контактів вінничани відвантажували в українські Ворошиловград (нині Луганськ – 225,0 тис. руб.) та Сталіно (нині Донецьк – 225,0 тис. руб.), російські Хабаровськ (1252,1 тис. руб.) та Холмськ Сахалінської області (811,0 тис. руб.), узбецький Самарканд (138,0 тис. руб.)⁶⁰³. Вели перемовини з Ленінградським головунівермагом щодо випуску продукції на давальницькій сировині. (На давальницькій сировині могли бути вишивки різних орнаментів за домовленістю із замовником.)

Попри успіхи з налагодження торгових зв'язків обсяги залишків продукції на складах зростали: на 1 квітня 1948 р. – 1 018,0 тис. руб., а на 1 квітня 1949 р. – 1239,0 тис. руб.⁶⁰⁴ Показово, що власна торгова мережа була забезпечена товаром лише на 24% (на 36,0 тис. руб. замість 150,0 тис. руб.)⁶⁰⁵, тобто продукція не користувалася попитом, тому продавці намагалися не перевантажувати свої склади.

У 1949 р. продовжували розбудовувати власну торгову мережу, яка охоплювала у Вінниці – магазин та лоток – на базарі по вул. Свердлова⁶⁰⁶, а також ларьки (рундуки) – Городківка та Соболівка, лотки – Немирів (вул. Леніна) та Вапнярка (пров. 2-й Кирова, 6)⁶⁰⁷. Торгові точки спілки не відповідали навіть дуже скромним вимогам, що висувалися до підприємств радянської торгівлі. На магазинах і ларьках не було вивісок, оформлених вітрин, прейскурантів цін, книг

⁶⁰⁰ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 399, арк. 1.

⁶⁰¹ Там само, спр. 445, арк. 14.

⁶⁰² Там само, арк. 9.

⁶⁰³ Там само, спр. 452, арк. 3.

⁶⁰⁴ Там само, спр. 63, арк. 33.

⁶⁰⁵ Там само, спр. 275, арк. 47.

⁶⁰⁶ Нині вул. князів Коріатовичів.

⁶⁰⁷ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 472, арк. 8.

жалоб і пропозицій, санітарних журналів. Зокрема, у рішенні Вінницької міської ради від 5 квітня 1949 р. про покращення реклами у місті, зокрема, вказувалося, що промислові артілі не мають вивісок на своїх приміщеннях, або вони настільки примітивні, що псують вигляд вулиці, а артілі не вміють рекламувати свою продукцію⁶⁰⁸. Спільчанські торгові точки пропонували лише продукцію артілей, відповідно товарний асортимент був вузький. Було чимало нарікань на браковану продукцію.

Оскільки взаємини спілки та артілей з торговими організаціями були все ж подібними до ринкових, то виникало чимало конфліктних ситуацій, якими намагалися скористатися обидві сторони. Специфіка крою українських чоловічих сорочок та жіночих блуз давала можливість одягати їх людям різної комплекції, тому на товарних ярликах артілі, попри вимоги, не вказували розмір та зріст, лише артикул виробу, чим користувалася, в свою чергу, торгова сторона, намагаючись оштрафувати виробників⁶⁰⁹. Крім того, артілі могли відправити не випрані, погано зшиті вироби, або вироби, не передбачені договором⁶¹⁰.

Коли контрагент все ж добивався повернення бракованого товару, то його намагалися переробити, наприклад, з більшої блузи зробити меншу, з порт'єри – серветки тощо. А у тих випадках, коли вже виправити неможливо, то товар уціняли і продавали членам артілі за готівковий розрахунок, а за необхідності – за рахунок зарплатні. Подібна ситуація склалася у немирівській артілі, де треба було реалізувати в такий спосіб 19 чоловічих сорочок, 4 жіночих сукні, 240 наволочок, 68 жіночих блуз, 54 пари фіранок⁶¹¹.

Робота за державними нарядами привчила артілі до сліпого виконання виробничого плану та ігнорування інтересів покупців. Слабкий менеджмент з боку керівництва спілки, незнання маркетингових технологій, відсутність досвіду ринкової роботи, вузький асортимент, низька якість та нецікава, неходова продукція та багато інших причин призвели до високої затовареності складів, низька ліквідність продукції вела до заборгованості у зарплатні, браку капіталовкладень, замалим обіговим коштам, тобто до стагнації та навіть смерті кооперативів.

На тлі відносної економічної самостійності художні артілі не могли уникнути чіткого соціально-політичного курсу на рерадянізацію звільнених від нацистської окупації територій.

---

⁶⁰⁸ Там само, спр. 472, арк. 31.

⁶⁰⁹ Там само, спр. 461, арк. 12.

⁶¹⁰ Там само, спр. 464, арк. 27.

⁶¹¹ Там само, спр. 101, арк. 108.

Грані оприявлення радянського соціального в художній промисловій кооперації

Хто працював у художніх артілях?

Тетяна Каросва

Художні артілі Вінниччини діяли переважно в сільській місцевості, де за робочі руки їм доводилося конкурувати з колгоспами. Райкоми КП(б)У більше цікавилися виробництвом колгоспів, які вважалися головними, тому художні кооперативи були у ролі падчерки як у відношенні до легкої промисловості, так й до сільського господарства. Відповідно, відновлення художньої кооперації швидше проходило не лише на основі старих колективів, а й на тлі сформованого позитивного ставлення до художніх промислів на місці. Попри державні директиви щодо їх підтримки, перші роки роботи артілей проходили у протистоянні з головами колгоспів, які були зацікавлені у повній задіяності селян у своєму господарстві. Ситуація дійшла до того, що відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР «Про розвиток художніх промислів в Україні та виготовлення системою Укоопромради художніх виробів для ширспоживу, Головособторгу і на експорт» (1946) Вінницький облвиконком своєю ухвалою від 29 липня 1946 р. заборонив районним, міським та сільським виконкомам відкликати або переводити на будь-яку роботу спеціалістів художніх промислів і зобов'язав районну владу забезпечити артілі необхідною кількістю працівників⁶¹². Наприклад, для виконання виробничого плану 1948 р. у вапнярській артілі мали забезпечити 96 осіб⁶¹³, липовецькій – 85⁶¹⁴. На самих підприємствах тоді було, відповідно, 53 та 45 осіб⁶¹⁵.

В артілях працювали їх члени та вільнонаймані особи. Найнятим персоналом могли бути: голова правління, заввиробництва, бухгалтер, інструктор, комірник, рахівник, сторож, конюх тощо. В артілях, які охоплювали кілька районів, могли бути звільнені бригадири. Для налагодження виробничих процесів у нових артілях на посаду заввиробництва (технорука) могли перевести досвідчену людину зі старої, як правило, клембівської або городківської. Наприклад, у вапнярську артіль з городківської перевели А. Д. Томашину, яка з інструктора стала заввиробництва на новому підприємстві, та В. П. Радзімовську, яка очолила цех машинної вишивки⁶¹⁶.

⁶¹² ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 95, арк. 58.

⁶¹³ Там само, арк. 36.

⁶¹⁴ Там само, спр. 99, арк. 13.

⁶¹⁵ Там само, спр. 63, арк. 3.

⁶¹⁶ Там само, арк. 32.

Зберіглося дуже мало відомостей про кадровий склад артилей восени 1944 р. Відомо лише, що на кінець року рахувалася 861 особа (*Див. табл. № 6*)⁶¹⁷. Оскільки спочатку відновлювалися старі кооперативи, то вочевидь повернулися їхні довоєнні члени. Стимулом для приєднання нових працівників, особливо вдів та дітей з багатодітних родин, була можливість додаткового заробітку в скрутних економічних обставинах повоєнної доби.

За річним звітом на 1 січня 1946 р., в артилях, що за кілька місяців увійшли до складу Вінницької міжоблхудожпромспілки, була 941 особа: Клембівка – 363 осіб, Городківка – 139, Митки – 53, Зозів – 32, Немирів – 53, Бубнівка – 18, а також Одеса – 283⁶¹⁸. У самому апараті спілки було 11 осіб. Разом з найнятим персоналом у спілці працювало 994 особи. Більшість з них була жінками – 961 (96,7%). Чоловіки були переважно серед керівного складу артилей та гончарів. Помітна тенденція призначати керівниками артилей демобілізованих військових. Хоча основу трудових колективів складали працівники середнього віку, але активно залучалась молодь до 17 років, яких було 132 особи, від 17 до 20 включно – 200, тобто молодь до 20 років складала третину (33,4%) працівників⁶¹⁹. Вони були новачками, не мали довоєнного досвіду. Утім вишивка вимагала певної фізіологічної здатності, адже за відсутності якісного електричного освітлення та окулярів план треба виконувати.

Табл. № 6.

Кількість працівників в артилей Вінницької спілки, 1945–1949 рр.

	1945	1946	1947	1948	1949
Кількість членів артилей	861	994	1348	2154 ⁶²⁰ /1786	2050 ⁶²¹
Фонд заробітної платні, тис. руб.			6575	4538,7 реально	4538,7

Упродовж 1946 р. було створено 7 нових артилей. Наприклад, ободівська в серпні 1946 р. починалась з 8 осіб, а наприкінці року було вже 180⁶²². Спілка розрослась до 13 кооперативів. Новий 1947 р. в системі художньої промислової кооперації зустрічало 1348 працівників⁶²³.

Для її ритмічного функціонування потрібний був управлінський та обслуговуючий персонал на рівні підприємств. За проектом штатного розкладу 1947 р.⁶²⁴, спілка планувала такий склад обслуговуючого персоналу (79 осіб): майстри цехів – 3 (клембівська, одеська, вінницька артилі), звільнені бригадири – 49, рахівники – 6, підсобні робітники – 13, конюхи – 7, прибиральниці – 17, столяри – 3, водій (городківська артиль) – 1. У пересічних артилях мало бути по 2 обслуговуючих робітника, і на їхньому тлі вирізнялися артилі: клембівська – 17 робітників, городківська – 13, одеська – 20, вінницька – 11.

⁶¹⁷ Там само, арк. 1.

⁶¹⁸ Там само, арк. 1.

⁶¹⁹ Там само, спр. 318, арк. 30–55.

⁶²⁰ 2154 особи разом з одеською артиллею.

⁶²¹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 399, арк. 4зв.

⁶²² Там само, спр. 102, арк. 1.

⁶²³ Там само, спр. 53, арк. 18.

⁶²⁴ Там само, спр. 364, арк. 30–31.

Адміністративно-управлінська ланка в артілях планувалася у такому вигляді (108 осіб): голови правління – 13, заступники голів правління з оргмасової роботи – 4 (клембівська, городківська, одеська, вінницька артілі), завідувач виробництва (технорук) – 13, начальник ОТК (одеська) – 1, завідувач планового виробництва (одеська) – 1, технік-плановик (клембівська) – 1, статистик (одеська) – 1, технік-нормувальник (одеська) – 1, головний бухгалтер (клембівська, одеська) – 2, старший бухгалтер – 12, бухгалтер (клембівська, зозівська) – 2, касир – 13, завідувач постачання (одеська) – 1, агент постачання (клембівська, городківська, одеська, вінницька) – 4, завідувач склада (одеська) – 1, комірник – 11, діловод-машиністка (клембівська, одеська) – 2, табельник (одеська) – 1, начальник охорони (одеська) – 1, інструктори – 7, сторожі – 13. У пересічних артілях було 6 адміністративних одиниць. Розміром управлінської ланки виділялися одеська артіль – 21, клембівська – 13, городківська – 9, вінницька – 9. Пропозиції такого штатного розкладу враховували специфіку розвитку кооперативів, особливо великих. Показовою тут була пропозиція щодо одеської артілі, яка охоплювала всю область, мала багато виробничих напрямків, численний колектив. Оскільки одесити мали великі обсяги виробництва, то могли собі дозволити утримувати більший штат управлінців та обслуги, які нічого не виробляли, лише забезпечували функціонування такого великого економічного організму. І на противагу їм, бубнівській артілі з її 18 працівниками треба було мати якнайменший адміністративний та обслуговуючий апарат. Загалом в артілях існувала проблема: брак підготовленого керівного складу та кваліфікованих майстрів з обслуговування машин. За 1947 р. у спілці поміняли 7 очільників артілей, 6 завідувачів виробництва, 10 бухгалтерів⁶²⁵.

На 1 березня 1947 р., у Вінницькій спілці працювало 1566 робітників, 11 учнів, 40 інженерно-технічних робітників, 46 службовців, 37 осіб обслуговуючого персоналу⁶²⁶. (123 особи допоміжного апарату проти 187 за планом.) Серед робітників було 1419 вишивальниць, 67 в'язальниць, 38 закрійників і закрійниць, 30 ткачів і ткаць, 10 формувальників (гончарів) та 2 маляра, альфрейщика⁶²⁷. Усього було 1700 осіб, тобто загальна кількість працівників збільшилася майже на $\frac{3}{4}$ порівняно з попереднім роком. Традиційно більшість складала жінки – 95,5%. Кістяк спілки складала працівники у віці від 20 до 49 років – 83,2%. Дві дитини 14 років працювали учнями, ще 49 осіб були у віці від 14 до 16 років. Усі вони отримували переважно учнівську зарплатню, вочевидь, для їхніх родин і такі кошти були важливим підмогою для сімейного бюджету. Через свій вік учні не могли бути членами артілей, може тому молоді до 17 років стало менше удвічі. Старших за 60 років було 10 осіб, це були переважно сторожі та комірники. Основа колективу була селянською, відтак освітній ценз у спілці був низьким. Вищу освіту мало лише 2 особи, середню технічну – 11. Вони працювали в адміністративному апараті спілки та артілей⁶²⁸.

⁶²⁵ Там само, спр. 63, арк. 32.

⁶²⁶ Там само, спр. 360, арк. 101.

⁶²⁷ Там само, арк. 5.

⁶²⁸ Там само, арк. 101.

Надалі спілка намагалася зростати, залучаючи нових членів. На початок 1948 р. працювало 2 154 особи⁶²⁹. Упродовж року керівництво спілки та артільей багато уваги приділяли кооперуванню нових членів, адже з виходом міцної одеської артілі вінничанам треба було нарощувати виробництво самостійно. І через рік у вінницькій спілці було 2 050 працівників. Більшість з них проживала у сільській місцевості – 90,4% у 1948 р.⁶³⁰. На 16 артільей припадало 85 управлінців та 4 торговельних працівники⁶³¹, що було окремим тягарем для бюджету артільей, оскільки вони особисто нічого не виробляли, а зарплатню отримували. Тим більш, наприклад, у 1948 р. працівники заробляли в середньому 355 руб. щомісяця, а інженерно-технічні робітники – 558 руб. Загалом середня зарплата по спілці була 416 руб. на місяць⁶³².

Перед керівництвом спілки та артільей постійно стояло питання збільшення числа кооперованих та працюючих. Якщо перші роки люди вступали в артілі, оскільки сподівалися мати додатковий заробіток, то у наступні ситуація із заборгованістю зарплатні почала їх відлякувати. На 1 квітня 1948 р. заборгованість по спілці була 427 тис. руб., з них 100,6 тис. руб – прострочених⁶³³, а на 1 квітня 1949 р. – 1046 тис. руб.⁶³⁴, на 15 травня 1949 р. – 740,7 тис. руб.⁶³⁵ Особливо страждали на це нові артілі, де не було відповідної виконавської культури, налагодженого керування та обліку праці, сталих контактів для реалізації продукції. Наприклад, у борівській артілі заборгованість по зарплатні на 1 червня 1949 р. – 102 412 руб. 94 коп., з них простроченої – 90 116 руб. 07 коп.⁶³⁶ Хоча звинувачувати у затримках лише артільне керівництво некоректно, бо спрацьовувало також загальне ставлення державних органів управління та банківської системи до кооперативного сектору економіки як вторинного в країні. Гроші спрямовувалися на державні підприємства, а кооперативи отримували їх за залишковим принципом.

Надійним способом залучення нових членів артілі були учні. Підприємства набирали молодь, організовували для неї учнівське навчання. Наприклад, у 1946 р. вишивці вчилися 99 осіб, ткацтву – 7, кераміці – 2, дитячій іграшці – 5⁶³⁷. Усього за перші два роки існування Вінницької спілки було підготовлено 399 осіб проти запланованих 167⁶³⁸.

Навчання передбачало 20 академічних годин теоретичного курсу, 32 години практичного. Його організовував заввиробництва кожної артілі, який

⁶²⁹ Там само, спр. 382, арк. 7.

⁶³⁰ Там само, спр. 63, арк. 6.

⁶³¹ Там само, спр. 399, арк. 4.

⁶³² Там само, спр. 382, арк. 7.

У 1950 р. середня місячна заробітна платня в СРСР була 646 руб., зокрема робітників в промисловості – 710 руб., у радгоспах – 383 руб., залізничників – 725 руб., освітян – 692 руб., працівників охорони здоров'я – 481 руб., апарату державних і господарчих установ та громадських організацій – 671 руб., колгоспників – 166 руб.

Вишита чоловіча сорочка найдешевшого масового виробництва коштувала 122 руб. (група обробки 31-а, за відпускну ціною артілі).

⁶³³ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63, арк. 33.

⁶³⁴ Там само, спр. 275, арк. 47.

⁶³⁵ Там само, спр. 280, арк. 6.

⁶³⁶ Там само, спр. 275, арк. 43.

⁶³⁷ Там само, спр. 62, арк. 36.

⁶³⁸ Там само, спр. 63, арк. 16.

проводив теоретичний блок, а до практичного залучав майстрів. Начебто навчальні заняття мали оплачуватися: теоретичні заняття по 5 руб. за годину, практичні – по 3 руб., але цього майже не дотримувались, наразі щодо практики, оскільки учні практично відразу починали працювати на виробництві, переймаючи навички у майстрів. Навчання вишивальниць (опанування технік вишивки) тривало від одного до кількох місяців індивідуально⁶³⁹. У протоколах загальних зборів артілей було багато нарікань на відсутність оплати праці учнів, обмалъ або відсутність навчальних занять. Для більш досвідчених працівників запроваджувався своєрідний екзамен – здача техмінімуму. Наприклад, за 1-й квартал 1946 р. техмінімум з ручної вишивки мали скласти 100 осіб, з керамічного виробництва – 10, з килимарства – 10⁶⁴⁰. Усього за два перші роки діяльності у Вінницькій спілці техмінімум опанували 429 осіб⁶⁴¹.

Після війни було багато інвалідів. У СРСР навіть створювались окремі кооперативи інвалідів, які функціонували за іншими нормативними правилами і мали чимало пільг. Художні артілі також були для них зручним способом заробітку, оскільки дозволяли надомництво. Наприклад, у 1946 р. у клембівській артіль працювало 3 інваліди, городківській – 1, одеській – 7, вінницькій – 3⁶⁴². З 1946 р. городківську артіль очолював колишній офіцер З. С. Блітман, який втратив ногу після поранення.

Важливим способом підвищення майстерності працівників у соціалістичній економіці вважалися стахановський рух та соціалістичні змагання. У повоєнну добу поширеною практикою було змагання за виконання річного плану до чергової річниці Жовтневої революції. У рамках четвертої п'ятирічки закликали закінчити її за чотири роки. На папері артілі, бригади та окремі працівники змагалися між собою. Перші роки це була формальність, оскільки перебої з постачанням сировини, брак витратних матеріалів дуже часто зривали виконання звичайних, планових показників. Оголосивши соцзмагання, його організатори не стежили за його перебігом, не підводили своєчасно його підсумків, не висвітлювали хід його проведення. Хоча результати щороку озвучувалися, проте це були здебільшого формульні фрази. Лише зі стабілізацією виробництва у 1948–1949 рр. соціалістичні змагання набули вже усвідомлених форм. Для заохочення їх учасників використовувалися заходи матеріального і морального стимулювання: виплата премій переможцям змагань, розміщення прізвищ (за можливості портретів) передовиків на Дошках пошани, нагородження Почесними грамотами, оголошення вдячності за територіальною (райвиконкому чи облвиконкому) або відомчою ознакою (спілки або Укрхудожпромспілки, Укооппромспілки), надання звання «Ударника», «Відмінника промислової кооперації» тощо. Якщо на кінець 1946 р. у спілці було 176 стахановців та 152 ударників соціалістичної праці⁶⁴³, то через рік вже було

⁶³⁹ Там само, спр. 29, арк. 6.

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ Там само, спр. 63, арк. 16.

⁶⁴² Там само, спр. 62, арк. 36.

⁶⁴³ Там само, спр. 55, арк. 5.

287 стахановців і 309 ударників⁶⁴⁴. 8 стахановців було рекомендовано до вступу в КП(б)У.

На початок 1948 р. діяла 81 бригада (разом з одеськими), тобто чимала кількість сіл була втягнута в промислове виробництво предметів художніх промислів. Майстрині та майстри були посередниками між культурою традиційного і модерного суспільств. Традиційна народна культура, інтенсивно трансформуючись, інтегрувалася в модерну міську культуру упродовж другої половини XIX та XX ст. Одночасно йшов протилежний процес у сільську культуру просочувалися нові орнаменти, нові зразки виробів. Радянське населення повоєнної доби після всіх випробувань особливо гостро прагнуло затишку та комфорту. Хоч й повільно, але зростали стандарти споживання, і артільники були не останніми, хто своїми діями сприяв цьому.

Умови праці і матеріальне становище працівників художніх артілей

Ольга Коляструк

Прямі матеріальні збитки економіки України у війні, що стала ареною протистояння двох тоталітарних режимів – сталінського та гітлерівського – становили 285 млрд руб., майже 42% усіх втрат СРСР⁶⁴⁵. Безповоротними стали людські втрати, які в Україні становили від 8 до 10 млн осіб, населення скоротилося від 41 до 27,4 млн. 76% демографічних утрат припадало на чоловіків 1901–1931 рр. народження, тому повоєнне суспільство було переважно жіночим, що створювало чимало труднощів і проблем. На селі типовою для всієї статево-вікової структури працездатного населення була ситуація, коли кількість жінок значно перевищувала кількість чоловіків, зокрема, у 1946 р. в Україні на 100 жінок у середньому налічувалося 54,2 чоловіків, при цьому на 100 жінок віком 18–29 років припадало тільки 36,4 чоловіка, віком 30–39 років – 52,2, а віком 40–49 років – 60,7. І через кілька років у 1950 р., коли хвилі повоєнного повернення населення вщухли, на 100 жінок у віці 22–33 роки налічувалося тільки 54,7 чоловіків, а у віці 34–45 роки – 56,6⁶⁴⁶.

Загальне становище українських селян після звільнення від нацистської окупації й у перші повоєнні роки було вкрай важким не лише через розруху, людські втрати і матеріальні збитки, а й через тривання і посилення репресивної політики радянської держави по відношенню до селян, обумовленої воєнним станом з максимальною концентрацією зусиль на оборонній промисловості і зневажанням життєвих потреб населення.

Сільське господарство залишалося внутрішнім донором для піднаження інших галузей економіки. Від початку радянсько-німецької війни засобом для

⁶⁴⁴ Там само, спр. 360, арк. 11.

⁶⁴⁵ Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Мюнхен, 1964. С. 184.

⁶⁴⁶ Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 448.

покриття воєнних витрат були добровільні та обов'язкові платежі населення у фонд оборони. Така ситуація тривала і по звільненню від окупації.

З весни 1946 р. радянське керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочало «битву за врожай». Лише з весни до жовтня 1946 р. в Україні було прийнято більше десяти постанов, що стосувалися хлібозаготівель. У них затримка здачі хліба державі оголошувалася злочином. Водночас у жодній з них – ні союзних, ні республіканських, які стосувались хлібозаготівельної кампанії, не згадувались і не брались до уваги продовольчі труднощі населення, хоча вони існували вже задовго до жнив і влада про них знала. З весни 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудовні майже не отримували зерна⁶⁴⁷.

Ще за воєнного часу радянська держава істотно скоротила наповнення фондів споживання в колгоспах, відтак істотно зменшила оплату праці колгоспників, натомість збільшила пряме і непряме оподаткування. Загалом у центральних областях України після війни сума для оплати праці колгоспників була нижчою, ніж у довоєнний період. Якщо в 1940 р. на грошову оплату трудодня тут витрачено 47,9% загального прибутку колгоспів, то навіть у 1950 р. – 38,4%⁶⁴⁸. Зростання прибутків колгоспів гальмувалося також низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію. У середньому грошові прибутки колгоспів України в 1945 р. становили лише 56,5% від рівня 1940 р. Усе це зменшувало відсоток відрахування коштів на оплату трудодня під час розподілу прибутків колгоспників. Оплата праці колгоспника в центральних областях України не відрізнялася від загальноукраїнського рівня й була нижчою, ніж до війни. Так, у 1944 р. середня оплата трудодня на Київщині становила 1,1 кг зерна і 0,72 крб. грошима, а частина колгоспів зовсім не здійснювала грошової або натуральної оплати праці колгоспників. Питома вага прибутків за працю у колгоспі в сукупному доході сім'ї колгоспника становила загалом не більше 20,3% грошових доходів і 37,7% доходу зернових. Це значною мірою підривало матеріальну зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці в колгоспі. Селяни отримували принаймні у 2–3 рази менше продуктів за трудоднями, ніж робітники і службовці за картками, тому були кровно зацікавлені в розвитку присадибного господарства⁶⁴⁹.

У 1944–1947 рр. грошові виплати колгоспникам були не тільки мізерними, а й нерегулярними, розрахунки здійснювалися із затримкою, частками і не повністю; понад те, платні могли взагалі позбавити, вдаючись до різноманітних суспільних звинувачень і дисциплінарних покарань. Оплата праці селян, розподіл хліба на трудовні дозволялися лише за умови виконання господарством плану хлібозаготівель. У 1946 р. колгоспникам України на трудодень було нараховано пересічно по 257 г збіжжя і 64 коп. грішми (по СРСР – по 520 г і 90

⁶⁴⁷ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 3 ч. : колектив. моногр. / відп. ред. В. М. Даниленко ; Ін-т історії України НАНУ. Київ, 2010. Ч. 3. С. 6, 8.

⁶⁴⁸ Терещенко Т. Рівень життя українського селянства в 1943–1950 рр. (на матеріалах центральних областей України) // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Іст. науки. Остріг, 2016. Вип. 25. С. 115.

⁶⁴⁹ Там само... С. 114.

коп.)⁶⁵⁰. При цьому у значній кількості колгоспів оплата трудоднів провадилася зовсім кепсько: 10% колгоспів зовсім не сплачували грошей, частина – не видавала навіть збіжжя. Така «оплата» праці могла обернутися на смертельну загрозу для тих, хто не мав інших доходів. Значна частина селян розраховувала протриматися до нового врожаю за рахунок доходів від особистих господарств. У сьомій статті Конституції СРСР 1936 р. зазначалося: *«Кожний колгоспний двір, крім основного прибутку від громадського колгоспного господарства, має в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці, житловий будинок, продуктивну худобу, птицю й дрібний сільськогосподарський реманент – згідно з статутом сільськогосподарської артілі»*. Практика надання земельних ділянок для виробництва сільськогосподарської продукції з метою задоволення власних потреб у продуктах харчування в 1930-ті рр. була вимушеною мірою, розміри ділянок коливалися від 0,25 до 0,5 га, в окремих регіонах – до 1,0 га, залежно від кількості членів родини. Селянські спроби збільшити свої присадибні ділянки радянськими органами були розтлумачені як класово-ворожі, що відобразилося у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання». Відтак, наступна партійно-радянська ухвала від 28 липня 1939 р. «Про присадибні ділянки робітників, службовців, сільських вчителів, агрономів та інших не членів колгоспу, що працюють у сільській місцевості» обмежила категорії громадян на присадибні земельні ділянки і зменшила їх 0,15 га, включаючи площу під будівлями. Такий же розмір присадибних ділянок був установлений і для інвалідів, пенсіонерів, людей похилого віку, які не є членами колгоспу⁶⁵¹. Виступаючи за «впорядкування землекористування» селянськими дворами, держава виходила не тільки і не стільки з необхідності збереження громадських земель колгоспів. Адже йшлося про повернення колгоспам усього декількох гектарів земельних угідь, тоді як вони мали у своєму розпорядженні сотні гектарів, які, до того ж, часто не використовувалися повною мірою. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це порушувало співвідношення між працею на громадській і особистій землі, а в період сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу з колективного господарства⁶⁵².

На власників присадибних ділянок було введено обов'язкові поставки м'яса, масла, молока, сиру, дещо пізніше – зернових культур, картоплі, соняшнику, рису, вовни. Ці поставки мали силу податку, давали основну частину централізованих заготівель і здійснювалися за дуже низькими цінами. Влада нерідко визначала завищені плани поставок продукції, не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. У своїх мемуарах М. Хрущов писав: *«...виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки*

⁶⁵⁰ Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2004. С. 130.

⁶⁵¹ Становлення і розвиток земельного законодавства України у ХХ – на початку ХХІ ст. /за ред. П. Кулинич. Київ, 2018. С. 23.

⁶⁵² Терещенко Т. Рівень життя... С. 115.

*можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави»*⁶⁵³. Політичне керівництво країни визначало різні норми здачі продуктів: для колгоспів і колгоспників вони були меншими, для селян-одноосібників – більшими.

Податок вираховували з кожного підсобного господарства відповідно до площі земельної ділянки. Фінансові органи розробили детальні платіжні повідомлення – документи, в яких було визначено грошову суму чи натуральну величину й чітко вписано термін внесення платежів. Ці повідомлення вручалися під розписку, що надавало їм додаткової обов'язковості виконання. Обов'язковими були поставки м'яса, масла, сиру, зернових культур, картоплі, соняшника, вовни. За це держава платила тверді мінімальні ціни, які іноді були менші за собівартість продукції. Попри суттєве зменшення урожайності й поголів'я худоби через воєнні обставини, норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі для колгоспів зросли в рази. Норми прибутковості селянських господарств по СРСР було підвищено 1943 р. у середньому у 3–4 рази, що автоматично позначилося на зростанні сільгосподатку⁶⁵⁴. За результатами обліку платників воєнного збору із сільського населення, 1944 р. на Вінниччині 499 486 осіб мали сплатити 99 245 087 руб.⁶⁵⁵

Враховуючи, що селяни, окрім сільськогосподарського податку, сплачували ще воєнний податок, податок із холостяків, державне мито, місцеві податки та здійснювали самооподаткування, їх соціально-економічне становище було вкрай скрутним. У Вінницькій області у 1944 р. податком із холостяків, самотніх та бездітних громадян було оподатковано 35 710 мешканців села на суму 33 499 432 руб.⁶⁵⁶

Воєнний податок був обов'язковим для всіх, його нараховували диференційовано, залежно від доходів громадян у різних регіонах, місцеві органи влади самі визначали розміри податкових ставок. Колгоспники та одноосібники сплачували податок по ставках від 150 руб. до 600 руб.⁶⁵⁷ Понад те, з кустарів (осіб, що займалися підприємницькою діяльністю), ремісників, громадян, що мали доходи від власного сільського господарства, податок стягувався за подвійними річними ставками. Такі ж умови сплати податку поширювалися і на родини цих категорій платників. Економічна вартість воєнного податку за роки війни склала 72 млрд руб. Водночас він мав політичний характер, тому що залучав до спільної боротьби всі верстви населення, та фіскальний щодо приватника⁶⁵⁸. Воєнний податок скасовано 1946 р., але діяв сільськогосподарський податок, який не зменшувався, а на 1948 р. був значно збільшений. Для того, щоб зменшити податок, колгоспники скорочували поголів'я худоби, вирубували фруктові дерева, займали присадибні ділянки

⁶⁵³ Цит. за: Економічна історія України: іст.-економ. дослідж. : в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2011. Т. 2. С. 379.

⁶⁵⁴ Перехрест О. Г. Українське село... С. 353.

⁶⁵⁵ Там само.

⁶⁵⁶ ДАВіО, ф. Р-3666, оп. 2, спр. 54, арк. 1.

⁶⁵⁷ Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР. Москва : Финансы, 1964. С. 176.

⁶⁵⁸ Котик Ю. Оподаткування населення УРСР у 1941–1945 рр. // Український селянин. 2016. № 16. С. 87.

менш прибутковими (з точки зору оподаткування) культурами⁶⁵⁹. Хоча сукупний грошовий прибуток і грошові витрати колгоспної сім'ї за роками повоєнної п'ятирічки не був точно з'ясований радянськими статистами, начальник союзного управління податків і зборів Г. Марьяхін визнавав: «...зіставлення натуральних і грошових надходжень із податками, а також мінімальними витратами переконує в тому, що особливих можливостей для маневру селяни не мали»⁶⁶⁰.

Обов'язкова підписка всіх працюючих на облігації державної позики у повоєнний час практично була складовою запланованого терору голодом. Спеціальні уповноважені через місцеві органи влади примушували селян підписуватися на досить великі суми (наприклад, 1000 руб.) Для цього людей по черзі викликали до сільради і не відпускали додому, поки ті не давали згоди на підписку. Так вилучалася у селян та мізерна готівка, що була в них у наявності.

Однією з причин голоду на селі стало зняття з 1 жовтня 1946 р. з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників та службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст та робітничих селищ, сільської інтелігенції, а також їхніх дітей та утриманців. З гарантованого забезпечення хлібом в Україні було знято 3,635 млн осіб, з них – 2,892 млн сільських мешканців. Серед додаткових чинників голоду слід назвати постанову Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Сприяло поширенню голоду і жорстоке покарання за невироблення мінімуму трудоднів колгоспниками (120 трудоднів для дорослих і 50 – для підлітків від 12 років)⁶⁶¹.

У 1947 р. здійснено грошову реформу. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 300 руб. було переоцінено 1:1, з 300 до 1 000 руб. – 3:2 і понад 1 000 руб. – 2:1⁶⁶². Зберіглася практика щорічних примусових позик. Тепер вони називалися позиками з відбудови й розвитку народного господарства. Збільшилися також видатки колгоспів за розрахунками з державою за всіма видами поставок; збільшилися витрати колгоспів, що йшли на поповнення різноманітних фондів⁶⁶³.

У 1948 р. був підвищений сільськогосподарський податок з присадибних ділянок колгоспників, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції з присадибних ділянок, які (за даними на 1951 р.) з двору становили: м'яса – 45 кг, молока – 160 л, яєць – 130 шт., вовни – 1 кг. Ці поставки були скасовані у 1958 р. Тоді ж звільнили від податку за бездітність малосімейних і бездітних жінок⁶⁶⁴.

До війни середня селянська родина мала від праці в колгоспі всього близько 5% грошових доходів та десь 30–35% потрібного для виживання зерна. Все інше покривалося за рахунок присадибної ділянки. Тож селяни намагалися

⁶⁵⁹ Марьяхін Г. Л. Очерки... С. 210, 227.

⁶⁶⁰ Там само.

⁶⁶¹ Горілий А. Г. Історія соціальної роботи... С. 131.

⁶⁶² Ярошенко Ф. О. [та ін.] Історія податків та оподаткування в Україні. Київ, 2012. С. 148.

⁶⁶³ Терещенко Т. Рівень життя... С. 120.

⁶⁶⁴ Ярошенко Ф. О. Історія податків... С. 148.

якомога більше працювати на присадибній ділянці і чим поменше на колгоспних полях (все одно нічого не заплатять). Із часом це набуло рис масового саботажу, особливо в Україні. У відповідь 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». За цим документом репресіям підлягали селяни, які не виконали необхідний мінімум трудовнів та не сплатили в повному обсязі всі податки. Цей мінімум у кожній області та навіть районі був різний. До того ж коливався залежно від сезону⁶⁶⁵.

Таким чином, скрутне матеріальне становище селян зразу після окупації і по війні виявилось не тільки довготривалим, а ще й ускладнювалось економічними заходами держави, яка і не мала на меті змінювати пріоритети на користь соціальної реабілітації мирного населення України, постраждалого під час війни. Крім того, морально-психологічний стан і фізичне почування сільських мешканців залежали не тільки від багатьох об'єктивних обставин, а й від низки суб'єктивних факторів.

Останні можна простежити переважно опосередковано за допомогою окремих документів. Зокрема, про голод 1946–1947 рр. в архівних протоколах засідань правлінь чи зборів художніх артільей напряду не йдеться, оскільки документи, що передавалися на офіційне збереження в архіви, відбиралися дуже пильно – не можна було офіційно визнати причини голоду в повоєнному селі. Втім є не тільки усні свідчення, а й зафіксовані письмово. Це дозволяють стверджувати чисельні заяви про допомогу від працівниць городківської артілі на ім'я голови правління З. С. Блітмана. Вони дивом збереглися у домашньому архіві однієї з працівниць, зібрані до папки протоколів правління за 1946–1947 рр., повний дублікат якої не був переданий до держархіву, а нині є в музейній колекції історико-етнографічного центру «Городківка. Історична спадщина». Вчителька Валентина Гижко, яка опікується сторінкою групи у Фейсбуці, поділилася цими матеріалами. Наведемо ці короткі заяви-благання: *«Прошу вашого розпорядження, щоб дали яку-небудь мені допомогу. Тому що я знаходжусь з дитиною, немає що їсти, зовсім немає. Прошу не відмовити моєї заяви»* (Остапчук Анна Сергіївна, 6 лютого 1947 р.); *«Прошу правління, щоб мені допомогли хлібом, бо у нас плохе состояніє з хлібом. Прошу не відмовити моєї заяви»* (Пушкар Ганна Йосипівна, 7 лютого 1947 р.); *«Прошу правління каси взаємодопомоги, щоб позичили мені гроші в сумі 50 руб.»* (Матковська Віра Юхимівна, 29 березня 1947 р.); *«Прошу правління артілі, щоб мені допомогли мені чим-небудь на харчування, поскільки я часто хворію і мати хвора, я не в силах цим вреям прохарчуватися. Прошу не відмовити моєї заяви»* (Бабій Ксенія, 6 лютого 1947 р.)⁶⁶⁶.

⁶⁶⁵ Полюхович Д. Від «трудоx армій» до плати за яблуні. Як у СРСР душили селян податками і повинностями // ТЕКСТИ.org.ua : веб-сайт. URL: <https://texty.org.ua/articles/103306/> (дата доступу: 10.09.24).

⁶⁶⁶ Городківка. Історична спадщина. URL: <https://www.facebook.com/groups/Horodkivka> (Дата доступу: 20.08.2024).

Таких заяв у папці – понад два десятки. Всі вони мають завершальну фразу «Прошу не відмовити моєї заяви» як заклинання, що вказує на те, що такі заяви писані не вперше, очевидно, попередні звернення були залишені без уваги.

На підтвердження читаємо заяву від Гуйван Марії Василівни від 6 липня 1946 р.: *«Прошу правління артїлі, щоб дали мені допомогу кукурудзи, тому що я зараз дуже нездужаю»*. За півроку, 6 січня 1947 р., її слабкою рукою знову написано: *«Прошу правління артїлі та комітет БОТУБа прибути до моєї квартири, провідати мою квартиру, в якому стані я проживаю, я хожу на роботу в артіль майже з початку заснування артїлі по цей час. В настоящий момент не в силі працювати, но хочу своєчасної поміці. Прошу звернути особливу увагу і дати помоч як інваліду 2 групи труда. По цей час працюю, дати помоч для поддержки роботи, мого пропітанія, аби я могла продолжати надалі роботу виконенія плану, як і до цього часу. Прошу не відмовити моєї заяви»*⁶⁶⁷.

У цьому тексті-проханні – концентрована характеристика і матеріального становища селянки в повоєнному селі, і її соціального статусу безвідмовної працівниці-виконавиці, знесиленої і виробленої, але все одно відданої праці в ім'я держави, і врешті, відображення її морально-психологічного почування як невід'ємної частки колективізованого суспільства, поза яким її життя немислиме. Майстриня покликається до можливих важелів соціальної допомоги – до правління, до БОТУБа (Бюро охорони праці і покращання побуту – рос.: «Бюро охраны труда и улучшения быта») як інвалід праці, як багатолітня працівниця – в такий спосіб визнаючи сподіваність справедливості і декларованих державою гарантій.

Багаторічний досвід повсякденного життя як виживання в умовах радянської колективізації та репресій, а потім і нацистської окупації виявився глибоко травматичним, «технічно» вписаним у концепт «страждання / боротьби».

У повоєнний час жінка вимушено визнає, що її місце в суспільстві визначається владою і тільки владою (далекою державною і місцевою колгоспною), а не її здібностями і фахом, навіть не найближчим соціальним середовищем і зовсім не родинною / національною традицією.

Оголошена радянською владою у 1943 р. загальна трудова мобілізація населення докорінно змінила становище дієздатних жінок (від 15 до 45 років) і ставлення до них як до мобілізаційного ресурсу, який можна і слід використовувати для власних цілей та потреб⁶⁶⁸. Радянська риторика радянської влади щодо жінок, основу якої становив заклик «замінити чоловіка» і бути, жити, працювати замість чоловіків була впевнено пролонгована і на повоєнний час.

Усвідомлення трагічних наслідків війни радянська пропаганда закріплювала через втрату чоловіків, що героїчно заплатили власним життям за перемогу над ворогом. Це призвело до набуття жінками комплексу «корисної меншовартості» (О. Стяжкіна), що уможливило стійкий експлуатаційний формат

⁶⁶⁷ Там само.

⁶⁶⁸ Заболотна Т. Життя та побут міського населення України напередодні та у роки окупації (1941–1944 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : іст. нариси : у 2 кн. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 16–17.

жіночої праці, а для самих жінок обернулося парадоксальною аномією – самозневажувальною самодостатністю: *«я можу і мушу все виконати, що вимагається, тому що так потрібно, і мені не потрібно вдячності і визнання»*.

По війні жінка так і не набула розпущення, права на демобілізацію, навіть на короткотривалий, тимчасовий відпочинок, цілком заслужений і конче необхідний; вона мусила і далі знаходитися «на трудовому фронті» – безперервному і жертвовному, – на якому їй належить бути невтомною і незамінною. Концепт «бути за чоловіка» не лише зламав патріархальну модель статусності жінки, а й визначив подальшу соціальну поведінку жінки, її «самоусвідомлення себе як «витратного матеріалу» чи, якщо йшлося про літніх жінок, «закономірних витрат» заради виживання тих, хто вважався «своїм» та був слабшим, молодшим або потребував допомоги»⁶⁶⁹.

Визначальним чинником для працівниць і працівників артілей був статус подвійного підпорядкування – як членів колгоспу і членів артілі. Для врегулювання проблем, непорозумінь і трудових конфліктів передбачалося укладання спеціальних договорів між головою колгоспу і головою правління артілі. З цього приводу у загальносоюзному Статуті кооперативної промислової артілі (від 11 листопада 1934 р.), який залишався нормативним документом і по війні, передбачалося: *«Члени артілі, що працюють у сільських місцевостях і колгоспах, що одночасно є членами колгоспів, звільняються від роботи в артілі на час, встановлений договором колгоспу з артіллю або за обоюсторонньою угодою між головою артілі та головою колгоспу. Для членів артілі, які виконують роботу вдома, головою правління артілі встановлюються обов'язкові дні явки в артіль за роботою та здачі виконаної роботи»*⁶⁷⁰.

В обох іпостасях селяни опинялися затиснутими вимогами виробничої дисципліни (тривалість робочого часу, виконання планової норми, колективність праці у ланках, бригадах, майстернях), які почасти, особливо у весняно-літньо-осінній період, накладалися одна на одну, конфліктували, унеможлиблюючи належне виконання обов'язків колгоспника і артільника. При цьому зобов'язання в колгоспі були, за замовчуванням, домінантними у командно-адміністративній системі і першорядними, оскільки від результативності праці залежали державні постачання хліба, цукрового буряка, соняшника, кукурудзи, городини тощо та продукції тваринництва і птахівництва. Сільськогосподарська продукція з ланів і ферм залишалася стратегічним складником економічної і фінансової потужності держави. Вона була потрібна, по-перше, для задоволення внутрішніх потреб: для забезпечення армії, силових структур, міських робітників, партійно-радянської номенклатури, лікувальних і освітніх закладів, установ соціокультурної сфери; по-друге, для реалізації зовнішньополітичних зобов'язань і програм держави: продаж збіжжя та іншої продукції, пряме постачання країнам «народної демократії» / «соціалістичного табору».

⁶⁶⁹ Стяжкіна О. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко та О. Кісь. Київ, 2015. С. 185–188.

⁶⁷⁰ Устав кооперативной промисловой производственной артели. Вологда, 1941. С. 9.

З іншого боку, артільні виробничі плани також корелювалися цими ж чинниками: з одного боку, забезпеченням товарами широкого попиту внутрішнього споживача в умовах колапсу легкої промисловості, а з іншого – вигідним постачанням оригінальної продукції на зовнішній ринок при мінімальній витраті державних ресурсів.

При цьому норми соціальної підтримки були прописані таким чином, що селянки вимушені були брати на себе подвійні обов'язки і балансувати на їх врахуванні. На відміну від обрахунку колгоспних трудовнів як суми «паличок» з пролонгованими виплатами восени, робота в артілі передбачала певний щомісячний заробіток. Тому жінки наймалися в майстерні. Статутні норми артілі допускали виплату зарплати відповідно до виконання плану: є виконаний план – є фонд зарплатні, якщо план не виконаний з різних причин, то виплати практично не здійснювалося або були мізерними. Тому членство лише в артілі не забезпечувало виживання на селі. Уникнути членства в колгоспі було практично неможливо (гіркий досвід суцільної колективізації початку 1930-х рр. був добре засвоєний), крім того, лише колгоспники мали право на земельну ділянку, таку необхідну, щоб вести власне господарство, аби забезпечити себе необхідним продуктивним мінімумом. По війні розміри присадибних ділянок зменшились до 5–10 соток, та й на них можна було сподіватися тільки в разі виконання обов'язкового мінімуму трудовнів, встановленого договором між артіллю та колгоспом. Нерідко голови колгоспів, аби отримати більше робочих рук, обрізали артільникам присадибні ділянки. Вони погрожували вишивальницям («надомницям»), що їх позбавлять землі (присадибної ділянки). Так, у Т. Семененко з немирівської артілі було 60 соток городу, але через роботу в артілі, в неї відрізали 30 соток⁶⁷¹. Аби запобігти таким реквізиціям, селянки-колгоспниці погоджувалися працювати понаднормово, у вихідні дні, виконувати додаткові роботи на користь колгоспу. У такому складному балансуванні – між обов'язком і свавільними діями керівництва – виживали сільські працівниці.

Запроваджена у воєнний час карткова система продовжувала діяти і по війні, хоча у планах передбачалося її найближче скасування, втім це довелося відкласти через складну ситуацію. На хлібні картки могли розраховувати лише артільники, та й далеко не всі, а лише працівники спільних майстерень, надомниці ж мали викручуватися самотужки. Втім і гуртовики вимушені були домагатися права на хлібні картки, проходячи через тривалі тяжби з відповідними органами. Так, клопотання, розпочате правлінням Ободівської артілі ім. Лесі Українки взимку 1947 р., увінчалася надто скромним результатом – у березні лише чотири працівниці майстерні отримали картки на 200 г⁶⁷², хоча через райспоживспілку офіційною була встановлена норма 500 г на добу⁶⁷³. Хлібних карток по Вінницькій міжобласній художпромспілці у червні 1947 р. передбачалося видати лише 100 працівницям⁶⁷⁴. Тому люди намагалися поєднували членство в двох артілях. Так, троє працівниць з Городківської артілі

⁶⁷¹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 5, арк. 3а.

⁶⁷² Там само, спр. 102, арк. 10.

⁶⁷³ Там само, арк. 3.

⁶⁷⁴ Там само, спр. 440.

«Жіноча праця» найнялися працювати ще й у Вапнярській артілі «Художниця», не звільнившись з сільської артілі. Голова правління першої Блітман у скарзі до обласного управління прямо вказував, що такий демарш пов'язаний із тим, що міським артільникам гарантувалися хлібні картки, а сільським – ні. Натомість він застерігав, що така практика може обернутися розвалом сільської артілі і невиконанням плану, пропонував притягувати до відповідальності голів правлінь артілей, які порушують спілчанські правила прийому на роботу працівниць з відповідними дозвільними документами.

Таким чином, артільниця-колгоспниця, не маючи жодних можливостей і прав на самовизначення своєї трудової реалізації, ставала заручницею покладених на неї обов'язків.

При плануванні робіт для членів артілі передбачалося якомога більше виконати у пізньоосінній та зимовий час, коли артільники були менше зайняті в колгоспах. Відтак у цей час посилювався нагляд і вимогливість до кооперативного виробництва, як мінімум, третину загального плану мали дати саме у першому кварталі. Так, у 1946 р. його питома вага складала від 28% (Зозів, Митки) до 35% (Клембівка)⁶⁷⁵. Це означало, що працівниці мали бути забезпечені сировиною і при належних умовах праці (робочі місця в майстернях / на дому, освітлення, тепло), але документи свідчать, що центральні кооперативні органи недопрацьовували, хронічно бракувало матеріалів, вони довозилися частинами, із запізненням, переважно до майстерень, ігноруючи потреби працівниць-надомниць. Крім того, 1946 р. відбулася зміна підпорядкування подільських артілей від Київської до Вінницької художпромспілки. Ситуація так і не була виправлена вчасно, і в третьому і четвертому кварталах нова спілка не повністю забезпечила фондовою сировиною (недодала полотна 25 тис. м, ниток муліне 61 кг, господарського мила – 127 кг)⁶⁷⁶. Лише в першій декаді грудня почався деякий рух. Між тим, від артілей вимагали надолуження темпів роботи і виконання виробничих планів року в цілому.

З іншого боку, нерідко питання забезпечення доставки сировини перекладалися на плечі правлінь, звідси – різноманітна «винахідливість», як то: придбання коня і возу/саней за кошти з інших витратних статей або звернення до послуг шоферів-ліваків з відповідним розрахунком, за що пізніше, при фінансовому інспектуванні, доводилося відповідати на рівні адміністративної або й кримінальної відповідальності. Так, у митківській артілі, яка мала кілька бригад у сусідніх селах, наприкінці 1945 р. було придбано пересувний транспорт: коні, сані, віз – на суму 8 тис. руб., що було узгоджено з Київською міжобласною художпромспілкою. Навесні 1946 р. було організовано підсобне господарство шляхом повернення землі, яка належала артілі до 1941 р. На ділянці було посіяно 1,25 га вівсу на фураж для коней⁶⁷⁷. При посіві насіння вимушені були купувати по базарній ціні (2 ц на суму 2400 руб., з яких 1,5 ц посіяно, а 50 кг – для фуражу коней). З весни до косовиці коні знаходилися у голови правління в його

⁶⁷⁵ Там само, спр. 62, арк. 28.

⁶⁷⁶ Там само, арк. 29.

⁶⁷⁷ Там само, спр. 100, арк. 12.

домашньому господарстві. Було заготовлено 10 кіп сіна, частина з них (4 копи) також були в його дворі, решта – в колгоспному. Втім слабша коняка здохла від недоїдання, а невдовзі – й інша через епідемічне захворювання, як встановила ветеринарна комісія, між тим голову правління В. І. Сурмана звинуватили у недбалому використанні коштів, зняли з посади й оштрафували, зобов'язавши сплатити за 186 кг зерна і повернути одного коня⁶⁷⁸.

Новий голова правління артіль І. Д. Бобрик на загальних зборах у присутності обласного начальства зауважив, що виконання плану залежить не стільки від селян, як від організації постачання сировини, в чому має бути зацікавлена спілка. Заввиробництва Д. М. Лобода підтвердила, що навіть у складних умовах матеріальної скрути і безгрошів'я (зарплатня не виплачена за кілька місяців) люди готові працювати надурочно, аби виконати зобов'язання перед державою, наголосивши, що артіль повністю розрахувалася по хлібозаготівлі з підсобного господарства⁶⁷⁹.

Весною 1947 р. у митківській артілі ім. Н. Крупської нараховувалося 11 бригад із селян 12 сіл Барського і Станіславчицького районів, натомість у першому півріччі працювали тільки 8, в результаті чого недодано продукції на 7,8 тис. руб. При цьому, виробничий план першого кварталу був виконаний стараннями майстринь-надомниць на 89%⁶⁸⁰, оскільки ні в Митках, ні в Матейковому як головних осередках промислу, так і не були організовані загальні майстерні. Райвиконком Барської райради не мобілізував робочої сили для цих майстерень, не дав «наряду» колгоспам, щоб відпустили колгоспників, попри рекомендації Вінницького облвиконкому від 29 липня 1946 р. у рамках реалізації урядової постанови «Про розвиток художніх промислів в Україні та виготовлення системою Укоопромради художніх виробів для ширшого вжитку, Головособторгу і на експорт» (1946), де йшлося про забезпечення артілей необхідною кількістю працівників і заборону районним, міським та сільським виконкомам відкликати або переводити на будь-яку роботу спеціалістів художніх промислів⁶⁸¹.

На початок четвертого кварталу планувалося організувати спільні майстерні у Митках, Матейковому, Слободі Матейківській, щоб внести стабільність у роботу артілі. Втім підготовка до зими йшла незадовільно, ревізійна комісія встановила, що *«...нам планово не дають ні освітлення, ні опалення; купувати на базарі, бюджет нашої артілі не дозволяє, наша артіль не стільки має доходу, щоб робити великі витрати і поки що наш кошторис витрат не порушено»*⁶⁸². Попри проблеми виробничий план за 1947 р. був перевиконаний (104,2%), завдяки сировині, яку отримували в плановому прядку від спілки⁶⁸³.

⁶⁷⁸ Там само, арк. 16.

⁶⁷⁹ Там само, арк. 25, 27.

⁶⁸⁰ Там само, арк. 26.

⁶⁸¹ Там само, спр. 95, арк. 58.

⁶⁸² Там само, спр. 100, арк. 44.

⁶⁸³ Там само, арк. 51.

Документи свідчать, що в артілях траплялися порушення: випадки необґрунтованих витрат, неакуратного ведення фінансової звітності, використання коштів не за призначенням, самовільного розпорядження коштами з боку голови правління чи бухгалтера артілі, нецільове використання коштів, приписки, невідповідність виплат заробітної плати із заниженням ціни товару проти його реальної вартості, виплати на підставних осіб тощо. Є документи про зловживання хлібними картками, пайками, преміями.

Водночас можна припустити, що ці порушення мали різну мотивацію, почасти це зовсім не прояв людської пожадливісті і жаги нажитися всіма доступними засобами, хоча в умовах матеріальної скрути вони мали місце. Нерідко правлінці артілей вдавалися до таких дій вимушено, винаходячи тимчасові / разові операції варіативних дій з фінансами задля забезпечення загальної справи – виконання плану, що було обов'язковим і не підлягало сумніву або обговоренню. Наприклад, коли бракувало коштів на закупівлю сировини (надійшли невчасно або неповністю) або її на доставку, особливо до надомниць, то ці кошти перекидали зі статті «ремонт / пальне / покращення умов», офіційно не показуючи обладки, у кращому разі – на усних домовленостях, індивідуальних розписках, чернеткових нотатках тощо.

Паралельно існувала офіційна боротьба за покращення умов життя, адже у СРСР «жити стало краще, жити стало веселіше». Війна закінчилася, і політичне керівництво мало звітувати про покращення матеріального та морального становища населення.

Документи засвідчують, що ледь не в кожній артілі працювали інваліди, нерідко їм як учасникам війни доручали управлінські посади або бухгалтерську справу, враховуючи не тільки освітній ценз, а й членство у ВКП(б). У 1946 р. на Вінниччині прийнято в члени артілі 13 інвалідів війни, з них 4 колишніх офіцерів, а саме: у клембівській артілі – 3 особи, в городківській – 1 (офіцер – голова артілі), в одеській – 7 (з них – двоє офіцерів), у вінницькій – 2 (один з них – офіцер – голова артілі)⁶⁸⁴. У наступні повоєнні роки кількість інвалідів об'єктивно зростає, їх стан здоров'я вимагав уваги і підтримки. Для них відкривалися спеціальні госпіталі, будинки відпочинку і санаторії.

Певною мірою цим опікувався БОТУБ. В усіх артілях обов'язково мали обирати на загальних зборах місцеві осередки БОТУБу з кращих працівників, авторитетних людей. Архівні документи засвідчують, що керівні спілчанські органи щорічно здійснювали перевірку дотримання в артілях соціального законодавства. До питань регулярного моніторингу, окрім умов праці, матеріального забезпечення артільників, обов'язковими були такі позиції звітування: скільки сімей загиблих обстежено на дому; скільки інвалідів обстежено на дому, скільки видано матеріальної допомоги грошми; скільки членів артілі оздоровлено, зокрема в санаторіях, будинках відпочинку; на яку суму видано членам артілі матеріальну допомогу, зокрема і дітям-сиротам. У більшості випадків, відомості обмежувалися інформацією про клопотання перед спілчанським керівництвом про надання путівок інвалідам і ветеранам в

⁶⁸⁴ Там само, спр. 62, арк. 36.

санаторій чи будинок відпочинку, поодинокими незначними виплатами допомоги, підтримували продуктами, сировиною, грошима. Як результативну дію артільного БОТУБу можна розглядати відкриття дитячого садочка на 50 місць для дітей членів артілі в 1946 р. в Клембівці⁶⁸⁵. Це дозволяє припустити, що така дієвість БОТУБу можлива була у великих артілях, які мали значні прибуткові кошти, а виконання ними великих виробничих завдань вимагало максимального залучення майстринь, які не повинні були витрачати свій час на сім'ю, на виховання дітей.

Документи засвідчують, що і у повоєнному селі на Вінниччині на низові керівні і фінансово відповідальні посади і в колгоспі, і в артілі (бухгалтер, комірник, контролер) передусім потрапляли партійці та фронтовики – інваліди або ветерани. За віковим зрізом це були люди старшого покоління, які вже пройшли через радянські випробування. Чимало з них, ймовірно, пам'ятали жорстоке придушення селянських виступів на початку 1920-х рр., пережили Голодомор 1932–1933 рр. і Великий терор 1937–1938 рр., відтак основним регулятором їх поведінки ставав страх і послух. У фронтовиків, крім того, психіка була ще й додатково травмована військовим лихоліттям, їх поведінкові патерни набувалися і закріплювалися у площині безумовного виконання наказів, як цього вимагала воєнна обстановка і стандарти комунікацій між командиром і підлеглим. Ці комунікаційні звички вони мимоволі переносили і множили у повоєнному житті, самі ставали приводним інструментом поновленої рерадянзації.

Відтак, доля працівника (його умови праці, заробітна плата, стан здоров'я, загальне забезпечення) значною мірою визначалася і «людським фактором» – суб'єктивною волею інших людей, наділених керівними повноваженнями, які самі були залежними від правил і норм суспільного і господарського життя, що склались на селі в радянській країні, коли їм згори спускалися вимоги «до виконання» – в строк і без обговорень, з єдиним приписом – домогтися результату за будь-яких обставин. Коли вони мали розв'язувати такі поставлені завдання, то діяли радше як інструменти системи, яким належало виконати необхідну функцію, що на них покладена. Тому їх категоричні вимоги, нерідко у грубій формі, претензії і зауваження до працівників як підневільних були (у переважній більшості), на нашу думку, не стільки проявом суто їх злосливого характеру, особистої недоброї вдачі (хоча і не без цього), скільки віддзеркалювали синхронізований по вертикалі феномен «начальника-виконавця», набутий внаслідок ряду травм радянського часу.

У цілому, в повоєнному мирному житті правила й дисципліна воєнного зразка зберігалися тривалий час і вважалися вимушено прийнятними. Люди терпляче сприймали труднощі як неминучу «норму» після кількарічного руйнівного воєнного лихоліття.

Головним способом досягнення результату була наднормова праця без вихідних, для цього застосовували метод соціалістичного змагання. В ньому мали брати участь не лише працівниці спільних майстерень, а й надомниці.

⁶⁸⁵ Там само, спр. 98, арк. 24.

Практикували і міжартільні змагання; обов'язково мали реагувати на республіканські і загальносоюзні починання. Як наслідок усіх докладених зусиль, запротокольовано успішне «виконання зобов'язань соціалістичного змагання на честь 30-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції і другого року сталінської п'ятирічки», чимало майстринь річну норму виконали достроково (за 10, а то й за 9 місяців) з істотним перевиконанням. Серед передовиків, яких за нормами того часу називали стахановками, – жінки-ударниці і в артілі, і в колгоспі.

Українське суспільство того часу – це люди, знедолені війною, яким тривалий час довелося жити в умовах суворих обмежень, що постійно маскувалися під «тимчасові труднощі», з постійним прагненням – вижити. Продовольча криза, низька оплата праці, житлова проблема, нестача одягу, взуття, загострення кримінальної ситуації, загроза репресій та інші проблеми робили людей особливо вразливими, а радість від закінчення війни та очікування змін згодом поступалися місцем тривози⁶⁸⁶.

Архівні документи (реєстраційні форми, кадрові анкети, різноманітні звіти, стенограми, протоколи, довідки, доповідні) свідчать про системну рерадянізацію суспільства шляхом поновлення радянської інституційно-структурної організованості через систему агітаційно-пропагандистської (політінформації, лекції, випуск стіннівок, проведення соцзмагань) і культурно-масової (гуртки художньої самодіяльності, клубна і військово-патріотична активність, бібліотечне обслуговування) роботи. За документами видно, що нагляд був постійний і щільний. Так, на зборах колективу обов'язково мав бути присутній представник з області, якого зазвичай обирали до президії і на головування; до протоколу обов'язково прикладали список присутніх. Зауважимо, що облік писаний від руки, очевидно спонуканою російською мовою малописьменними артільницями. Водночас за типово повторюваними з року в рік списками простежується промовиста трансформація імен: Ганна, Дарка, Явдоха, Ярина на початках (1945, 1946) згодом трансформувалися в російські: Анна, Дар'я, Євдокія, Ірина.

На порядку денному зборів – суто виробничі і організаційні питання, контроль но дисциплінарні й стандартні за своїм змістом і посилом (це відстежується за даними усіх артілей), які унеможливлювали обговорення творчих ініціатив і пошуків, нівелювали особистісні позиції, натомість налаштовували почасти на вимушене удавання або й обман, а то й лицемірство і байдужість, а головне, на мімікрію згоди і колективної єдності.

Впадає у вічі, що чітко структуровані російськомовні опитувальні і звітні форми, виготовлені типографським способом великими накладками, повторювалися з року в рік, відтак послідовно насаджуючи радянські норми та орієнтири. Селян привчали брати участь у добре продуманих політичних ритуалах, виказувати публічні прояви «громадянських емоцій» (любов до Батьківщини, відданість партії і Сталіну, участь у соцзмаганнях, осуд «ворогів

⁶⁸⁶ Колястрок О.А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2012. Вип. 20. С. 131–136.

народу»), які правили маркерами залученості до єдиного політичного світу. Так через політичні ритуали сталінізму пересічні громадяни приймали санкціоновану радянську ідентичність⁶⁸⁷. На її зміцнення, передусім, впливала «більшовицька мова», при цьому зовсім не важило, чи вірили носії цієї мови у те, що казали, важливо, що вони знали, якою мовою слід говорити.

Таким чином, у повоєнні часи українське село вкотре було піддане жорстокій регламентації перманентним наглядом, репресивними мірами і політичною маніпуляцією задля того, щоб сформувати суто радянську ідентичність, деконструювати національну свідомість. Завдяки послідовному впровадженню радянської політичної обрядовості українська традиційна культура нівелювалася і маргіналізувалася, була зведена до ерзац-культури, що пізніше отримає найменування «шароварщина».

Водночас, за офіційною статистикою про культмасову роботу у повоєнний час можна припустити, що участь у художній самодіяльності не була примусовою. В Клембівці з літа 1945 р. стали працювати драматичний і хоровий гуртки, у драмгуртку задіяні 25 людей, поставлено 19 п'єс, в хорі – 17 людей, розучили 63 пісні, виступили 15 разів для артілі⁶⁸⁸.

Водночас керівництво артілі зверталось 13 липня 1946 р. до спілчанського керівництва: *«У нас було багато виступів. Але є труднощі. Просимо вас допомоги: для облаштування клубу потрібна завіса 16 м, фіранки – 5 м, для декорацій – 10 м, гардин 6 комплектів, скатерок – 2 шт. Костюми для драмгуртка: чоловічі сорочки українські – 5 шт., шаровари – 5 шт., пояси – 5 шт., блузи жіночі українські – 7 шт., юбки українські – 7 шт., пояси – 5 шт., театральні плаття довгі – 2 шт., фраки – 2 шт. Для хору: жіночі блузи – 16 шт., юбки – 16 шт., чоловічі сорочки – 4 шт., шаровари – 4 шт., пояси – 20 шт.»*⁶⁸⁹. У городківській артілі у 1946 р. почав діяти драматичний гурток, який представив дві постановки⁶⁹⁰.

У перший повоєнний рік у клембівській артілі було охоплено різними формами культурно-масової роботи 196 людей: в політгуртку – 50 учасників, у двох гуртках художньої самодіяльності – 58, в трьох спортивно-оборонних – 88, було випущено 7 газет, проведено 104 лекції⁶⁹¹. За перших п'ять місяців 1946 р. в Клембівці проведено 5 доповідей на політичні і побутові теми. Є один гурток по вивченню праці Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну радянського народу», в артілі для проведення політмасової роботи призначений 1 інформатор, 6 агітаторів, у гуртку патріотичного виховання – 30 осіб, у гуртку Червоного Хреста – 25.⁶⁹² В цілому за рік гуртковою роботою охоплено 232 людей, зокрема політичними гуртками – 50, оборонними – 87 осіб⁶⁹³.

Селяни змушені були виявляти здатність адаптуватися до політичних вимог системи, до її спонукальних і обмежувальних чинників, натомість, з

⁶⁸⁷ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ, 2018. С. 12, 13.

⁶⁸⁸ ДАВіО, ф. Р-5043, оп. 1, спр. 63, арк. 15.

⁶⁸⁹ Там само, арк. 18.

⁶⁹⁰ Там само, арк. 40–40зв.

⁶⁹¹ Там само, арк. 43.

⁶⁹² Там само, арк. 15.

⁶⁹³ Там само, арк. 13.

іншого боку, вони підсвідомо зберігали свою ідентичність у санкціонованих рамках – співали українських пісень, жартували, робили постановки за українською класикою (від п'єс Квітки-Основ'яненка до воєнних усмішок Остапа Вишні). Врешті, офіційно заохочувана художня творчість дозволяла емоційно переключитися, розвантажитися після напруженої праці, спільно погорювати за загиблими та й зануритися в давнину, згадати родинні і народні традиції і в такий спосіб підсилити свою приховану етнічну ідентичність. Зрозуміло, територія художньої самодіяльності мала компромісний характер, оскільки поруч з національним шаром культури в завдяки їй потужно нарощувався офіційний радянський пласт здорових партії – уряду – вождю, в якому використовувалися національні форми і барвники. Водночас в умовах чергового перекроювання фундаментальних засад життєвого середовища формувалась селянська дієздатність виживати на індивідуальному рівні.

Таким чином, радянська підтримка художніх промислів була виправданою з економічного і політичного погляду і, по суті, являла собою достатньо прагматично-цинічну експлуатацію народної культури в ідеологічних, мобілізаційно-політичних, соціально-економічних цілях, фальшувала і знецінювала справжні цінності і традиції, деформуючи її зміст і підмінюючи її роль в суспільному житті українців.

Трансформації були уможливлені системним ошуканством, репресіями і пропагандою. Удавана державна зацікавленість і опікування художніми промислами насправді були спрямовані на: а) встановлення тотального контролю над селом і максимальне використання його ресурсів; б) забезпечення населення товарами широкого вжитку при найменших державних витратах; в) адаптування радянського стибу життя шляхом позірною поцінування народної культури; г) підтвердження радянської ідеології дружби народів як всередині країни, так і назовні. З іншого боку, остаточного нищення українськості не вдалося досягти, селяни адаптували радянські інституції і структури для виживання і негласного опору на індивідуальному і родинному рівні.

Зловживання в художній промисловій кооперації: свідомі та мимовільні

Тетяна Кароєва

Державна політика щодо промислової кооперації як способу організації виробництва в радянському плановому господарстві на тлі більшовицької риторики породжувала економічні та ідеологічні покручі, а також створювала численні умови для свідомих або мимовільних зловживань, та навіть злочинів.

Головний економічний покруч виник в результаті приручення промислової кооперації в радянській економічній системі, адже ідея економічної діяльності кооперативів базувалася на ринкових відносинах, що суперечило радянському

плановому господарству, що сформувався за сталінського правління. Ідеологічний покруч полягав в тому, що поступово згорталися принципи самоврядування в кооперативах. За сутністю кооперації, ці добровільні об'єднання мали самостійно обирати своє керівництво з числа своїх членів, а в реальному житті, як вже згадувалося, голова правління фактично призначався з представників місцевої номенклатури. Його кандидатуру узгоджували з місцевими органами влади та партійними структурами. Навіть саме створення артілі ініціювали не працівники, а регіональна галузева спілка, яка потім вирішувала подальшу долю кооперативу. Відповідно поширювалися методи управління, організації виробництва, мотивації праці, характерні для державної промисловості. Пайовики не мали можливості самостійно визначати виробничу програму, розподіляти прибутки, управляти артіллю.

Художні артілі мали подвійне підпорядкування. Вони входили до складу відомчої художньої кооперативної вертикалі, і водночас належали до територіальних кооперативних об'єднань. Відповідно і республіканська, і обласна, і місцева влада мала можливість контролювати їх діяльність. Особливо складними були стосунки з місцевими структурами. Голови колгоспів системно втручалися у виробничі процеси, відволікаючи працівників на сільськогосподарські роботи, будівництво, заготівлю палива тощо. Тобто вони, не відповідаючи за діяльність промислових артілей, вирішували за їх рахунок свої поточні проблеми. Від їх волі залежали також розміри земельних ділянок, які виділялися у розпорядження працівників артілей, за допомогою яких можна було прожити родинам.

Представники місцевої влади, особливо обласних та районних структур, могли зловживати службовим положенням, займатися здирництвом та корупцією. Вони змушували продавати для себе продукцію за цінами, нижчими за собівартість або взагалі безкоштовно, відпускати продукцію іншим за довільно встановленими цінами. Це засвідчують артільні місячні виробничі звіти про виконання плану, де виникали, наприклад, чоловічі сорочки рідкісних груп обробки, наприклад, 15-ї, у кількості 1-2-3 штуки. Місцеві чиновники могли дати або відмовити в хлібних картках, нарядах на паливо та освітлення.

Керівництво артілей також постійно підозрювали або прямо звинувачували у зловживаннях службовим становищем. Кожному знаходилася своя тема для закидів. Голова правління не вів належним чином діловодство, не оформлював своєчасно членів артілей, не заводив особові справи, не проводив загальні збори, не стежив за трудовою дисципліною. Заввиробництва не проводив заняття з техмінімуму, невірно розподіляв сировину, визначав сорт продукції, оцінював працю або не пояснював підходів до оцінки праці: малюнок однаковий, а розцінка виробів різна. Завпостачання зловживав добовими на відрядження, шахраював із сировиною. Або звинувачували все правління в тому, що порушувало правила прийому в члени артілі, не планувало діяльності, не боролася за звітну та фінансову дисципліну, за якість продукції, не займалося культурно-масовою, спортивною або виховною роботою, не розгортало соціалістичне змагання, не піклувалося про умови праці. Звучали навіть закиди

в реалізації готової продукції безпосередньо в артілі, «на сторону» або приватно на ринкові. Усі ці голослівні, без документальних підтверджень, твердження зафіксовані в численних протоколах загальних зборів артілей, утім ті ж саме люди, які так активно критикували та звинувачували правління, найчастіше ухвалювали рішення вважати його діяльність задовільною. Складається враження, що правильною поведінкою на зборах була «товариська критика», адже правління апріорі не могло працювати без хиб.

Утім ревізії могли виявити й реальні недоліки. Так, після ревізії 1947 р. вінницької артілі «Художекспорт» її правління (6 осіб) звинуватили в розтраті 27 315 руб. 30 коп. в незмінних цінах (74 630 руб. 54 коп. – поточних). Документи передали в прокуратуру, слідство вів Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності (російською – ОБХСС). Голову правління Михайла Дмитровича Балагулу⁶⁹⁴ відправили під арешт. Членам правління закидали те, що вони давали у вишивку особисті речі, а зарплатню нараховували через артіль, з магазину брали гроші у борг і на ордери, використовували гроші не за цільовим призначенням (голова їх витратив для ремонту приміщення майстерні без дозволу правління), ставили підписи під фіктивними документами, шахраювали з добовими грошима на відрядження⁶⁹⁵. Врешті-решт суд інкримінував їм службові злочини і визначив кожному суму відшкодування – загалом понад 45 тис. руб., тобто менше, ніж начебто виявила ревізія. Після відшкодування нарахувань ніхто не був засуджений. Звільнили лише М. Д. Балагулу, дехто сам пішов, а дехто залишився працювати на іншій посаді. всього⁶⁹⁶. Розслідування щодо голови правління слідянської артілі В. О. Зубржицького також залишилося без результату у 1947 р.⁶⁹⁷ Голову бубнівської артілі Павла Рибаченка за порушення трудової дисципліни, за потурання порушникам трудової дисципліни також віддавали під суд того ж р.⁶⁹⁸. (Як тут не згадати про умови виживання у голодному селі 1946–1947 рр.)

А от бухгалтерський облік був справжнім бичом в роботі артілей. Постійно нарікали на низький рівень бухгалтерського обліку, неправильне стягнення з працівників пайових внесків, махінації з артільними фінансами, затримки виплати зарплатні або її виплату без відомостей. Неодноразово преміальні гроші кудись випаровувалися або зараховувалися як членські внески. У 1946 р. у рудницькій артілі бухгалтер знімав членські внески понад встановлену норму – 10% замість 3%⁶⁹⁹, а вже наступного року новий фахівець Лебединець заплатив артільними грошима своїй тещі за 3-місячну роботу домашньою прибиральницею – 655 руб. та оплатив оренду свого житла⁷⁰⁰. В ободівській артілі бухгалтер вираховував членські внески зі всіх, хто працював, хоч й не був

⁶⁹⁴ Чоловік онуки вінницького міського архітектора Григорія Григоровича Артинова (1860–1919) – Памфілової Людмили Михайлівни.

⁶⁹⁵ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 111, арк. 18–21, 57–68.

⁶⁹⁶ Там само, спр. 94, арк. 10.

⁶⁹⁷ Там само, спр. 208, 16 арк.

⁶⁹⁸ Там само, спр. 92, арк. 45.

⁶⁹⁹ Там само, спр. 105, арк. 5зв.

⁷⁰⁰ Там само, арк. 10.

членом артілі⁷⁰¹. У 1947 р. виявили, що у лоточницькій артілі ціни були перевищені, асортимент не відповідав заявленому⁷⁰².

Артілі постійно потрапляли у фінансові халепи через слабку підготовленість бухгалтерів, практики відпуску готової продукції без передоплати і гарантійних листів, розтрата і розкрадання⁷⁰³. Зростала дебіторська заборгованість підприємств. Існували також практики приписок до заробітної плати окремим членам артілей, призначення зарплати вимисленим особам, незаконного утримання податків із заробітної плати окремих осіб, після чого незаконно нараховані або утримані суми ділилися між членами групи.

Дефіцит кадрів примушував брати на посади комірників, рахівників, експедиторів, тобто матеріально відповідальних, неперевічених випадкових осіб. 5 листопада 1947 р. старший бухгалтер вінницької артілі А. Н. Редькін шахрайським способом отримав в банку 5200 руб. і зник. Він працював в артілі лише кілька місяців, з кінця серпня⁷⁰⁴. Подібна історія була в немирівській артілі, де у 1946 р. бухгалтер втік з 8 тис. руб.⁷⁰⁵. У вапнярській артілі у 1948 р. бухгалтера звинуватили у розтраті 5600 руб.⁷⁰⁶, до того упродовж півроку 1946–1947 рр. тут змінилося три бухгалтери⁷⁰⁷. У вінницькій артілі за 1946–1947 рр. змінилось 3 комірники, жодний з них не складав акти обліку та передачі матеріальних цінностей⁷⁰⁸. У 1948 р. в зозівській артілі допустили переплату за нарахування добових відрядження (585 руб. 15 коп.), за вдавану доставку гасу – 200 руб., незаконне списання заборгованості підзвітних осіб – 361 руб. 15 коп., нестачу товарно-матеріальних цінностей на складі артілі – 9407 руб. 28 коп. Артіль зазнала збитків також від обміну грошей старого номіналу на нову у сумі 3372 руб. 30 коп.⁷⁰⁹. Комірницю відправили під суд, збитки змусили заплатити бухгалтера.

Взагалі вся ситуація з грошовою реформою 1947 р.⁷¹⁰, коли гроші у співвідношенні 1 до 1 можна було обміняти лише упродовж тижня, створила умови для звинувачення бухгалтерів хоча б у недбальстві. Більшості з них треба було приїхати в райцентр, вистояти чергу та обміняти гроші, а якщо їх не вистачило в банкові, а якщо в артілі відсутній свій транспорт... І вимушені були деякі, як зозівський або соболівський⁷¹¹ бухгалтери їздити кілька разів, а потім міняти вже за спеціальним курсом.

Члени артілей намагалися по-своєму маневрувати в тих життєвих економічних обставинах, що пропонувалися радянською владою. У сільській

⁷⁰¹ Там само, спр. 102, арк. 13зв.

⁷⁰² Там само, спр. 111, арк. 23–38.

⁷⁰³ Там само, спр. 105, арк. 7.

⁷⁰⁴ Там само, спр. 94, арк. 51–58.

⁷⁰⁵ Там само, спр. 56, арк. 3.

⁷⁰⁶ Там само, спр. 95, арк. 41.

⁷⁰⁷ Там само, арк. 8.

⁷⁰⁸ Там само, спр. 111, арк. 18.

⁷⁰⁹ Там само, спр. 125, арк. 58–59.

⁷¹⁰ Обмін грошей в ощадкасах здійснювався так: вклади до 3 тис. руб. обмінювались у пропорції 1 : 1, заощадження від 3 тис. до 10 тис. руб. скорочувались на третину, понад 10 тис. руб. – на дві третини. Обмін готівки відбувався за курсом 10:1, поточна зарплатня не видавалася новими купюрами у попередніх розмірах.

⁷¹¹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 107, арк. 20.

місцевості люди намагалися поєднувати членство в художній та сільськогосподарській (колгоспі) артільях. Членство в колгоспі давало право на земельну ділянку, де можна було вести власне господарство. Відпрацювавши обов'язковий мінімум трудоднів, встановлений договором між артільлю та колгоспом, людина в художній артілі заробляла гроші.

Для міських кооператорів зарплатня близько 450 руб. на місяць була недостатньою для проживання⁷¹², тому працівники вдавалися до додаткових способів заробітку. зокрема таких, що вважалися кримінальними. Йдеться про нелегальні виробництво та збут продукції, співпрацю з легальними і нелегальними приватниками. Оскільки законодавство дозволяло надомну працю, тим більш у перші роки після визволення від нацистської окупації, коли майстерень не було, артільники вимушені були ставати надомниками. (На 1 жовтня 1946 р. у загальних майстернях працювало 297 осіб, надомниками були 1103⁷¹³). Виконавши роботу для артілі, або навіть не виконавши її, вони могли працювати для себе. У містах завжди можна було знайти покупців. Для промислів «вишивка», «пошиття», «трикотаж» можна було також працювати із сировиною клієнта, використовуючи ще й артільне обладнання. Хоча сировиною забезпечувалися насамперед майстерні, але й тут надомники могли домовитися з комірником.

Такі практики виживання набули значного масштабу, а традиційна більшовицька реакція на приватну ініціативу, так звану спекулянтську, полягала в забороні та контролі. Відповідна постанова Ради Міністрів СРСР № 1229 від 14 квітня 1948 р. не забарилась. Президія Вінницької художпромспілки ухвалила свою постанову «Про підсилення боротьби з проникненням в промислово-кооперативні організації системи нашої спілки приватно-підприємницьких елементів» від 8 травня 1948 р. В ній йшлося про проникнення приватників в кооперацію, «зловживання, здійснені приватниками та спекулятивними елементами, що проникли в систему промкооперації». У художніх артілях почалася боротьба з надомниками⁷¹⁴. І це на тлі того, що приміщень для майстерень бракувало, бригади у сільських артілях були розкидані на території кількох районів, колгоспниць влаштувала надомна робота.

Взялися насамперед за тих, в кого були складне обладнання: швейні машинки, ткацькі верстати, горни для випалювання посуду. Заговорили про контроль за торговими точками на ринках. Зібрали відомості про те, що у бубнівській артілі майстри гончарного цеху мають й власні горни і виробляють свої керамічні вироби и продають їх на ринкові⁷¹⁵. У немирівській артілі у 8 надомниць були власні швейні машинки, у городківській артілі у 21 надомниці – 6 швейних машинок і 20 ткацьких верстатів, у вапнярській артілі – 6 швейних машинок. У вінницькій артілі у 18 надомниць були 18 машинок, з них 2 спецмашини. Їх всіх зарахували у приватники, які начебто вступили в артілі зі своїм обладнанням, яке зарахували як довготривалий спецвнесок, хоча колишні

⁷¹² Див. примітку № 617 про середню зарплатню 1950 р. в СРСР.

⁷¹³ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 55, арк. 35.

⁷¹⁴ Там само, спр. 125, арк. 27.

⁷¹⁵ Там само, арк. 28.

власники продовжували його використовувати для себе⁷¹⁶. Виявили, що існують нелегальні замовлення у вінницькій, клембівській, городківській, вапнярській та немирівській артілях⁷¹⁷.

Перевірили документацію всіх надомників. У вінницькій артілі були надомники з вишивки, пошиття, мережева, які працювали на власних машинках зі своїм інструментом. Видача сировини реєструвалася лише в книзі артілі, а у надомниць будь-які документи були відсутні. У пошивному цеху були замовлення без квитанційного оформлення, квитанційних книжок з прийому замовлень на давальницькій сировині від клієнтів взагалі не існувало. Акти розкрою отриманої зі складу тканини склалися після здачі готових виробів. Виробничі акти на виготовлені вироби не склалися, облік робочих годин працівників не вівся, обліку числа надомників в артілі не було, особові справи на членів артілі не велись. Повторна перевірка у травні встановила, що з 17 надомниць, які мали власні машинки, лише 7 погодилися їх усупільнити. Двох осіб, які відмовились, виключили з членів артілі, і матеріали перевірки щодо них відправили в прокуратуру. Одна надомниця користувалася машинкою сестри. На решту надомниць відправили документи фінвідділу⁷¹⁸. У такий спосіб, з одного боку, намагалися кооперувати кустарів-одинаків, тобто приватників, а з іншого, збільшити податкові обсяги.

Утім після розгляду сучасних музейних етнографічних колекцій виникає відчуття того, що майстрині брали приватні замовлення. Наприклад, у ВОКМ кілька чоловічих сорочок середини ХХ ст. з Носківців мають різні варіанти не артільного крою, але вишиті не подільськими орнаментами високої якості виконання. Вочевидь, майстрині робили вишивку або для своєї родини, або на замовлення.

Крім боротьби з посадовими зловживаннями, виникали перманентні кампанії боротьби за /проти чогось, які також формували тло для нових звинувачень працівників.

Боротьба за якість продукції супроводжувала радянську економіку постійним рефреном. Одним із способів її досягнення була заборона випуску продукції без затверджених технічних умов і зразків, без маркування. На виробництві призначали осіб, відповідальних за якість продукції, які мали відбракувати неналежні вироби. Начальники ОТК (відділи технічного контролю) були відсутніми або на ці посади призначалися особи з низьким технологічним освітнім рівнем. Торговельні організації могли писати рекламації, висувати вимоги про штрафи та навіть передавати відповідні акти в прокуратуру для притягнення виробників до дисциплінарної та навіть карної відповідальності. Але артілі не поспішали дотримуватися всіх вимог, створювати технічні умови та зразки виробів.

Працівниці також дбали за якість виконаної роботи, але складно було її добитись. По-перше, ручна вишивка в артілях велася без п'ялець, тому особливе

⁷¹⁶ Там само.

⁷¹⁷ Там само, спр. 63, арк. 37.

⁷¹⁸ Там само, спр. 125, арк. 34.

значення мав стан рук майстринь, відсутність мила та крохмалю. На зборах зозівської артілі йшлося про те, що влітку браковану продукцію іноді спричиняє неакуратність вишивальниць, оскільки *«на полотні залишаються плями від фруктів, яких зразу не видно, але потім вони проступають»*⁷¹⁹. По-друге, відсутність нормального освітлення взимку також заважала високій якості вишивки. По-третє, особливі вимоги висувалися до прачок та прасувальниць, що не завжди ретельно ставились до своїх обов'язків. А оскільки прання, прасування, монтування виробів проводилося здебільшого на дому, тому їх складно було контролювати⁷²⁰.

У 1947 р., готуючись до скасування карткової системи, уряд розпочав галасливу кампанію за якість продукції, оскільки споживач мав придбати за зароблені кошти хоча б якісний товар. До 15 липня 1947 р. у кожній артілі, наприклад, мали знову створити альбом зі зразками вишивки, витратою ниток та технічними описами виробів⁷²¹, але артілі тривалий час уникали цього, оскільки відсутність сортування продукції допомагала виконувати виробничий план.

У вересні президія Вінницької спілки звернула увагу на те, що артілі спілці здають усю продукцію як 1-го сорту, сортування не проводять, а насправді наявні вироби 1, 2, 3-го сортів. Було ухвалено рішення створити при артілях спеціальні комісії з сортування продукції, до складу яких мали входити голова правління артілі, заввиробництва, член ревізійної комісії, стахановець та комірник. Комісія мала дотримуватись інструкції з розбраковки, встановлювати відповідну уцінку виробу⁷²². Вона мала відстежувати погано випрані, неprasовані, невірні змонтовані речі, речі з плямами, визначати сорт виробів, коли приймали їх від працівників. Окремо наголошувалося на необхідності нашивати на вироби номери бригад та вишивальниць, щоб підвищити відповідальність за якість продукції; також вимагалось заповнювати ярлики на вироби, вказувати розмір, зріст, номер малюнку, групи обробки, артикули, щоб уникати пересортиці.

У 1948 р. пройшла низка перехресних ревізій артілей щодо якості виробів, дотримання технологічних вимог, відповідності складності виконаних робіт розцінкам. Виявили, що вінницька артіль отримувала вже розкроєну сировину для вишивки з бази Укрхудожпромспілки, але з'ясувати відповідність зразків малюнків наявній вишивці та правильності встановлення групи обробки було не можливо, оскільки альбом технічних умов не був оформлений. Але навіть зовнішній огляд продукції показав, що траплялися випадки, коли жіноча сорочка відпускала за ціною групи обробки 21-ї, але такий малюнок не міг бути вищим за 15-ту. Технічне виконання малюнків не завжди відповідало вимогам, наприклад, малюнок № 46 (ришельє) – форма листа мала бути іншою; дитячі сукні були погано зшитими, малюнок на кишені намальований олійною фарбою товстим шаром. Серед готової продукції були вироби з малюнками, відсутніми в альбомі зразків⁷²³.

⁷¹⁹ Там само, спр. 97, арк. 58зв.–59.

⁷²⁰ Там само, спр. 43, арк. 83.

⁷²¹ Там само, спр. 30, арк. 17.

⁷²² Там само, спр. 29, арк. 11.

⁷²³ Там само, спр. 43, арк. 17.

В одеській артілі була інша ситуація. Підприємство отримувало тканину, а розкрій робило самостійно за артикулами. Альбом малюнків вишивки, затверджених художньою радою Укрхудопромспілки, існував. Він містив 5 малюнків для чоловічих сорочок, 8 – жіночих блуз, 3 – жіночих сорочок, 3 – жіночих платів, 2 – підковдр, 2 – серветок, 2 – подушок, 1 – портьер, 1 – доріжок, були також зразки тематики батикового та трафаретного розпису косинок. Альбом з технічними умовами на вироби, затверджений обласною промрадою, також був. Малюнки для роботи на давальницькій сировині також узгоджувалися із замовниками⁷²⁴.

Загальний спілчанський технічний опис та технічні умови для виготовлення вишитої продукції та килимових виробів був затверджений постановою Президії Вінницької спілки лише 8 жовтня 1948 р.⁷²⁵ А немирівчани весною 1949 р. лише планували зробити такий альбом до 20 серпня⁷²⁶.

З огляду на те, що в сучасному архівному фонді Вінницької спілки вдалося виявити лише текст цього технічного опису та технічних умов⁷²⁷, а малюнки вишивки, ткацтва чи гончарного розпису відсутні, то й надалі артілі воліли працювати довільно. Заради справедливості можна згадати, що заввиробництва немирівської артілі тривалий час бідкалась, що їй не виділяють кошти на придбання самого альбому, щоб його оформити⁷²⁸.

Складне становлення ритмічної роботи артілей було звичною практикою радянської економіки, на яку контролюючі органи реагували запровадженням окремого рядка в звітній статистиці – відомості про крадіжки та розтрати. За річними звітами по Вінницькій спілці вони складали: на 1 січня 1947 р. – 5,1 тис. руб., 1 січня 1948 р. – 27,2 тис. руб., на 1 квітня 1948 р. – 26,2 тис. руб. З них у квітні судом було присуджено повернення 10 тис. руб., решта залишалася без руху. Нестача 1947 р. наступного року вже була ліквідована, але накопичилися вже нові⁷²⁹.

Здається, що дрібні крадіжки виробів дуже дошкуляли спілці. Привертає увагу те, що на травневі та листопадові свята в приміщенні Вінницької спілки та на її складах організовувалися цілодобові чергування керівництва на допомогу сторожу. Мабуть, не поодинокими були ситуації, як з рудницькою артіллю, яка не мала власного транспорту, тому постійно доручала доставку продукції знайомим, а іноді випадковим людям. І от 11 квітня 1948 р. по дорозі до Вінниці з пакунку зникло 5 чоловічих сорочок⁷³⁰.

Утім, здається, що поступово з налагодженням системної роботи в артілях проблеми поганого менеджменту та зловживань відходили на другий план. З укрупненням кооперативів їх стало простіше контролювати. Зі стабілізацією життя, коли закінчився великий воєнний зсув населення (евакуація та повернення, оstarбайтерство, розкуркулення, депортації), знаходити фахівців

⁷²⁴ Там само, арк. 19–20.

⁷²⁵ Там само, спр. 47, 11 арк.

⁷²⁶ Там само, спр. 101, арк. 113.

⁷²⁷ Там само, спр. 47, 11 арк.

⁷²⁸ Там само, спр. 101, арк. 117.

⁷²⁹ Там само, спр. 63, арк. 35.

⁷³⁰ Там само, спр. 105, арк. 7.

стало простіше. А от деформація принципів кооперації поглиблювалася, її все більше поглинала командно-адміністративна система управління.

Виставкова діяльність – спосіб творчої самореалізації працівників?

Тетяна Кароєва

Словосполучення «художні промисли» вже передбачає творчу складову. Об'єднання ремісників в промислові кооперативи начебто не заперечувало можливості творчої діяльності. Більшовицька риторика про створення умов для всебічного розвитку радянського народу при соціалізмі мала відповідні аргументи і для промислової кооперації. У художніх артільях народне мистецтво знаходило нові форми реалізації, начебто кожний артільник мав можливість творчо проявити себе в обраному промислі, ніхто не заважав йому проявляти своє бачення кожного виробу. Тобто художні артілі ставали складовою ідеологічної боротьби, зокрема демонстрації переваги соціалістичного ладу.

На тлі ставлення до художніх кооперативів як виробничих підприємств, зобов'язаних виконувати виробничі плани з випуску масової продукції, існувала претензія до них як організацій, здатних демонструвати розвиток народного мистецтва на прикладі виставкових експонатів або подарункових виробів.

Дореволюційна практика виставок народного мистецтва у СРСР перетворилася у демонстрацію творчих досягнень радянського ладу. Організовувалися спеціальні всесоюзні та республіканські виставки, а окремі предмети експонувалися на виставках в Берліні (1923), Парижі (1925), Нью-Йорку (1929) тощо.

Етапною була Перша виставка українського народного мистецтва 1936 р. у Москві. За її результатами був підготовлений каталог та альбом. Один із залів був присвячений Вінницькій області. Народне мистецтво краю представляли вишиті речі з Клембівки Ямпільського району та Зозова Липовецького району. Клембівські майстрині О. Боднар та О. Мельник виконали рушники в техніці «качалочки» різнокольоровими бавовняними нитками на полотні «бомбак». Вони відтворили давні подільські символічні мотиви жіночих фігур, фантастичних птахів, дерева життя. Вишивка на сорочках виконувалася в традиційній техніці «низь». Роботи П. Березовської та М. Коржук репрезентували класичну композиційну схему розміщення орнаментів, характерну для подільського регіону: вишивку погруддя та полику. Складний геометричний орнамент на основі чорних ниток контрастував з дрібними мотивами, що заповнювали площу рукава. Одним з перших в Україні цим авторкам вишивки присудили звання «Майстер народної творчості УРСР». Ткани

та вишиті предмети подали також майстрині з сіл Митки Барського району та Забужжя Брацлавського району⁷³¹.

У виставці брали участь також гончари Іван Гончар (1888–1944) з с. Крищинців, Яків та Яким Герасименки з с. Бубнівки. Вони вже працювали у Центральній експериментальній майстерні Укрхудожпрому, тому продукція, запропонована для показу, відбивала новий підхід до трактування народних традицій. Майстри намагалися репрезентувати подільське гончарство крізь призму художньої кераміки. Ці новації проявилися в асортименті (столові й чайні сервізи), формах (вази, анімалістична скульптура), декорі (виконання традиційних мотивів в незвичному колориті). Як писала дослідниця подільського гончарства Лідія Мельничук: «Це були перші в історії українського гончарства сервізи столового посуду, що відзначалися нестандартністю форм, оригінальністю орнаментального оздоблення і були розраховані на потреби не тільки сільського, а й міського споживача. Митці широко використовували старі традиційні форми. Глеки, миски, чайники, чашки, супниці, куманці та інші предмети сервізів дістали високу оцінку на виставці»⁷³². В сервізах поряд з куманцями і полумисками пропонувалися масляниці, цукорниці, десертні тарілки і навіть підставки для виделок і ножів⁷³³. Згодом сервізи експонувалися в Австрії, Німеччині, Франції, Чехословаччині, а в Парижі та Лондоні були удостоєні найвищих нагород – золотих медалей. Подільських гончарів також відзначили присудженням звань «Майстер народної творчості УРСР».

В УРСР відразу після німецько-радянської війни 1941–1945 рр. спробували відновити проведення республіканських виставок, а з 1948 р. цю практику поширили на кожну область. Відтоді кожна художпромспілка опікувалася підготовкою виробів для виставок⁷³⁴. Їх готували як за чітким замовленням певного асортименту республіканських структур, так й за власною ініціативою.

У 1946 р. планувався республіканський конкурс найкращих дитячих іграшок. За його умовами майстри мали орієнтуватися на виготовлення дитячих іграшкових скатертин, плать, блуз, гардин, абажурів, килимів, дитячого посуду. *«Виготовляючи зразки іграшок, необхідно звернути особливу увагу на тематику і зміст їх, пов'язуючи з сучасністю громадського життя, героїкою Великої Вітчизняної війни, історичними подіями минулого, вивченням мови та літератури, прищепленням любові і навиків до праці і колективного життя»*, – йшлося в умовах конкурсу⁷³⁵. Для нього вінничани запропонували продукції на 1,8 тис. руб. (в цінах 1932 р.)⁷³⁶, але, на жаль, що саме було виготовлено та якими були результати конкурсу, невідомо.

У 1947 р. до 30-річного ювілею Жовтневої революції мала пройти Всеукраїнська виставка народної творчості та Всесоюзна ювілейна виставка

⁷³¹ Виставка українського народного мистецтва : короткий путівник / НКО УРСР, Держ. укр. музей. Київ, 1936. 32 с.

⁷³² Мельничук Л. Династія подільських гончарів Якіма та Якова Герасименків // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 8. С. 41–46.

⁷³³ Берг Л. Гончары // Огонёк. 1936. № 21. С. 19.

⁷³⁴ Ця виставкова традиція існує й сьогодні. Нині нею опікується Вінницький обласний центр народної творчості.

⁷³⁵ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 58, арк. 4.

⁷³⁶ Там само, спр. 318, арк. 57.

народної творчості. Уже з 1946 р. за директивою Укрхудожпромспілки почалися заходи з перевірки *«розвитку творчої думки та ініціативи»* у майстрів народної творчості, стахановців та ударників праці⁷³⁷. У Вінницькій спілці було проведено 5 виробничих нарад за участі майстрів народної творчості щодо підготовки, представники спілки спеціально виїжджали у клембівську та городківську артїлі заради зустрічей з працівниками.

Укрхудожпромспілка запланувала 45 проєктів з вишивки, а також килими з малюнками для рослинних орнаментів № 122, 123 – 3-ї складності, для геометричних орнаментів № 124, 125, 131, 136 – 1-ї складності⁷³⁸. Вона розіслала повідомлення всім спілкам про обов'язкову участь у виставці.

Вінничани запропонували набагато більше вишитих предметів, урядово-виставковий комітет затвердив 61⁷³⁹. Свої проєкти представили клембівська (24 предмети), городківська (28), зозівська, митківська, борівська, рудницька та вінницька артїлі, решта проігнорувала. Два запропонованих килими прийняли умовно, розраховуючи використати їх згодом для подарунків⁷⁴⁰. Комітет вважав, що вони не відповідали рівню виставкових екземплярів, оскільки їх колористика була ненасиченою, нитки одного кольору різнилися тонами, підбір кольорів не був гармонійним. (Можна згадати, що килимарство в артїлях тільки відновлювалося, сировини постійно не вистачало, фарбування ниток було кустарним). Городківські майстри спробували запропонувати комітету ескіз гобелена *«Коцюбинський на березі Бугу»*. Його відхилили, аргументуючи відмову низькою якістю проробки ескізу і нерозумінням авторами специфіки виконання гобелена⁷⁴¹.

Жодного керамічного або тканого виробу вінничани не подали⁷⁴².

Вироби для цієї виставки готували як найкращі майстри з досвідом, так й молоді працівники, навіть учні. У клембівській артїлі до роботи над виставковими виробами залучили найвідоміших працівниць. Усього працювали над 29 предметами, серед яких були сорочки, блузи, скатертини, рушники, портъери, подушки, доріжки тощо. Проєкти розробляли Марія Петрівна Іванюк (1912 р. н.; 12 виробів), майстри народної творчості Параска Олексіївна Березовська (1900–1986; 10 виробів) та Марія Тимофіївна Коржук (1887 р. н.; 5 виробів), заввиробництва артїлі Єлизавета Пилипівна Милимко (1918 р. н.), а також Віра Лар. Яременко, Анастасія Михайлівна Головата (1911 р. н.), Орина Федорівна Мельник (1900 р. н.), Ганна Олексіївна Свистун (1929 р. н.), Марія Іванівна Кушнір (1919 р. н.), Оксана Григорівна Шинкар (1892 р. н.), Міля Василівна Бісик (1918 р. н.), Тетяна Григорівна Головата (1907 р. н.), А. Бельська, Гафія Гаврилівна Бальва. Майже всі авторки проєктів самі й виконували їх. До їхнього кола додалися також Параска Самойлівна Коржук (1920 р. н.), Соня Андріївна Олійник (1911 р. н.), Параска Іванівна Калетнік

⁷³⁷ Там само, спр. 29, арк. 16.

⁷³⁸ Там само, спр. 34, арк. 5.

⁷³⁹ Там само, спр. 63, арк. 12.

⁷⁴⁰ Там само, спр. 37, арк. 3.

⁷⁴¹ Там само, арк. 7.

⁷⁴² Там само, спр. 30, арк. 18.

(1929 р. н.), Докія Петрівна Волошин (1902 р. н.), Катерина Миколаївна Кирган (1928 р. н.), Соня Д. Колісник (1928 р. н.), Ксеня Петрівна Мельник (1924 р. н.), Марія Кіндратівна Слободян (1924 р. н.), Настя Степанівна Коржук (1927 р. н.), Ганна Арефіївна Калетнік (1924 р. н.)⁷⁴³. Майже усі залучені працівниці вже були дипломницями.

Майстри городківської артілі запропонували 24 предмети. Проекти для вишивки розробили А. І. Бельська (1907 р. н.) та Софія Петрівна Іванюк (1907–1970). Вишивальницями були Віра Юхимівна Матковська (1926 р. н.), Параска Назарівна Горинська (1921 р. н.), Перепеличні Оксана та Афія, Кучер Євгенія Григорівна (1931 р. н.), Марія Василівна Гуйван (1912 р. н.), Резник Ганна Карпівна (1929 р. н.), Іванюк Євгенія Іванівна (1928 р. н.), Ксеня Петрівна Крохмальна (1932 р. н.), Марія Казимирівна Мазур (1930 р. н.), Євгенія Прокопівна Коровай (1929 р. н.), Ксеня Іванівна Бабій (1922 р. н.), Марія Семенівна Григоришена (1921 р. н.), Наталя (1921 р. н.) та Ганна (1923 р. н.) Степанівни Мартинюк, Марія Петрівна Ряба (1925 р. н.), Олександра Мулик, Марія Томашина, Марія Марківська (1923 р. н.), Марія Присяжна (1926 р. н.), тобто тут активно залучали молодь. А от килим виготовляли Параска Гудзь, Марія Калач та Ганна Максимова⁷⁴⁴.

У зозівській артілі до замовлення залучили молодь. Під керівництвом Клименко Наталки Володимирівни (1919 р. н.) предмети виготовляли Смаровоз Марія Петрівна (1924 р. н.), Причепа Ірина Іванівна (1928 р. н.), Марценюк Марія Фастівна (1929 р. н.) та Папроцька Олександра Іванівна (1926 р. н.). Три чоловічі сорочки «українки» було виготовлено за проектами Н. В. Клименко, решта були «чумачками», вишитими за отриманими малюнками⁷⁴⁵. Наступного року спробували залучити також Дидик Марію? Самсонівну (1920 р. н.), Вдовиченко Фросину Михайлівну (1925 р. н.), Пустовит Горпину Михайлівну (1929 р. н.), Шевчук Анастасію Іванівну (1922 р. н.), Кошель Катерину Юхимівну (1925 р. н.), Ямкову Ганну Дмитрівну (1925 р. н.).

У борівській артілі виставкові експонати за проектом заввиробництва Харитини Євгенівни Кучерявенко (1918 р. н.) вишивали Домна Яремівна Бурлака (1918 р. н.) (жіноча блуза – низь)⁷⁴⁶ та Ганна Гаврилівна Симончук (1921 р. н.) (жіноча блуза – гладь, розвід)⁷⁴⁷.

Паралельно артілі готувалися також до святкування 30-річчя встановлення радянської влади в Україні. Виставка народного мистецтва та художньої промисловості УРСР мала продемонструвати «нові соціалістичні умови радянського побуту»⁷⁴⁸. До 20 січня 1948 р. Вінницька спілка мала виготовити 200 керамічних виробів для подарунків радянським і зарубіжним делегаціям, які планували прибути на святкування. Було замовлено 25 куманців, 25 баранчиків, 10 барилець, 50 тарілок, 20 ваз, 70 попільничок. Вироби мали бути в «українській

⁷⁴³ Там само, спр. 40, арк. 13.

⁷⁴⁴ Там само, арк. 15.

⁷⁴⁵ Там само, спр. 40, арк. 7, 9.

⁷⁴⁶ Там само, арк. 20.

⁷⁴⁷ Там само, арк. 19.

⁷⁴⁸ Будзан А. Ф. Художня різьба по дереву артілі «Гуцульщина» в Косові Станіславської області // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1956. Вип. 2. С. 8.

традиції високої якості. На всіх без виключення виробках в орнамент мав бути введений напис про ювілейну дату. Якщо напис містить слова, то українською мовою»⁷⁴⁹. Усю продукцію виготовили майстри бубнівської артілі. Більшість предметів на гончарному крузі робив Яким Афанасійович Герасименко (1888–1970), а вже розписом опікувалися його брат Яків Афанасійович (1891–1969) та Єфросина Іванівна Тупчієнко⁷⁵⁰.

Вочевидь, брати Герасименко, згадуючи свої довоєнні виставкові роботи, поставилися зі всією відповідальністю до виконання замовлення, про що свідчила калькуляція часу, витраченого на кожний виріб. Так на виготовлення супниці витратили 25 годин, куманця та барильця – по 2,5 години, хоча на миску – 27 хвилин, таріль – 18 хвилин, глечик – 52 хвилини⁷⁵¹.

Участь у виставці або конкурсі надавала можливість майстру не лише отримати художнє задоволення від творчої роботи, продемонструвати майстерність, отримати визнання, зокрема у вигляді почесного звання, а й економічно його підтримувала. Виконання виробів для виставок оплачувалось на 25% вище, ніж масове виробництво. Окремо оплачувалась розробка проєкту виробу. Сировина для його виконання йшла за звичайною ціною⁷⁵².

Для виставки до 30-річчя встановлення радянської влади в УРСР (1948) вишивальниця рудницької артілі Параска Гаврилівна Флуд (1913 р. н.) вишила чоловічу сорочку за проєктом Федори Мойсеївни Тиворської (1916 р. н.). Їхня колега Тіна Михайлівна Кушнір (1923 р. н.) виконала жіночу блузу за проєктом Тодоски Йосипівни Побережної (1915 р. н.). Учениця в артілі Тетяна Іванівна Флуд (1930 р. н.) за власним проєктом вишила жіночу лляну сукню. Утім виставковий комітет прийняв не всі речі. За дві чоловічі сорочки він погодився виплатити виконавицям по 454 руб. за кожну, авторам проєктів – по 100 руб. За жіночу блузу, виконану низьку, – 588 руб., але проєкт не оплатив, оскільки його вже використовували раніше. За сукню (хрестиком та гладдю) оплатив лише виконання, оскільки не прийняв річ⁷⁵³. А Х. Є. Кучерявенко з борівської артілі за проєкти двох блуз отримала за кожну по 400 руб., а виконавиці – по 884 руб. 19 коп.⁷⁵⁴ Вочевидь, виставкові предмети оплачувалися з врахуванням їхньої складності, оригінальності та творчого підходу.

З 29 виставкових клембівських предметів 1947 р. дев'ять були чоловічими полотняними, маркізетовими або шовковими сорочками, сім – дамськими маркізетовими блузами. Між ними також була значна різниця в розцінці від 1081 руб. до 241 руб.⁷⁵⁵, а вироби майстрів народної творчості УРСР П. Березовської та М. Коржук коштували ще більше, наприклад маркізетова чоловіча сорочка – 1308 руб. 84 коп.⁷⁵⁶.

⁷⁴⁹ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

⁷⁵⁰ Там само, спр. 40, арк. 3–6.

⁷⁵¹ Там само, арк. 31.

⁷⁵² Там само, спр. 37, арк. 23.

⁷⁵³ Там само, спр. 40, арк. 34–43. Наприклад, відпускна ціна артілей щодо чоловічих сорочок масового виробництва коливалася від 122 до 200 руб. у залежності від складності вишивки.

⁷⁵⁴ Там само, арк. 36.

⁷⁵⁵ Там само, арк. 30.

⁷⁵⁶ Там само.

Серед городківських виробів найдорожчим був килим, на виготовлення якого витратили 100 днів, тому працю килимарниць оцінили у 1860 руб. За рушники, які виготовляли 50 годин, майстриня отримала 862,5 руб. без виставкових нарахувань⁷⁵⁷. Шовкову чоловічу сорочку виготовляли 15 днів, сировина для неї коштувала 121 руб., а відпускну вартість поставили 996 руб. 14 коп.⁷⁵⁸ Сорочки на бавовняній тканині (полотно, маркізет, батист) оцінювались від 466 до 851 руб.⁷⁵⁹ в залежності від складності роботи та майстерності виконавиці.

Проекти керамічних виробів майстри також оцінювали досить високо: по 100 руб. за миску, таріль чи куманець, а дрібні предмети, типу чорнильниця чи попільничка – по 50 руб. Як наслідок, їхня продукція також приносила їм певні дивіденди. Відпускна ціна на супницю була 326 руб. 28 коп., куманець чи барильце – по 178 руб. 66 коп., навіть попільничка чи чорнильниця – по 97 руб. 52 коп.⁷⁶⁰

У січні 1949 р. в Києві відкрилась художня виставка, організована до XVI з'їзду КП(б)У. Крім творів професійного мистецтва, на ній було представлено й зразки народного, що мало засвідчити *«розквіт національного мистецтва українського народу і радянської культури»*. Ця виставка мала особливий статус, оскільки наочно демонструвала ідеологічні зміни в державній політиці щодо мистецтва. З 1948 р. на хвилі нової ідеологічної кампанії – боротьби з космополітизмом – наслідування народним традиціям набуло особливого звучання. Тодішня риторика наголошувала на тому, що вироби мають бути *«близькими та зрозумілими народові, тому в них має бути особливо сильним і органічним безпосередній зв'язок з народною творчістю»*, акцентувала на *«непростимості сліпого захоплення західними зразками»*, закликала в боротьбі за підвищення художньої якості виробів оволодіти *«методом колективної творчості народів»*⁷⁶¹. Відповідно, артільна виставкова продукція мала демонструвати можливості радянського варіанту культури споживання, де всі предмети широкого вжитку мали бути одночасно і сучасними, і генетично пов'язаними з народною спадщиною.

Іншим способом продемонструвати свої художні та виробничі можливості була відправка виробів в експериментальну лабораторію Укрхудожпрому для подальшого вивчення та опрацювання. Ще до війни в Києві функціонувала художньо-експериментальна майстерня, яка мала навчати майстрів застосовувати технологічні здобутки в традиційних ремісничих техніках, використовувати досягнення станкового мистецтва в декорі, збагачувати колорит та форми, обмінюватися прийомами роботи різних регіонів. Відновлена лабораторія більше орієнтувалася на технологічні процеси, але також вивчали регіональні особливості та досягнення різних промислів.

⁷⁵⁷ Там само, арк. 17.

⁷⁵⁸ Там само, арк. 14.

⁷⁵⁹ Там само, арк. 10.

⁷⁶⁰ Там само, арк. 31.

⁷⁶¹ Манучарова Н. Д. Художня промисловість України... С. 5, 91.

До експериментальної лабораторії виробу відправляли з клембівської артїлі – Волошин (панно, рушник – гладь), С. Шинкар (подушка, рушник – гладь), П. Березовська (блуза – шабак, виколювання, гладь; блуза – шабак; скатертина – гладь, виколювання, зерновий вивід), Ір. Мельник (чоловічі сорочки – шабак, гладь, виколювання), Г. Калетнік (чоловіча сорочка – чумачка, гладь, виколювання), Т. Головата (чоловіча сорочка – чумачка, гладь, виколювання), Марія Шуптило (блуза – низь, шабак), А. Бальва (чоловіча сорочка – низь; рушник – гладь), Г. Свистун (чоловіча сорочка – низь), М. Коржук (сорочка жіноча – хрестик). Серед членів рудницької артїлі таку честь здобула М. Филипчук (чоловіча сорочка (чумачка) – низь), борівської – Н. Клименко (чоловіча сорочка (чумачка) – низь)⁷⁶².

Загалом це були справжні мистецькі твори високого художнього виконання. Для урядового замовлення найкращі майстрині та майстри вигадували нові орнаменти, форми, поєднання кольорів, а решту часу виконували планову продукцію масового виробництва. Народне мистецтво відсувалася на маргінес, фактично лише для виставкових проєктів. Зі сторінок архівних документів постає виробниче життя підприємств, а не творчих майстерень. Справи, які містять листування про виставкові матеріали, наповнені не роздумами про форми та зміст виробів, а інформацією про тих, хто робив, вартістю виробів та їх оплатою. І все ж артїлі були не лише виробничими підприємствами, а й мистецькими майстернями, де майстри іноді могли проявити свою творчість. А кооперативи продукувати не лише масові вироби, а й ексклюзивні. Проте славу отримували лише окремі майстри та майстрині, ідеологічні правильні, багато імен залишилося без належної оцінки.

Художні промисли начебто демонстрували, що народне мистецтво в умовах радянського економічного організму здатне розвиватися, на відміну від комерційних перегонів капіталістичної економічної системи. Утім радянські перегони за виконання виробничих планів, підвищення рентабельності виробництва та продуктивності праці шляхом стандартизації продукції вели до нівелювання регіональних особливостей художніх промислів, спрощення продукції. Вони породили уявлення про продукцію промислової кооперації як низькосортної – «кустарної», інша справа – виставкові предмети, які осідали в музеях і колекціях.

⁷⁶² ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 40, арк. 2.

Висновки

Нині ми спостерігаємо нову хвилю захоплення народним мистецтвом. «Крафтова продукція», «ручна робота», «домашнє виробництво» – ці словосполучення вимовляються з особливим пієтетом, хоча ще нещодавно «кустарна робота», «ремісничий підхід» мали негативну конотацію. За модерної епохи людство прагнуло індустріалізувати ремесло, а у постмодерну – ностальгує за ним і змінює ставлення до ремісничих навичок.

На початку 1930-х рр. український етнограф Євгенія Спаська (1891–1980), вивчаючи трансформацію вишивального ремесла в умовах модернізації суспільства, писала про ставлення до виробів художніх артілей: «...малодосвідчені міські споживачі останніх десятиліть вважають їх за “суто народні”, а селянству вони подобаються, як модні і городські, більш, ніж взірці з прабабівських та прадідівських сорочок»⁷⁶³. Дослідниця однією з перших серед колег зафіксувала згубний вплив ринку на традиційне ремесло, заговорила про негативні тенденції в його трансформації в промисел.

Друга світова війна загальмувала цей процес, повоєнна розруха змусила в артілях працювати з наявним обладнанням, досвідом та естетикою майстринь і майстрів. Безумовно, давалася взнаки довоєнна виробнича культура, особливо в старих кооперативах, які вже мали практики роботи за надісланими з центру зразками, але пережитий катаклізм війни та екзистенціальні випробування похитнули радянські устої, інституції та переконання, водночас збудили споконвічні цінності та уявлення, закорінені у свідомості століттями. Стародавня, перевірена поколіннями, естетика актуалізувалася, щоб заякорити нормальність буття. Артільники працювали так, як вміли та з чим вміли. І лише оголтувшись через кілька років, централізований управлінський ресурс знову взяв керування в свої руки і спрямував народні промисли в бік уніфікації та стандартизації виробництва.

Отже, за повоєнної доби спостерігалась остання хвиля самобутнього розвитку народної традиції ремісничого виробництва в модерній Україні. В організаційно-адміністративному та соціоекономічному контексті художніх промислів Вінниччини вона проявилася так:

1. Після деокупації художня промислова кооперація функціонувала в межах державної системи з відновлення радянського економічного організму. Їй була притаманна централізована вертикаль управління; ініціювання поновлення старих та створення нових артілей згори, а не знизу (головний принцип появи кооперативів); нормативна база, спрямована на підтримку економічної активності кооперативів. Повоєнними законодавчо-нормативними рішенням радянська влада заохочувала художні промисли, запровадивши податкові пільги, організувавши планове постачання сировини, надавши державні замовлення,

⁷⁶³ Спаська Є. Матеріали до історії промислової вишивки Київщини... С. 26–27.

встановивши правила кредитування, сприяючи залученню жінок та інвалідів в артілі. Демократичні засади функціонування артілей відразу після війни з певним підсиленням економічної самостійності поживалися, але зі стабілізацією ситуації в країні і зміцненням політичного режиму в СРСР знову потрапили під прес централізованого управління.

З одного боку, промислова кооперація була вдалим способом функціонування художніх промислів, а для кустарів – додатковим способом заробітку. Об'єктивно, це був інший спосіб виживання, особливо в сільській місцевості, доступний для жінок, зокрема вдів, та інвалідів. Невипадково поширеною була практика виконання разової роботи в артілях неоформлених людей. З іншого боку, повоєнна художня промислова кооперація функціонувала в умовах нестачі ресурсів, преференцій державній промисловості, відсутності обладнання, браку основних фондів і транспорту, перебоїв / відсутності електроенергії. Ситуацію ускладнювало ставлення до художніх артілей з боку райкомів партії та райвиконкомів, які намагалися використовувати кооператорів для виконання першочергових, на їхній погляд, завдань, особливо у перші роки відновлення економіки.

2. Як й після Першої світової війни, політичне керівництво радянської країни знову розраховувало на самоорганізацію населення і піднесення кооперативного сектору економіки, який мав забезпечити виробництво предметів споживання. Художні артілі мали також демонструвати розвиток етнічної культури народів СРСР як в середині країни, так і за її межами, що було важливим для самопрезентації країни-переможниці у Другій світовій війні, світового лідера. У середині країни на тлі боротьби з космополітизмом продукція художніх промислів також набувала особливого змісту.

3. Якщо ще у 1930-х рр. у практиці роботи з промислами боролися два підходи, які умовно можна назвати «комерційний» та «художній», то на початок 1950-х рр. переміг «комерційний». Про художні можливості промислів згадували лише принагідно, залишивши їх у назві та для виставкової діяльності. Офіційно центральне керівництво наголошувало на необхідності *«зберегти орнамент народної творчості, розвивати нові творчі таланти українського народу»*⁷⁶⁴. Попри пом'якшення економічного режиму для промислових артілей вимоги щодо планових показників зростали, обмежуючи творчі можливості артілей. Попри розголос, що створюються умови для розвитку народної творчості, погоня за планом не залишала можливості для самопрояву майстрів.

4. Вінницька міжобласна художпромспілка базувалася, насамперед, на 15 сільських артілях (1948 р. – 90,4% працівників), міськими були дві: вінницька та одеська (у 1948 р. відокремилась).

Як виявив час, моральними лідерами Вінницької спілки були клембівська та городківська артілі, попри виробничу міць одеської та вінницької. Досвідчені вишивальниці берегли старі традиції та розробляли власні, вдало інтерпретуючи спадщину. І вінничанам вдалося зберегти оригінальну подільську вишивку

⁷⁶⁴ ДАВіО, ф. Р-3495, оп. 1, спр. 55, арк. 96.

низю та качалочкою. Навіть одесити досі визнають своє наслідування подолянам⁷⁶⁵.

5. На Вінниччині влада директивно розвивала такі художні промисли: вишивка; пошиття одягу; килимарство та ткацтво; гончарство; деревообробка; вибійка на тканині; розпис тканини (батик); плетіння (мереживо, на спицях, гачком). Більша частина з них мала етнічне підґрунтя, утім вся продукція за вільної торгівлі (не за картковим розподілом) повинна була відповідати модернізованим смакам споживача, який мав фінансові можливості для самостійного придбання товару, відповідно традиційне ремісничче мистецтво трансформувалося за вимогами часу та нового стибу життя.

6. Основними товарними групами художньої промислової кооперації Вінниччини стали: вишиті речі (одяг, постільна та столова білизна, інтер'єрні предмети); готовий одяг на замовлення; килими та ткані речі; гончарний посуд; галантерейні товари; трикотаж; культтовари.

Основною продукцією спілки були вишиті вироби (90% виробничих обсягів). Вони призначалися скоріше міському населенню, бо сільське практично не мало грошей. Асортимент вишитих виробів визначала держава, звідси така кількість продукції, непов'язаної з українською етнічною культурою. Фактично, традиційними можна назвати чоловічі та хлопчачі сорочки, дотичними «жіночі сукні українського типу», жіночі та дівчачі блузи. Ці вироби мали модернізований крій, хоч вишивка ще була етнічного, навіть регіонального, характеру. Асортимент предметів постільної та столової білизни, інтер'єрних речей задавався згори, але виконувався за етнічними мотивами (орнаментами і техніками). Килимарники в погоні за виробничим планом поступово також відмовилися від традиційних рослинних малюнків, зосередилися на геометричних. Хоча заради справедливості треба вказати, що остаточний злам відбувся вже у 1950-х рр.

Асортимент галантерейної, трикотажної та культпромислової продукції визначався місцевим керівництвом. Він відповідав модерному часу і задовольняв смаки та потреби тодішнього населення. І тільки гончарна продукція повністю наслідувала регіональні традиції. Вона адресувалася місцевому сільському споживачу, оскільки її складно було транспортувати на великі відстані.

7. Поки діяла Вінницька облхудожпромспілка, простіше було зберігати оригінальність продукції та її регіональний колорит в орнаментах і техніках вишивки. Остання ще була близькою до народної творчості, утім економічні вимоги вихолощували з неї народне дихання. Після 1949 р., з підпорядкуванням центральній спілці, почався поступовий процес типізації / спрощення / уніфікації продукції. Їх підсилили перегони за виконання виробничих планів, які сприяли спрощенню продукції та автоматизації її виготовлення. Подібні процеси відбувалися з килимарством і гончарством.

8. Через артільних працівниць в селах поширювалися нові орнаменти та техніки, колористичні рішення та візуальні образи, нові зразки предметів

⁷⁶⁵ Саєнко Л. І., Савченко О. В. Одеська фабрика художніх виробів ім. Ж. Лябурб // ЕСУ. Київ, 2022. Т. 24. URL: <https://esu.com.ua/article-74985> (Дата доступу: 10.09.24).

споживання. Понад 2 тисячі майстринь та майстрів (90,4% у сільській місцевості) з понад сотні сіл Вінницької та Одеської областей, об'єднаних у 81 бригаду, набувши нових знань та навичок, поширювали засвоєне на виробництві у власному побуті й товариському оточенні. У такий спосіб модерна культура розповсюджувалася й у сільській місцевості.

Продукція художньої промислової кооперації стала сполучним елементом між традиційним і модерним суспільством. Традиційна народна культура, інтенсивно трансформуючись, інтегрувалася в модерну міську культуру упродовж другої половини XIX та XX ст. Зокрема стандартизувалися фасони чоловічих сорочок, жіноча сорочка трансформувалася в блузу, сама вишивка змінювалася на догоду декоративності та панівній моді. Паралельно у радянському модерному суспільстві повоєнного часу після потрясінь війни, зростали, хоч і повільно, стандарти споживання, зокрема щодо побутових речей. Останні вже мали задовольняти тягіння до затишку та комфорту. І у сільську культуру через артілі (одяг, постільна та столова білизна, інтер'єрні речі) проникали нові уявлення про побут. Артільна продукція була посередником, з одного боку, для прилаштування елементів традиційної культури до нового розуміння комфорту, а з іншого, проникнення цього нового розуміння комфорту у сільське середовище.

Отже, художні артілі були не лише економічними підприємствами, а й співтворцями нової радянської культури, формували уявлення про новий тип естетики, побудованій на традиційній творчості.

9. Художні артілі, попри їхню певну самостійність, виявились втягнутими до процесу рерадянзації звільненого від окупації населення. З одного боку, держава заохочувала артільну самостійну активність в організації виробництва, підтримуючи їх сировиною та замовленнями, а з іншого – не давала їм можливості вільно розпоряджатися заробленими коштами для задоволення соціальних потреб своїх працівників, зокрема їх професійної підготовки, поліпшення житлових умов, будівництва і ремонту об'єктів соціально-культурного призначення. Державний регулятивний контроль не обмежувався 8-годинним робочим днем і виробничим завданням, а й був поширений на позаробочий час через обов'язкову і системну організацію політичної та культурно-масової роботи. Радянська політична культура прищеплювалася через різні форми клубної діяльності, зокрема й художню самодіяльність, яка мала національну форму, а за змістом була радянською.

***

І насамкінець. Міркуючи про кустарне виробництво індустріальної епохи, маємо завдячувати йому за те, що розтиражувало впізнавані візуальні етнічні маркери країни, які й сьогодні експлуатуються. Нині ми, сучасники постіндустріального суспільства, повертаємось до вшанування праці ремісника, фахівця своєї справи, але тепер вже нового статусу – митця.

Т. Каросва

Іменний покажчик⁷⁶⁶

Абрамова Марія Афанасіївна
 Абрамова Поліна Єфремівна
 Азявіна
 Аксельрод Борис Леонтійович
Александрович Юрій Семенович
 Алексеєнко П. Е.
Андріяшко В.
 Артинов Григорій Григорович
 Бабак Курній
 Бабак Левон
 Бабак Микола Леонтійович
 Бабак Пантон Курнійович (?).
 Бабаки
 Бабиль А. А.
 Бабина Олександра
 Бабій Ксеня (Ксенія) Іванівна
 Багач Гаверко
 Багач Гаврило
 Балагула Михайло Дмитрович
 Балаховська
 Бальва А.
 Бальва Гафія Гаврилівна
 Барченко Марія Е.
 Барченко Олена Василівна
 Бевс Герасим
 Бельська А. І.
Берг Л.
 Березовська Параска Олексіївна
 Берчій Тетяна Назарівна
 Бесараб Василина Карлівна
 Беус Герасим
 Білик Настасія Андріївна
Білозерова Л.
 Бісик Міля Василівна
 Блащук Анна
 Блітман Зіновій Самойлович
 Бобрик Іван Данилович
 Боднар Ганна Фоківна
 Боднар О.
 Бойко (Дабіжа) Галина Петрівна
Болюк О.
Бондар І. С.
 Бондар (Бондарева) Фросина
 Бондар Катерина

---

⁷⁶⁶ Курсивом подано імена авторів публікацій

Бондар С.
Бондарева Катерина *див.* Бондар Катерина
Бондарева Ефросинья *див.* Бондар Фросина
Брик Артем Антонович
Брик Варвара Прокопівна
Британ Тетяна Самійлівна
Булгакова-Ситник Л.
Бура Агафія Семенівна
Бурдейна Ольга Павлівна
Бурдейна Фросина
Бурлака Домна Яремівна
Бурлака Софія Яківна
Варановська
Варивончик Анастасія
Ващук Тетяна
Вдович Анна
Вдович Ольга
Вдовиченко Анна
Вдовиченко Ігнатій Васильович
Вдовиченко Марія
Вдовиченко О. М.
Вдовиченко Оксана
Вдовиченко Фросина Михайлівна
Вендичанська А. А.
Вергелес Фросина Федотівна
Винар Б.
Вихристюк Ганна
Вихристюк Марія
Вишня Остап
Віннік С.
Вітковський В.
Возник Ф. С.
Войнаровський Анатолій Володимирович
Волошин
Волошин Докія Петрівна
Волянська Ксеня Михайлівна
Вусихис Іда Ісаківна
Гаврилюк
Гаврилюк Олександра Петрівна
Гаврилюк Фросина
Галайчук Дукія Яківна
Гальчевська Л. А.
Ганжа Олександр Дорофійович
Ганчар Втома
Ганчар Гандрій
Ганчар Каленик
Ганчар Лукаш
Ганчар Митрохван
Ганчар Михайло
Ганчар Прокіп
Ганчар Ригір
(Ганчар) Семен

(Ганчар) Степан
 Гарбузар Олександра
 Герасименки
 Герасименко Афоня
 Герасименко Мойса Рига
 Герасименко Яким
 Герасименко Яким Агафонович
 Герасименко Яків Агафонович
 Гетьман Саусин
 Гижко Валентина Іванівна
 Глухенький Микола
 Глухенький Ригір
 Гнидюк Павліна
 Говорова
 Головант В. П.
 Головань Єлизавета Сергіївна
 Головата Анастасія Михайлівна
 Головата Євгенія Юхимівна
 Головата Тетяна Григорівна
 Головатий Петро
 Гончар Іван
 Гончар Іван Тарасович
 Гончар Михайло Григорович
 Гончар Никифір Михайлович
 Гончар Панас Григорович
 Гончар Прокіп Савович
 Гончарук А.
 Горбатий (Осадчий) Іван
 Горинська Параска Назарівна
Горілий А. Г.
Гребеньова Валентина Олександрівна
 Григоришена Віра Митрофанівна
 Григоришена Ласовета
 Григоришена Марія Семенівна
 Гудзь Параска
 Гудим-Левкович Юлія Миколаївна
 Гуйван Марія Василівна
 Гукал Паша Мартинівна
 Гуменюк Ніна Фенькова(!)
 Дабіжа (Кучерявенко) Ганна Ларіївна
 Давидова Наталія Михайлівна
 Дажура Іван Карпович
 Дем'яненко А.
 Деробчинська Ласовета Яківна
 Деробчинська Ніна Костянтинівна
 Дерев'янка Лідія
 Десятнюк Людмила Казимирівна
 Дехтяр Іван Корнійович
 Дець Олена
Дзугаєв В. А.
 Дидик Марія? Самсонівна
 Добровольська В.

Допіро-Шудря Є. С. дів. Шудря Є. С.
 Дорофєєва М. О.
 Дудник Валентина
 Євсейчева Тетяна Миколаївна
 Скельчик С.
 Єренієв Омелян
 Жердецький Д. К.
 Житомирська Іда Давидівна
 Жмуд Наталка Володимирівна
 Жмурко (дів. Косаківська) С. Ф.
 Жмурко (дів. Петришена) Д.
 Жмурко А. А.
 Жукова Станіслава Антонівна
 Заболотна Т.
 Загірняк Яким
 Запорожець Юхима Мефодіївна
 Збрицька М.
 Зверєва Зінаїда Григорівна
 Зубржицький Володимир Оникійович
 Іваневич Л. А.
 Іванова А.
 Іванюк Євгенія Іванівна
 Іванюк Марія Петрівна
 Іванюк Софія Петрівна
 Івашків Г.
 Івчук Надія Тод.
 Іржаковский
 Казьмирчук Ніна
 Калач Марія
 Калетник Афтенія
 Калетнік Анна Іларіонівна
 Калетнік Г.
 Калетнік Галина
 Калетнік Ганна Арефіївна
 Калетнік Параска Іванівна
 Калініна
 Калінчук Федір Семенович
 Каменчук Марія
 Кара-Васильєва Т.
 Кароєва Тетяна Робертівна
 Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович
 Кизилова
 Кирган Катерина Миколаївна
 Кирган Олена Федорівна
 Клименко В. В.
 Клименко Наталія (Наталка) Володимирівна
 Клименчук А. Д.
 Коваль Катерина
 Ковальчук Катерина
 Кожушко Матрьона
 Козак Анна Терентіївна
 Козловська Зоя В.

Кокуца Софія
Колесник Варвара Прокопівна
Колісник Соня Д.
Коломієць Таїсія Микитівна
Коляструк Ольга Анатоліївна
Конвалюк Анна
Кондратюк П. М.
Коржук Марія Тимофіївна
Коржук Настя Степанівна
Коржук Параска Самійлівна
Коровай (Іванишена) Пелагея Євдокимівна
Коровай Євгенія Прокопівна
Королюк Марія Володимирівна
Корсун Іван Микитович
Косаківський Віктор Афанасійович
Косинська К.
Космодем'янська Зоя
Костьєва Юлія Дем'янівна
Костюкова В. М.
Котик Ю.
Котляр Ганна
Коцюбинський Михайло
Кошель Катерина Юхимівна
Крива Єлизавета Пилипівна
Кривенька Надія
Криворучко І. П.
Крижанівський
Крижанівський Степан
Крохмальна Ксеня (Ксенія) Петрівна
Крупська Надія
Куйбіда Ганна Юхимівна
Купренко Григорій Іванович
Кучер Денис Петрович
Кучер Євгенія Григорівна
Кучер Марія Андріївна
Кучерук Марія
Кучерявенко Зінаїда
Кучерявенко Харитина Євгенівна
Кушнір Марія Іванівна
Кушнір Тіна Михайлівна
Лаврик Марія Григорівна
Лебединець
Левчук Мина Михайлович
Леник Олена Самійлівна
Линник Надія Леонтівна
Лисенко
Лісніцька Ольга Дем'янівна
Лобода Дар'я Михайлівна
Ломоносова Дар'я Іванівна
Луценко Н.
Луцишин Олексій Григорович
Лушанська Явдоха

Любинчак Юстина,
Лябурб Жанна
Ляпандра Ганна Дем'янівна
Мазур (чол. Тарнавська) П. А.
Мазур Д.
Мазур Марія Казимирівна
Максимова Ганна
Маласюк
Манучарова Н. Д.
Маньковська Текля
Маньковська Ядвіга Вікторівна
Маньковський Емерик
Марківська Марія
Марківська Ольга Никифорівна
Мартинюк Ганна Степанівна
Мартинюк Наталка (Наталя) Степанівна
Мартинюк Олександра
Марценюк Марія Фастівна
Марцинюк Дарина Іванівна
Марченко
Марьяхін Г. Л.
Матковська Віра Юхимівна
Матковська Сіма Д.
Медецька О. К.
Мельник Віра Ксенофонтівна
Мельник Ір.
Мельник Ксеня Петрівна
Мельник Марія
Мельник Орина Федорівна
Мельничук Лідія Семенівна
Мельничук Тетяна Анатоліївна
Милимко Єлизавета Пилипівна
Митрохван
Міщенко Фросина Іванівна
Мовчанюк
Мойсей
Мороз Л. М.
Москалюк Ольга Сидорівна
Мулик Олександра
Мураделі В.
Мушинська Анна Філімонівна
Насидлецька Ганна
Насиковська Анастасія
Нестеров Михайло Васильович
Нечипоренко С. Г.
Низова Л. В.
Низькогуз Арсень
Никорак О.
Олійник Ганна
Олійник Гафія
Олійник Марія
Олійник Соня Андріївна

Олійник Явдоха
Оліферович Ю.
Оніщук Марко
Оніщук Павло
Оршанський Лев
Осадчий Іван Стафійович
Осадчук Анна
Остапчук Анна Сергіївна
Остапчук Олександр
Остапчук Петро Гнатович
Остапчук С. І.
Очеретна Євгенія Кирилівна
Падюк Мотря
Памфілова Людмила Михайлівна
Панасюк Дарка
Панасюк Ніна
Панько
Папроцька Віра
Папроцька Лідія
Папроцька Марія
Папроцька Олександра Іванівна
Паращук (дів. Король) М. М.
Пата Тетяна
Перепелична Афія
Перепелична Оксана
Перехрест О. Г.
Петрик Ірина Василівна
Петрук О. В.
Пироговський Бенціон Абрамович
Плаховська Дар'я Платонівна
Побережна Тодоска (Тодося) Йосипівна
Погонець М.
Подволоцька О. С.
Полінецький В. Р.
Полюхович Д.
Пономар Л. Г.
Пославська Н. О.
Постовой Марія Климівна
Похвальська Неоніла Гаврилівна
Примаченко Марія
Присяжна Марія
Причепа Ірина Іванівна
Причепа Катерина
Прусевич Олександр
Пустовит Горпина Михайлівна
Пушкар Ганна Йосипівна
Радзімовська Віра Пилипівна
Ратушняк Семен
Редькін А. Н.
Редько Валерій
Резник Ганна Карпівна
Резніченко Л. Ф.

Рибаченко Павло
Рибачук
Риминяк Поліна
Рога Анастасія Олександрівна
Роган Лідія
Роговий О. І.
Романішена Ольга Іванівна
Ряба Марія Петрівна
Рябий М.
Савченко О. В.
Саєнко Л. І.
Саліна Галина Дмитрівна
Самойлович П.
Свидницький Анатолій
Свиргун М. М.
Свистун Анна (Ганна) Олексіївна
Свистун Г.
Світова Катерина Никифорівна
Семененко Даша
Семененко Т.
Семеняк Анна
Сидорович С. Й.
Симоненко Дар'я
Симончук Ганна Гаврилівна
Симончук Ніна Олексіївна
Сирота Агафія Порфиріївна
Сікорська Люся Дмитрівна
Сімонов Федір Матвійович
Сіцинський Ю.
Скірська Докія
Скупа П. Г.
Слободян Марія Кіндратівна
Слободяник І. Ф.
Смаровоз Марія Петрівна
Собанський Адам Кароль
Соколова В.
Соколовська Марія
Сокольвак Агафія
Сокольвак Любов Я.
Спаська Євгенія
Співак
Ставнічук Ніна Мефодіївна
Сталін Йосип
Сташишин Ольга
Стяжкіна Олена
Сурман Володимир Іванович
Танасюк Ксенія
Тельнюк Марія Іванівна
Терещенко Т.
Теслюк І. С.
Тетюєва Параска Кирилівна
Тиворська Федора Мойсеївна

Тиманов Михайло Андрійович
Тимчик Ганна Мусіївна
Тисячна Т.
Титаренко В.
Тищук Петро Михайлович
Томашина Ангеліна Дем'янівна
Томашина Марія
Торохтій Наталя Арсенівна
Трембіцький А. М.
Тупчієнко Єфросина Іванівна
Українка Леся
Урсал Анна
Филипчук М.
Флуд Параска Гаврилівна
Флуд Тетяна Іванівна
Фріде М.
Холодїон
Хомути́нська Марія Годорівна
Хортюк Параска Давидівна
Хрущов Микита
Хуторянська Сура Давидівна
Цвень З. Т.
Чабан Ольга
Чайка М. І.
Чапель
Чернадчук Ганна Мефодіївна
Черниш Ніна Трохимівна
Чернявська Марія Ларіонівна
Члек Марія
Чорна З. З.
Шапловська П. П.
Шарапова Анна Петрівна
Швець І. В.
Швидка Васи́лина
Шевченко Є. І.
Шевченко Тарас
Шевчук Анастасія Іванівна
Шевчук Варка
Шевчук Віра
Шевчук Секлета
Шевчук Христина
Шерсимова
Шидловська Фатиня
Шимковий Юхим
Шинкар Оксана Григорівна
Шинкар С.
Шишкіна Ніна Олександрівна
Шпак (Шпак-Косаківська) Наталя
Штутман Аркадій Захарович
Шудря Євгенія Стефанівна
Шульгина Лідія Савівна
Шуптило Марія

Щавинський Олексій Микитович
Щербань Т. І.
Щербатова Марія Григорівна
Юрина Анна
Юсова Єлизавета Сергіївна
Яковлева Марія
Яковлюк (чол. Барібан) Надія Тимофіївна
Якубовська Вікторія Станіславівна
Ямкова Ганна Дмитрівна
Ямкова Олена Дмитрівна
Ямковий Юхим
Янкелович Борис Миколайович
Яременко Віра Лар.
Ярошенко Ф. О.
Ярошинська Саломея
Ярошинська Ядвіга Сигізмундівна

Географічний покажчик

Австрія

Ананьїв, Ананьївська міська громада Подільського р-ну Одеської обл.

Ананьївський повіт, Російська імперія

Бабчинці, Бабчинецька сільська громада Могилів-Подільського р-ну

Баланівка, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну

Балтський повіт, Російська імперія

Бар, Барська міська громада Жмеринського р-ну

Барський район, УРСР

Батрацьке (нині Миролюбівка, *див.*)

Безводне, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну

Бережанка, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну

Берлінці-Лісові/Берлінці-Лісові (нині Лісове *див.*)

Берлін, Німеччина

Бершадь, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну

Бессарабська губернія, Російська імперія

Біла, Турбівська селищна громада Вінницького р-ну

Біла, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну

Біла Церква, Білоцерковська міська громада Київської обл.

Біляни, Чернівецька селищна громада Могилів-Подільського р-ну

Боблів, Немирівська міська громада Вінницького р-ну

Болган, Студенянська сільська громада Тульчинського р-ну

Борівка, Чернівецька селищна громада Могилів-Подільського р-ну

Борсків, Гніваньська міська громада Вінницького р-ну

Браїлів, Жмеринська міська громада Жмеринського р-ну

Брацлав, Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну

Брацлавський повіт, Російська імперія

Брацлавський район, УРСР

Бубнівка, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну

Буди, Тростянецька селищна громада Гайсинського р-ну

Буша, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну

Вапнярка, Вапнярська селищна громада Тульчинського р-ну

Василівка, Тиврівська селищна громада Вінницького р-ну

Велика Кісниця, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну

Велика Русава, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну

Великі хутори (нині у складі Вінниці)

Великобританія

Вербівка, Липовецька міська громада Вінницького р-ну

Верхівка, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну

Вишенька, Літинська селищна громада Вінницького р-ну

Вільшанка, Городківська сільська громада Тульчинського р-ну

Вінницька область

Вінницький повіт, Російська імперія

Вінницький район, УРСР

Вінниця

Вінниччина, *див.* Вінницька обл.

Волинська губернія, Російська імперія
 Вонячин (нині Городище *див.*)
 Ворошилівка, Гніванська міська громада Вінницького р-ну
 Ворошиловград (нині Луганськ)
 Гайсин, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Гайсинський повіт, Російська імперія
 Гайсинський район, УРСР
 Гарячківка, Городківська сільська громада Тульчинського р-ну
 Гибалівка, Шаргородська міська громада Жмеринського р-ну
 Глибочок, Тростянецька селищна громада Гайсинського р-ну
 Голяки (нині Грушківці *див.*)
 Горишківка, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Горишкове, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Городище, Літинська селищна громада Вінницького р-ну
 Городище, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Городківка, Городківська сільська громада Тульчинського р-ну
 Грушківці, Іванівська сільська громада Хмільницького р-ну
 Гущинці, Іванівська сільська громада Хмільницького р-ну
 Данія
 Дашківці, Якушинецька сільська громада Вінницького р-ну
 Джурин, Джуринська сільська громада Жмеринського р-ну
 Дзвониха, Тиврівська селищна громада Вінницького р-ну
 Дзигівка, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Довжок, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Жабокрич, Крижопільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Жабокричка, Чечельницька селищна громада Гайсинського р-ну
 Жван, Мурованокуриловецька селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Жерденівка, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Жмеринський район, УРСР
 Жолоби, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Жорнище, Іллінецька міська громада Вінницького р-ну
 Забужжя, Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну
 Залісся Пружанського р-ну Брестської обл., Білорусь
 Зозів, Липовецька міська громада Вінницького р-ну
 Зятківці, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Іванів, Іванівська сільська громада Хмільницького р-ну
 Іванівка, Лука-Мелешківська сільська громада Вінницького р-ну
 Івашків, Кодимська міська громада Подільського р-ну Одеської області
 Ізмаїл, Ізмаїльська міська рада Ізмаїльського р-ну
 Іллінецький район, УРСР
 Кам'янець-Подільський
 Кам'яногірка, Іванівська сільська громада Хмільницького р-ну
 Кам'яногірка, Станіславчицька сільська громада Жмеринського р-ну
 Каташин, Чечельницька селищна громада Гайсинського р-ну
 Катеринослав (нині Дніпро)
 Кацмазів, Станіславчицька сільська громада Жмеринського р-ну
 Кетроси (нині Довжок, *див.*)
 Київ
 Київська губернія, Російська імперія
 Київщина
 Кирнасівка, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну

Кіблич, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Кірове (нині Подільське, *див.*)
 Кіровоград
 Кіровоградська область
 Клебань, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну
 Клембівка, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Кодима, Кодимська міська громада Подільського р-ну Одеської обл.
 Козинці, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Комаргород, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Комарівці, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Коровайна, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Красне, Тиврівська селищна громада Вінницького р-ну
 Краснопілка, Краснопільська сільська громада Гайсинського р-ну
 Крижопільський район, УРСР
 Кришинці, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну
 Крупське (нині у складі Городківки, *див.*)
 Кудіївці, Северинівська сільська громада Жмеринського р-ну
 Кузьминці, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Лаврівка, Стрижавська селищна громада Вінницького р-ну
 Ладижин, Ладижинська міська рада Гайсинського р-ну
 Лани, Лука-Мелешківська сільська громада Вінницького р-ну
 Латанці (нині у складі Тростянця *див.*)
 Ленінград (нині Санкт-Петербург, *див.*)
 Ленінградська обл., Російська Федерація
 Леонівка, Городківська сільська громада Тульчинського р-ну
 Липівка, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Липовець, Липовецька міська громада Вінницького р-ну
 Липовецький повіт, Російська імперія
 Липовецький район, УРСР
 Лісниче, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Лісове, Копайгородська селищна громада Жмеринського р-ну
 Літинський повіт, Російська імперія
 Лондон, Великобританія
 Лопатинці, Шпиківська селищна громада Тульчинського р-ну
 Луги, Чечельницька селищна громада Гайсинського р-ну
 Лукашівка, Якушинецька сільська громада Вінницького р-ну
 Львів
 М'ястківка (нині Городківка, *див.*)
 Мазурівка, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну
 Майдан-Бобрик, Іванівська сільська громада Хмільницького р-ну
 Майдан-Голосківський нині Вишенька *див.*)
 Мала Бушинка, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Мала Кириївка, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Мала Осіївка (можливо Мала Кириївка), Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Мала Стратіївка, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Малі хутори (нині у складі Вінниці)
 Мальчівці, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Мар'янівка, Городківська сільська громада Тульчинського р-ну
 Марківка, Теплицька селищна громада Гайсинського р-ну
 Марксове (нині Монастирське, *див.*)
 Матейків, Барська міська громада Жмеринського р-ну

Медвежа, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Медвеже Вушко, Агрономічна сільська громада Вінницького р-ну
 Миколаїв
 Миролобівка, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Митки, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Мізяків, Калинівська міська громада Хмельницького р-ну
 Млинівка (нині у складі Плоского, *див.*)
 Могилів-Подільський район, УРСР
 Могилів-Подільський, Могилів-Подільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Могилівський повіт, Російська імперія
 Монастирське, Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну
 Москалівка (нині у складі Браїлова *див.*)
 Москва, Російська імперія, Російська Федерація
 Мухівці, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Немирів, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Немирівський район, УРСР
 Нетребівка, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Німеччина
 Ново-Костянтинів, Летичівська селищна громада Хмельницького р-ну, Хмельницької області
 Новоселівка, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Носківці, Станіславчицька сільська громада Жмеринського р-ну
 Нью-Йорк, США
 Ободівка, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Ободівський район, УРСР
 Одеса
 Одеська область
 Олексіївка, Станіславчицька сільська громада Жмеринського р-ну
 Ольгопільський повіт, Російська імперія
 П'ятківка, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 П'ятничани (нині у складі Вінниці)
 Павлівка, Калинівська міська громада Хмельницького р-ну
 Паланка, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Париж, Франція
 Пеньківка, Мурафська сільська громада Жмеринського р-ну
 Пеньківка, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Петрані, Жмеринська міська громада Жмеринського р-ну
 Петрашівка, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Пиріжна, Кодимська міська громада Подільського р-ну Одеської області
 Писарівка, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Підгаєцький район, УРСР
 Піщанка, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Піщанський район, УРСР
 Плоске, Вендичанська селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Побірка, Соболівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Поділля
 Подільська губернія, Російська імперія
 Подільське, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Полтавська губернія, Російська імперія
 Полтавська область
 Поташня, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Почапінці, Жмеринська міська громада Жмеринського р-ну
 Проскурів (нині Хмельницький)

Ратуш, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Рахни Лісові, Шпиківська сільська громада Тульчинського р-ну
 Рахнівка, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Решетилівка, Решетилівська міська громада Полтавського р-ну Полтавської обл.
 Рогізка, Чечельницька селищна громада Гайсинського р-ну
 Розсоша (нині Росоша *див.*)
 Російська імперія
 Росоша, Теплицька селищна громада Гайсинського р-ну
 Ротмистрівка (нині Вербівка, *див.*)
 Рубань, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Рудницьке, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Рудниця, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Русава, *р.*
 Саїнка, Чернівецька селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Самарканд, Республіка Узбекистан
 Санкт-Петербург, Російська імперія
 Сатанів, Сатанівська селищна громада Хмельницького р-ну Хмельницької обл.
 Северинівка, Северинівська сільська громада Жмеринського р-ну
 Сибір, Російська Федерація
 Сліди, Вендичанська селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Слобідка (нині у складі Брацлава, *див.*)
 Слобода Матейківська (нині Трудолюбівка, *див.*)
 Слобода Мурафська, Мурафська сільська громада Жмеринського р-ну
 Смотрич, *р.*
 Снітків, Мурованокуриловецька селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Соболівка, Соболівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Сокілець, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Сосонка, Стрижавська селищна громада Вінницького р-ну
 СРСР
 Сталіно (нині Донецьк)
 Станіславчицький район, УРСР
 Стара Ободівка (нині у складі Ободівки, *див.*)
 Старе місто (нині у складі Вінниці)
 Степанки, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Стіна, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Стрижавка, Стрижавська селищна громада Вінницького р-ну
 Стрільчинці, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Сугаки, Вендичанська селищна громада Могилів-Подільського р-ну
 Східне Поділля
 Теплицький район, УРСР
 Тернопільська область
 Тиврів, Тиврівська селищна громада Вінницького р-ну
 Тимар, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Томашпільський район, УРСР
 Торканівка, Ободівська сільська громада Гайсинського р-ну
 Тростянець, Вороновицька селищна громада Вінницького р-ну
 Тростянець, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Трудолюбівка, Барська міська громада Жмеринського р-ну
 Тульчин, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну
 Тульчинський район, УРСР
 Турбів, Турбівська селищна громада Вінницького р-ну
 Турін, Італія

Україна
 Улянівка (нині у складі Комаргорода, *див.*)
 Улянівка, Липовецька міська громада Вінницького р-ну
 Уманський повіт, Російська імперія
 УРСР, УССР
 Феліціанівка (нині Безводне *див.*)
 Флорине, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Фльорино (нині Флорине *див.*)
 Франція
 Хабаровськ, Російська Федерація
 Херсон
 Херсонська губернія, Російська імперія
 Хмільник, Хмільницька міська громада Хмільницького р-ну
 Холмськ, Сахалінська область, Російська Федерація
 Холодівка, Тульчинська міська громада Тульчинського р-ну
 Цвігун Тетяна Омелянівна
 Черкащина
 Чернишівка (нині у складі Брацлава, *див.*)
 Чернівецький район, УРСР
 Чехословаччина
 Чечельник, Чечельницька селищна громада Гайсинського р-ну
 Чикаго, США
 Черномин, Піщанська селищна громада Тульчинського р-ну
 Шаргород, Шаргородська міська громада Жмеринського р-ну
 Шолудьки, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Шура, Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну
 Шура/Шура-Брацлавська, Брацлавська селищна громада Тульчинського р-ну
 Шура-Бондурівська, Гайсинська міська громада Гайсинського р-ну
 Юрківці (нині Лани *див.*)
 Язвинки, Немирівська міська громада Вінницького р-ну
 Яланець, Бершадська міська громада Гайсинського р-ну
 Яланець, Томашпільська селищна громада Тульчинського р-ну
 Ямпіль, Ямпільська міська громада Могилів-Подільського р-ну
 Ямпільський повіт, Російська імперія
 Ямпільський район, УРСР
 Янів (нині Іванів *див.*)
 Янків (нині Іванівка *див.*)
 Яришів, Яришівська сільська громада Могилів-Подільського р-ну

Список скорочень

- БОТУБ – Бюро охорони праці і покращання побуту (рос. – Бюро охраны труда и улучшения быта)
- ВОКМ – Вінницький обласний краєзнавчий музей
- ВОХМ – Вінницький обласний художній музей
- губпромспілка – губерньська промислова спілка
- заввиробництва – завідувач(ка) виробництва
- КИМ – Комуністичний інтернаціонал молоді
- КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України
- КРК – колекція родини Косаківських
- Кустекспорт – Українське акціонерне товариство по експорту виробів кустарної промисловості і імпорту для неї матеріалів
- міжоблхудожпромспілка – міжобласна з художніх промислів спілка
- МІС – колекція музею історії с. Северинівки
- МТГ – міська територіальна громада
- ННЛЕП – Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- обл. – область
- облвиконком – обласний виконавчий комітет
- облхудожпромспілка – обласна з художніх промислів спілка
- райвиконком – районний виконавчий комітет
- райком – районний комітет
- р-н – район
- РНК – Рада народних комісарів
- СелТГ – селищна територіальна громада
- СРСР – Союз радянських соціалістичних республік
- СТГ – сільська територіальна громада
- Укоопромрада – Всеукраїнська кооперативно-промислова рада
- Укоопспілка – Всеукраїнська кооперативна спілка
- Укркустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
- Укркустторг – Головне управління заготівлі та збуту кустарних виробів України Української ради народного господарства
- Укрхудожпромспілка – Українська з художніх промислів спілка
- УРСР – Українська радянська соціалістична республіка
- УСРР – Українська соціалістична радянська республіка
- ФДК – фонд довготермінового кредитування
- художпромспілка – з художніх промислів спілка

Відомості про авторів

Войнаровський Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Гребеньова Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Жмуд Наталка Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Кароєва Тетяна Робертівна – доктор історичних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Косаківський Віктор Афанасійович – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Мельничук Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Романішена Ольга Іванівна – заступник директора з наукової роботи Вінницького обласного художнього музею

Рога Анастасія Олександрівна – студентка, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

Шпак-Косаківська Наталя Миколаївна – етнограф, заслужений майстер народної творчості України